

ДВНЗ Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

ISSN 2312-1246

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ: психологія

Випуск 21

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

**Збірник наукових праць:
психологія**

Випуск 21

Івано-Франківськ
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
2016

ББК 88
3 41

*Друкуються відповідно до рішення вченої ради
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол №12 від 27.12.2016р.)*

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ 22142-12042 ПР від 23.03.2016 р.

Редакційна колегія: Л.Д. Заграй – доктор психол. наук, професор (*голова редакційної колегії*); О.А. Ліщинська – доктор психол. наук, професор; І.М. Гоян – доктор філос. наук, професор; З.С. Карпенко – доктор психол. наук, професор; В.П. Москалень – доктор психол. наук, професор; Л.С. Пілецька - доктор психол. наук, професор, Л.М. Мішиха - доктор психол. наук, професор; Г.Й. Михайлишин – доктор філос. наук, професор; І.Д. Пасічник – доктор психол. наук, професор; М.В. Савчин – доктор психол. наук, професор; Н.В. Чепелева – доктор психол. наук, професор, чл.-кор. АПН України; Vassiliki Deliyanni-Kouimtzi – Professor of the School of Psychology Aristotle University of Thessaloniki (AUTH); О.М. Чуйко – канд. психол. наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Збірник наукових праць : психологія. Вип. 21 – Івано-Франківськ: пп О.М. Голіней, 2016. – 144 с.

ББК 88

Адреса редакційної колегії:

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Тел.+38(0342)59 61 49

E-mail: kps@pu.if.ua, <http://journals.pu.if.ua/index.php/psp>

Усі друковані статті пройшли процедури рецензування, експертного та конкурсного відбору

© Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника», 2016

**ЗМІСТ
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ**

Zahraï Larysa Gender Research Methodology in the Modern World: An Individual's Gender Experience.....	7
Боцвінок Світлана Генезис розвитку образу успішності в системі цінностей українців.....	14
Вітюк Надія, Вітюк Святослав Політичні установки як чинник політичної активності студентської молоді.....	21
Гринчук Олександра Етнічна толерантність – ксенофобія: трансформації етнічної ідентичності сучасної студентської молоді.....	29
Дзьон Іванна Гендерна специфіка формування мотивації досягнення у сучасній молоді.....	35
Дубчак Юлія Соціально-психологічні аспекти адаптації підлітків у закладах інтернатного типу.....	45
Чуйко Оксана Переживання часу як чинник формування життєвих перспектив студентів в умовах суспільної нестабільності.....	50

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Матейко Наталія Першопричини адиктивної поведінки особистості з позицій духовної психотерапії.....	59
Оран Марина Інтелектуальні особливості особистості у функціонуванні її мовленнєвого досвіду.....	65
Шкраб'юк Вероніка Духовна криза як чинник авітальної активності особистості.....	71

ПСИХОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ

Куравська Надія Прояви захищеності як чинника психологічної безпеки студентів в умовах ВНЗ.....	79
---	----

ПСИХОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Мельник Наталія Соціально-психологічні чинники формування соціально-психологічної компетентності майбутніх фахівців гуманітарного	
---	--

профілю.....	87
<i>Piletska Lyubomyra</i> Social and Psychological Features of the Personality's Professional Mobility in the Conditions of a Crisis	91
<i>Семак Олена</i> Механізми духовного розвитку як засоби формування продуктивності діяльності психолога.....	98
<i>Скиданович Віталія</i> Вплив нервово-психічної стійкості на формування копінг- стратегій військовослужбовців.....	104
ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї	
<i>Пілецький Віктор</i> Соціально-психологічне розуміння суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі.....	112
<i>Федоришин Галина</i> Роль матері у вихованні дитини з особливостями у розвитку.....	119
КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
<i>Горбунова Вікторія, Климчук Віталій</i> Фахівці у сфері психічного здоров'я у Великобританії.....	128
<i>Кулеша-Любінець Мирослава</i> Особливості копінг-стратегій в осіб з ішемічною хворобою серця..	134
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	142

CONTENTS SOCIAL PSYCHOLOGY

<i>Zahrai Larysa</i> Gender Research Methodology in the Modern World: An Individual's Gender Experience.....	7
<i>Botsvinok Svitlana</i> The Genesis of the Image of Success in Ukrainian System of Values..	15
<i>Vityuk Nadiya, Vityuk Svyatoslav</i> Political Attitudes as a Factor of Political Activity of Students.....	21
<i>Hrynychuk Oleksandra</i> Ethnic Tolerance – Xenophobia: Transformation of Ethnic Identity of Modern Students.....	29
<i>Dzon Ivanna</i> Gender Specific of Developing Motivation to Succeed in Modern Young People.....	35
<i>Dubchak Yuliia</i> Socio-psychological Aspects of Teenager Adaptation in Residential Cares.....	45
<i>Chuyko Oksana</i> The Experience of Time as a Factor in the Formation of Students' Life Perspectives in the Condition of Social Instability	50

PERSONALISTIC PSYCHOLOGY

<i>Mateiko Nataliya</i> Primary Causes of Addictive Behavior of Personality are from Positions of Spiritual Psychotherapy.....	59
<i>Orap Maryna</i> Personality's Intellectual Features in Functioning in her Speech Experience.....	65
<i>Shkrabyuk Veronika</i> A Spiritual Crisis as a Factor Avitality Activity of a Person.....	71

SAFETY PSYCHOLOGY

<i>Kuravska Nadiia</i> Manifestation of Protectability as a Factor of Psychological Security of Students under Conditions of a HEI.....	79
--	----

PSYCHOLOGY OF PROFESSIONAL ACTIVITY

<i>Melnyk Nataliya</i> Social and Psychological Factors of Future Specialists' of the Humanitarian Sphere Social and Psychological Competence Formation.	87
<i>Piletska Lyubomyra</i>	

Social and Psychological Features of the Personality's Professional Mobility in the Conditions of a Crisis	91
Semak Olena	
Mechanisms Spiritual Development as a Means of Performance of Psychologist.....	98
Skydanovych Vitaliia	
Influence of the Neuropsychic Stability on Formation of Coping Strategies of Servicemen.....	104
Piletsky Victor	
Social and Psychological Understanding of Subjective Well-being of the Individual in Marriage.....	112
Fedoryshyn Galina	
Mother Role in Education of a Child with Special Needs.....	119
CLINICAL PSYCHOLOGY	
Gorbunova Viktoriia, Klymchuk Vitalii	
Mental Health Professionals in Great Britain.....	128
Kulesha-Liubins	
Coping Strategy Features in People with Coronary Heart Disease.....	134
INFORMATION ABOUT AUTHORS	142

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:316.6

Larisa Zahrai

GENDER RESEARCH METHODOLOGY IN THE MODERN WORLD: AN INDIVIDUAL'S GENDER EXPERIENCE

У статті обґрунтовано необхідність пошуку нової методологічної основи дослідження гендеру у сучасному світі. Розкрито роль теорії соціального конструктивізму у дослідженні різних гендерів. Обґрунтовано поняття «гендерного досвіду особистості», що дозволяє вивчати особистість через її суб'єктивну репрезентацію. Розглянуто гендерний досвід особистості як соціокультурний конструкт, що створюється в процесі соціальної взаємодії на мікро-, мезо-, макро- рівнях. Розкрито структуру гендерного досвіду як системи інтерпретативних схем, концептів, проаналізовано особливості їх формування.

Ключові слова: гендерний досвід, соціальний конструктивізм, гендерна ідентичність, соціо-культурний досвід, інтерпретативні схеми.

The article deals with the research methodology of gender individual experience. It is grounded the necessity of finding a new methodology for the study of gender in the modern world. Outlines the role of the theory of social constructionism in interpreting gender it is grounded introduction to the scientific analysis of the concept of "gender individual experience." An individual's gender experience is interpreted as a socio-cultural construction that is the result of mutual influence of human's subjective and objective realities. This individual's gender experience is formed in the process of social interaction. There is a whole system of interpretive schemas and concepts in the structure of human's gender experience.

Keywords: gender experience, socio-constructivist, gender identity, socio-cultural experience, interpretive schemas.

Statement of the problem. The modern world offers different gender patterns of contextual nature, as they are determined by gender schemas of the culture or community they are formed and legitimized in. Hence there is a need for a new research paradigm in the study of forming individual's gender, because using the present-day classical and non-classical theories of gender do not allow to solve the given problems.

Poststructuralist and postmodernist ideas reflect a new style of philosophical thinking based not on finding out traditional alternatives (opposition of general and particular, individual and social, old and new, male and female) but on recognition of plurality, denial of non-alternative. With the advent of poststructuralist and postmodernist ideas it became possible to talk about a new subject that was previously hidden, and to present it in a completely new way. This new research subject is a gender specified individual, whose formation occurs in certain social, historical, cultural and situational contexts. At that, not sex but society is the main object of analysis during its influence on forming human's gender and human's experience included in the system of social expectations and requirements. Therefore, the study of gender in psychology should be based on analyses of an individual's

experience, mechanisms of its construction in a certain socio-cultural context. A new step in gender research methodology sets grounds for introducing the concept of "gender experience" of an individual.

The **aim** of the paper is to justify the application of socio-constructivist paradigm in the study of gender experience of an individual.

Theoretical analysis. In gender studies based on social constructivist paradigm and postmodernist principles gender is considered to be a socio-cultural, multifactorial construction (Gergen, 1996; Gilligan, 1982; Kessler & McKenna, 1978, pp. 1-6; Koestner, 1995; Spence, 1993) permanently constituted and reproduced in communicative situations.

With an advent of ideas of social constructivism in interpreting gender it became possible to distinguish between biological sex: genitals, prenatal, teenage and adult hormonal sets; gender as a social category that indicates social functions, which are based on the ability of role interaction of sexes as transmitters of life, etc; and gender as a constantly created category in a certain context, a category of learning, "assuming a role", mastering behavioral actions that meet or do not meet a certain gender status. Gender as a specific structure of behavioral patterns and schemes that clearly delineate male and female experiences. Gender, biological sex and sexuality are social constructs created in a socio-cultural context. The fact of gender differences is not as important as their socio-cultural interpretations that determine social interaction.

The analysis of current researches (Sandra Bem, Shawn Meghan Burn, M. Gergen, K. Dauks, B. Lott, R. Anger, Jeanne *Marecek*) on gender identity in the socio-constructivist aspect reveals the basic parameters of a multifactorial model of psychological gender: 1) an individual can combine features of masculinity and femininity in their identity regardless of sex displaying them depending on the situation. For example, a male can demonstrate masculine behavior as well as show feminine features in being interested by methods of parenting and upbringing children; 2) the main determinants are not biological factors, but socio-cultural ones since the construction of gender experience happens in a certain socio-cultural context (ethnicity, social class, time and place of living, belonging to a community, etc.); 3) the core identity i.e. belonging to a particular sex remains unchanged over time, whereas characteristics of identity are determined by subjective experience and may change due to life conditions and socio-cultural transformations; 4) gender identity is not a monolithic structure, its components are interrelated, they can be inconsistent and contradictory. For example, a woman may have a strong focus on a family as well as on a professional growth. A man can be demanding, rigorous, uncompromising at work and sensitive, gentle, caring at home or with loved ones.

Presenting main material. Representatives of social constructivism (Gergen, 1996, West, Zimmerman, 1987, Connell, 1998;) state that ideas about masculinity and femininity are of an artificial origin which are created and legitimized by social institutions due to human interpretation. In a process of social interactions an individual adopts gender models created in a certain context. In other words, an individual gains an experience to be and to seem a man or a woman, thereby

consolidating and affirming gender schemes typical to a particular community and culture.

Understanding gender as a structure and a process allows us to talk about an existence of socio-cultural experience, expectations as to what society expects what men and women should be. Theorists of this trend examine social technology of forming gender roles, gender consciousness and experience through various social institutions, arts, science and everyday life. Gender hierarchizes social relations and roles of men and women involving complex mechanisms or technologies, which in turn determine a subject as of a male or female type in the process of standardization and regulation of what a person should be under expectations of society. Thus, gender is nothing more than a kind of ideological relations. In other words, gender is seen as a process that constructs a social and normative entity through constructing gender differences related to race, class, ethnic differences. Therefore, the concept of gender is not natural or given, it is a process of creating and recreating institutions, values and identities. At the same time, it is regular, systematic and logical, it depends on a cultural and social context, on specifics of gender relations in different societies, historical periods, ethnic groups, social classes, communities and generations.

The main tenets of the theory of gender within social constructivism is that the relationship between males and females are socially constructed. Proponents of this theory (Gergen K., J. Hoffmann, D. Zimmerman, J. Lorber, R. Connolly, C. West, S. Farrell et al.) doubt the fact that relationship between the sexes, their different experience are derivatives of belonging to a biological sex, that all social is biologically determined and should be considered as natural and normative. Thus, they criticize a-historism and essentialism (essential unchanging) of experience. Social constructivism is a theory which conceptualizes distinctions between different categories of men and women. The main objective is the analysis of the values attributed to differences of masculine and feminine in different contexts.

In social constructivism gender is defined as a result of everyday interactions that require a constant performance and confirmation. It is not achieved once and for all as a permanent status. It is constantly reproduced in communicative situations. According to the American feminists authors K. West, D. Zimmerman (1987), the procedure of attributing gender always accompanies everyday human interaction. During the interaction a person first tries to categorize his/her interlocutor, in case of failure, there is a feeling of discomfort and uncertainty. In a situation of uncertainty during the interaction a question of criteria of relating an interlocutor to the category of sex arises. When a person can find the criteria for categorization, communication occurs. If there is a problem with identification, communication fails. So categorization by gender is a basic practice of everyday interactions, it is often a non-reflexed background for communication in all social spheres, so it cannot be avoided.

Social constructivism explains the process of constructing categorical gender identity based on cultural constructs. Gender relations are a construct of the culture in which they work. Social constructivism based on the theory of dramatic interactionism by E. Goffman explains how cultural contexts are conceptualized, referring to the analysis of a micro context of social interaction. E. Goffman

introduces a concept of a "gender display" to explain such mechanisms. During communication, an information exchange is accompanied by a background process of creating gender – doing gender. According to E. Goffman, a gender display is a main mechanism for creating gender on a level of interpersonal interaction.

Using the notion of a gender display, constructivists argue that gender relations cannot be reduced to implementation of sex roles. Their mechanisms are subtler, gender cannot be changed by a dress, a hairstyle or a role, since it is merged with bodies of active agents. The display is a variety of ideas and expression of male and female features in interaction. Gender display as an image of sexual identity in interaction is rather complex and its implementation cannot be reduced to individual phrases, clothes, manners, etc. The whole atmosphere – style, habitus (a term by P. Bourdieu) shows the gender display. Being a man or a woman and showing it in a display means to be a socially competent person who is credible and fits in communicative practices allowed in a particular culture.

Demonstrating the display is really a virtuoso "play" aimed at partners on stage; it is a game that has long been fused with lives of "actors" and it appeared to performers and observers as a natural expression of their essences. This is the whole mystery of constructing gender – continuously taking part in a "masquerade" of presenting gender, people do this so that playing by the rules seems a natural expression of human selves. The proof that the gender display is not derived from anatomical and physiological sex is that it is not universal, it is determined by culture and power relations.

Different societies, social groups and even different social situations involve different forms of gender conventional display. As noted by E. Goffman (1997), gender self-expression is less a result of our sexual nature than an interpretation image that we would like to express about our sexual nature using conventional gestures. Our human nature enables us to learn how to create and allocate the male or female gender display, and "we are endowed with this ability because we are humans, not persons of male or female sex" [5, p. 76].

Creating gender should be seen not just as a demonstration of the display, but as the use of discrete, well-defined behavioral strategies that may be included in a situation of interaction for recognition of masculinity or femininity. A man "creates" masculinity by letting a woman at the door enter first or he offers her a hand while getting off a bus, and she "creates" femininity allowing him to do this. However, a creation of gender is not so simply organized. To be successful and to comply with norms and standards of gender adopted in a particular culture the labeling and demonstration of gender must meet situations, vary and evolve depending on a situation. Construction of gender consists in managing situations so that a behavior is seen as gender-relevant or gender-irrelevant. Thus, constructivists define gender as a system of interpersonal interaction through which people create, state, confirm and reproduce an idea of masculine or feminine basic categories of a social order.

Construction of gender occurs on a macro-level of a social life. Gender is constructed and legitimized by institutions and it primarily concerns social relations within which individuals and groups act (Connell R. W., 1997). That is why gender

should be explained as structural characteristics of society. In every society there is a gender order and a gender mode that determine the specificity of individual's gender experience. Construction of gender is grounded on the thesis that the structure is not given in advance, it is formed historically, so there are different ways of constructing gender, reflecting dominance of different social interests. Hence the existing forms of sexuality are social constructs and therefore masculinity and femininity should be seen as historically variable structures.

Schools, offices, factories, sports clubs, etc. are the examples of gender modes. Gender modes are part of larger entities – a gender order of society, which is also subject to a time change. As noted by R. Connolly, gender modes typically coincide with overall gender order, but may deviate from it. This deviation from the dominant gender order in society by a particular gender mode is an important factor of changing the gender order, because the changes often begin in one area of public life, and only then move on to another.

Gender order is found at the level of society, gender modes are at the level of institutions and gender relations are at the level of individuals, groups and organizations. Not all gender relations directly concern interactions between men and women; some interactions occur through, for example, the labor market or the media.

There are four dimensions of gender, which determine gender relationship: power relations, production relations, emotional relations, symbolic relations. The patriarchal power is manifested not only in a direct control of men over women, but it also acts indirectly through the state. In today's economy, the division of labor between predominantly male and female professions is included in a process of economic development and certain products and services. Sexuality (in particular, a division in heterosexual and homosexual relationships) refers to the emotional component of an individual. Society is full of symbols that have gender meaning. Gender symbolism is present in language, fashion, gestures, movies and more.

Judith Lorber offers a new paradigm of gender, namely gender as a social institution[6]. Gender identity from a micro-level (where, according to Judith Lorber, it appears as an "individual sense of gender feeling himself/herself as a worker and a family member") applies to a macro level – the level of public institutions. Gender is a characteristics of individuals; gender individuals having acquired their gender identity become a part of society, thus forming gender institutions. However, from a point of view of ethnomethodology and phenomenology, social institutions and other social phenomena are "real" only to the extent we organize our activities so that we constantly confirm their real existence. Sociologist David Walsh asserts that this social world inevitably ceases to exist if it is denied human recognition, because without such recognition it does not have the quality of being. In this sense, society and stereotypes really exist because its members define and treat them as a reality.

Hence, a social-constructivist paradigm has acquired a status of basic methodology in gender studies, which, in our opinion, can explain the nature of gender differences that are constructed by the socialization, demarcation of labor, system of roles, family, media and an individual on the level of awareness, acceptance, internalization, reflection, interiorization of norms and roles set by

society. In other words, gender differences are determined by socio-cultural experience that directs a formation of subjective experience of an individual to be and to show gender characteristics. In our opinion, social constructivism is the methodology that speaks most confidently about the existence of gender experience of an individual and creates opportunities for revealing mechanisms of its construction in different groups, cultures, communities and subcultures.

Hence psychologists are interested in the process of construction of individual's gender experience and the essence of an individual's gender experience.

An individual's gender experience is interpreted as a socio-cultural construction that is the result of mutual influence of human's subjective and objective realities (Table 1).

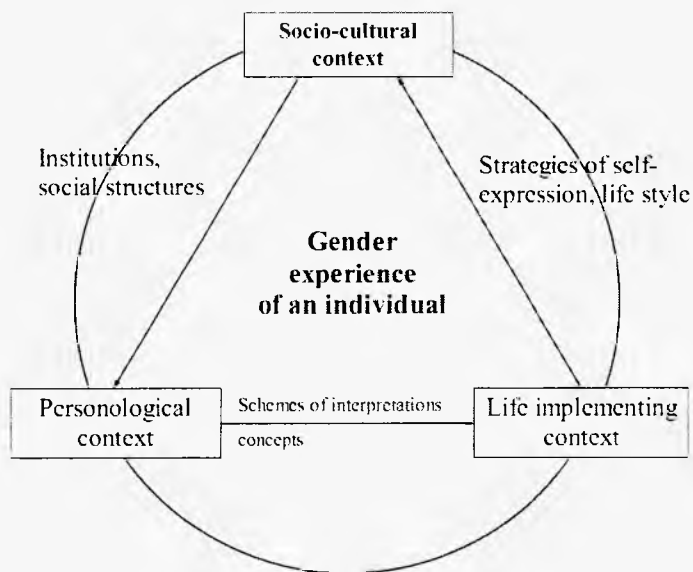

Table 1. Construction model of gender experience of an individual.

This individual's gender experience is formed in the process of social interaction. There is a whole system of interpretive schemas and concepts in the structure of human's gender experience. These schemas and concepts have the function of a matrix through which an individual perceives and interprets reality.

They direct a comprehension of a situation, facilitate a development of alternative methods of implementing actions and plans. The presence of a required set of interpretative schemas in the subjective experience of a man or a woman allows them to evaluate events and situations, have their views, and ultimately make decisions and choose solutions to everyday problems. In our opinion, different

configurations of such schemes in men and women contribute to the differences in self-expression, which are indicated in many gender studies. The difference in interpretive schemes in men and women we can explain by various ways of their construction in the culture which is gender-defined.

Primary interpretative schemes differ in their structure and functions from stereotypes-concepts that are based on cultural models created by an individual and tested in practice, act as integrators and stabilizers of subjective human experience. Such experience formations are usually of reproductive character, they are based on already known cognitive structures (gender stereotypes that are specific to a particular culture, community, environment of an individual). They are quite stable formations of subjective experience of a man or a woman reflecting both conscious and unconscious levels of a mental activity and they can operate at a level of a gender setting. There are stereotypes-concepts in a form of opinions and judgments reflecting generalized and interiorized knowledge about specifics of gender roles and attitudes (acceptance or non-acceptance) to the models and patterns of behavior within these roles. Unlike primary interpretative schemes, stereotypes-concepts have a more stable structure fixed on a past experience and rather invariant with respect to various life situations. Primary interpretative schemes regarding stereotypes are so-called "raw data" and are a primary phenomenal base for their further organization. In forming a new experience stereotypes-concepts that are structures of consciousness accept or reject new information depending on a degree of its compliance with the scheme.

Such schemes are not isolated on different levels, they form an intertwined gender model (theory) of an individual's world that is textual in nature and is the result of subjective reflection and interpretation of the personal experience or experience of a community, culture and society. The gender pattern (image) of the world serves as an individualized basis for perception, understanding and interpretation of the reality. Being not always conscious, it defines a way which underlies the understanding and interpretation of reality by males or females and sets a peculiar character of their self-expression and actions.

Concepts-meanings are all knowledge, thoughts and assumptions of a person about a particular situation. A conceptual system is formed not only by external influences of an objective reality on a personality, but it is a result of self-reflection, independent thinking of structures of meaning. Concepts-meanings are a system of individual values obtained as a result of the interpretation that determine subjective conceptualization and categorization of a human being. Therefore, gender experience is a system of values. It can be studied basing on interpretive schemas and concepts that reflect an individual's attitude to itself, others and the world.

Conclusions. Thus, social constructivism sets new coordinates of researching gender, gender experience of an individual and peculiarities of its construction. This approach provides an opportunity to study the mechanisms of formation and reproduction of masculinity and femininity, gender culture, "creating gender" in everyday life as well as the ways to gain knowledge about them. In addition, social constructivism leaves room for conceptualization of changes in socio-cultural

experience, where the gender schemes that hinder the processes of self-identity are fixed.

Today there is not any single "theory of social construction" that could fully reveal peculiarities of the creation of gender and gender experience of an individual. Nor are there any existing "constructivist practices" that would allow to definitely conclude about the mechanisms of forming subjective experience of men and women. However, we can talk about a number of generalizations, particularly the spectrum of analysis in the social constructivism shifts to gender determination of social construction of sexes. In this case, the subject of study changes: society, not sex, is the main object of the analysis in its impact on the formation of subjective experience of an individual in the system of social expectations and requirements, which determines an individual according to his/her aptitude to self-identification and relation of himself/herself to the perfect holder of features of a "real" man or a woman. Socio-cultural interpretations of gender direct the formation of gender experience of an individual, which is a system of interpretative schemes, concepts that define the relation and attitude of an individual to himself/herself, others and the world.

1. Gergen K. J. Psychological science in cultural context / K. J. Gergen, A. Gulerce, A. Lock, G. Misra. – American Psychologist, 1996. – P. 496-503.
2. Kessler, S. J. Gender Construction in everyday life: Transseksualizm, Feminism and psychology / S. J. Kessler, W. McKenna. - Chicago, IL: University of Chicago Press, 2000. – pp. 11-29.
3. Koestner R. A Multifactorial Approach to the Study Gender Characteristic / R. Koestner, J. Aube // Journal of Personality 63:3. – Duky University Pres. September, 1995. – P. 681-710.
4. Spence J. T. Gender-related traits and gender ideology: evidence for a multifactorial theory / J. T. Spence // J. Pers. Soc. Psychol. – 1993. – V. 64. - № 4. – P. 624-635.
5. Goffman E. Frame Analysis of Gender / Erving Goffman // in C. Lemert and A. Branaman, eds., Goffman Reader. – Blackwell Publ, 1997. – pp. 201-208.
6. Lorber, J. The Social construction of gender / J. Lorber, S. A. Farrell. - Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1992. – P. 374.
7. Zimmerman, D. H., & West, C. Doing Gender / Zimmerman, D. H., West, C. - Gender & Society, 1987. – pp.125-151.
8. Connell R. W. Introduction: Studying Australian Masculinities / R. W. Connell // Journal of Interdisciplinary Gender Studies, 1998. Vol. 3-2. – P. 3.

УДК 17.024.4:316.752 (=161.2)

Світлана Боцвінок

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ ОБРАЗУ УСПІШНОСТІ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНЦІВ

У статті розкрито зміст поняття «практика успішності» і на підставі художніх текстів здійснено аналіз цінностей, які домінували в часи козацтва, та їх впливу на формування образу успішності у свідомості українця. Також висвітлено фактори, що

впливали на формування моделі успіху особистості на різних етапах становлення української нації і до сьогодні. Здійснено своєрідний цикл формування психологічної моделі успішності та визначено вплив привнесеної постмодернізмом культури на формування уявлень людей про індивідуальний і соціальний успіх. Розглянуто позитивні й негативні впливи постмодернізму на схему сутності та шляхи досягнення успіху людини.

Ключові слова: практика успіху, успіх, суспільство, культура, цінності, українська ідентичність.

The article explains the concept of the practice of success, analyses the values that dominated at the time of the Cossacks and their impact on the image of success in the Ukrainian consciousness using the Ukrainian literature. The article also highlights the factors that influenced the generation of individual models of success at different stages of the Ukrainian nation development and up to the present. The specific cycle of psychological success model development is analyzed and the influence of the culture introduced by the postmodernism on the generations of people ideas about individual and social success is determined. Positive and negative impact of postmodernism on the essentiality and the ways of the success achievement is observed.

Key words: the practice of success, success, society, culture, values, ukrainian identity.

Актуальність дослідження. Зі зміною історичних епох поступово змінюються економічні, політичні та соціальні умови життєдіяльності людей, їхні культура й ментальність, проте деякі практики зберігаються протягом століть, забезпечуючи стійкість традиційних норм і цінностей народу. У зв'язку із цим для адекватного розуміння процесів формування успіху людини в сучасних умовах великого значення набуває аналіз цінностей і способів соціально-економічних взаємодій українців, що визначали практики досягнення успіху. Ураховуючи специфічність і складність становлення української нації, розглядатимемо періоди історії нашого народу досить широко: частково розглянемо Запорізьку Січ як військово-політичне утворення, що розвивалася на основі своєрідних традицій і звичаїв, а також звернемо увагу на часи, коли починали розвиватися капіталістичні відносини і до сьогодні – впливу постмодернізму як особливої духовної і культурної характеристики сучасної епохи, яка значною мірою ускладнила схеми сутності та шляхів досягнення успіху людини. Ця тенденція тією чи іншою мірою притаманна всім сучасним державам, однак в Україні існують і свої специфічні проблеми, пов'язані з тим, що після здобуття незалежності було зруйновано монополію комуністичної ідеології і проголошено принцип плюралізму думок, свободи культури. Проте свобода передбачає наявність сформованої самостійності людини з внутрішнім духовним опертям, тоді як в Україні виникла дезорієнтація культури й масової свідомості через нашарування перехідних станів соціального і культурного життя.

Аналіз останніх досліджень. За минулі роки з'явилося чимало праць, у яких аналізуються різні аспекти сутності й динаміки становлення ціннісних пріоритетів українців [2; 3; 7]. Досить активно вчені вивчають і проблему успіху людини [1; 5; 6]. Однак, не зважаючи на значну кількість наукових досліджень, питання виникнення й розповсюдження цінностей життєдіяльності людини, формування моделі успіху особистості й досі

залишається недостатньо вивченим. Це пов'язано як із постійними змінами в ментальності громадян України. У зв'язку із цим *метою* статті є аналіз практик успіху в різні історичні періоди. Тому перед нами постають такі **завдання:**

1. Розкрити зміст поняття «практика успішності».
2. Здійснити аналіз цінностей та «образу успішності», які формувалися ще в часи ідеології козацтва, колективізму та з початком становлення незалежної України.
3. Розкрити вплив постмодернізму на формування досягнення успіху сучасного українця.

Виклад основних положень. Актуальним для нас стало питання вивчення практик успіху, а саме: де вони зафіксовані, які саме фігурують практики і як вони відображаються у свідомості українця. Однак, перш ніж аналізувати окреслену проблему, з'ясуємо, що собою являє власне це поняття. За Т. М. Титаренко, «практики успішності» – це синтетичний продукт злиття зовнішніх обставин, ситуаційних змінних та особистісних очікувань, диспозицій, схильностей, навичок, що є важливим чинником у формуванні успішної особистості [7]. А формуються вони за певним алгоритмом: від духовних цілей нації, суспільства, до повсякденних проявів ментальних моделей індивідуума, що детерміновані вже несвідомо, на рівні установок, сталих патернів поведінки, усталених стереотипів.

Тому, аналізуючи вищеописану проблему, передовсім слід зазначити, що в процесі розвитку соціально-економічних відносин одні цінності швидко сприймаються й легко адаптуються, а інші – відчужуються людьми. Значною мірою цей процес залежить від історично сформованих ментальних особливостей народу, що утворюють певну матрицю навколо ядра його культури. Це глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, сукупність базових практик, які детермінують спрямованість людини мислити й діяти певним чином [5, с. 56]. Що стосується глибинних основ ментальності українського народу, то вони формувалися під впливом складних історичних обставин. З наукових досліджень відомо, що племена й народи, які заклали підвалини української нації, не перешкоджали проникненню чужої крові й культури. «Своїм» вважався будь-хто, якщо він погоджувався поважати громаду та звичаї, брати участь у військовому й економічному житті.

Якщо аналізувати практики успіху у свідомості українця з часів ХІХ ст., (праці М. Бердяєва, М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського, І. Данилевського), то історично так склалося, що впродовж тривалого періоду домінували колективні норми і цінності, які були умовою виживання як окремої особистості, так і громади в цілому [5, с. 56]. Оскільки те, що робив українець, означало вимушений характер і ніяк не спрямовувалося до успіху. Успіх десь розглядався як доля, що визначена вищими силами й спрямовує життя людини за допомогою випадку, якщо при цьому вона слідує традиціям. Такі повсякденні практики сприяли збереженню унікальної української

ідентичності, культури, але обмежували потенціал кожного члена громади, його активність, самостійність, прагнення досягти індивідуального успіху. У найбільш загальному вигляді образ успішної людини такий: добросердечна й добропорядна релігійна людина, яка визнає перевагу духовних цінностей над матеріальними, а колективне над індивідуальним. Здебільшого українці займалися хліборобством, були дуже щирі й гостинні, прагнули до самопізнання. В умовах общинних відносин, що ґрунтувалися на безпосередньому взаємному контролі за поведінкою кожної людини, зрівняльному розподілі обмежених матеріальних благ, велику роль відігравали цінності колективізму та взаємної підтримки. Тому колективний успіх був незрівнянно вагомішим за успіх індивідуальний.

Громада, колективні норми й цінності домінують у цей період у свідомості людини і вона ідентифікує себе лише з колективом, адже саме це є умовою виживання як окремої особистості, так і громади в цілому. Але разом із тим, уже на ранніх етапах становлення української нації в її ментальності й цінностях спостерігалася певна суперечність. З одного боку, українці жили громадою, бо вижити поодиноці було майже неможливо, проте з іншого, – вони завжди прагнули до усамітнення й не бажали жити великими родинами. Тобто існувала дихотомічність ціннісного ядра культури, що проявлялося в одночасній орієнтації як на цінності колективізму, так і індивідуалізму [5, с. 58].

Аналізуючи цю проблему, ми поринули ще в часи козацтва, оскільки ті практики закріпилися на генетичному рівні й вплинули на формування всієї української нації та її цінностей. На Запорозькій Січі найважливіше значення мало козацьке звичаєве право, яке ґрунтувалося на засадах колективізму, побратимства та взаємодопомоги. Це навіть відображається в тому, як вони голосували – підкидаючи шапки вгору [1].

Тобто практика успішності і культ успіху є передовсім культом героїчної рішучості, витривалості й твердості характеру, шляхетності, а також ідеї вільного життя, індивідуалізму, які не дозволяють пасивно чекати на удари долі, а, навпаки, наказують шукати всіляких найменших можливостей, щоб ті удари долі відвернути та не «заражатися» ніякими невдачами. Це безпосередньо ми можемо побачити в таких творах, як: «Чорна Рада», «Іван Підкова», «Гайдамаки». Популярність тих чи інших літературних героїв є певним показником стану масової свідомості, які відображаються на рівні поведінки. Узагалі Запорізька Січ – один зі світових феноменів, над яким замислювалися, який намагалися розгадати багато поколінь дослідників [4, с. 236], і навіть видатний український геній і провидець Т.Г. Шевченко, який висвітлював часи кріпацтва українського народу. Але образ козака став одним із центральних, а прикладом можуть стати такі поезії, як «Тарасова ніч», «У тієї Катерини», де фігурує культ козацької честі й звичаю побратимства. «Героїзм» і «мучеництво» – ось що ми бачимо у вільнолюбного народу. А сама постать Т.Г. Шевченка може бути «мотиватором» для молоді, адже він доклав титанічних зусиль, щоб реалізувати себе як особистість. І таких образів

національних героїв безліч. Однак нам нав'язують із Козаччини тільки «шароварщину» та комплекс «сільської інтелігенції». Але таємниця козацької величі криється в любові до рідної України, в прагненні до волі. Недаремно слово «козак» означало вільну людину з розумною головою і сильними руками варту наслідування. Однак протягом століть нашому народові нав'язувався образ каменяра, кріпака, селянина, як єдина іпостась національного героя. Тобто подавалася певна модель успіху й відповідно до неї у людей формувалось уявлення про світ і себе, яке в принципі не відповідало дійсності.

Тривала відсутність в українського народу власної держави також відбилася на перебільшенні зовнішніх, об'єктивних чинників у житті людини, у покладанні на них провини за свої біди й невдачі. Саме з цього коріння проростають такі ментальні характеристики нашого народу, як примирення з негативними соціально-економічними й політичними явищами, терплячість, відсутність амбіцій у досягненні індивідуального успіху і навіть більше – бажання позбавитися особистої відповідальності. Ураховуючи всі ці впливи, можна стверджувати, що ментальність народу, який тривалий час не мав власної державності й перебував у неволі, серйозно деформується, а ядро культури – «розвивається». На глибокому рівні психіки продовжують функціонувати попередні ментальні риси, але на них починають нашаровуватися засвоєні за час перебування в умовах неволі нові фрейми соціальних настанов. В українців ще більше розвивається консерватизм, який доповнюється комплексом меншовартості. Люди з такою системою цінностей не прагнуть до індивідуального успіху, оскільки неспроможні самостійно формувати вагомі цілі й недостатньо впевнені в собі, щоб їх досягати [5, с. 57]

Українська модель наразі викликає значне зацікавлення, оскільки за останні роки змінюється. Специфічна риса української формули полягає в тому, що ми зосереджені в основному на загальних цілях, мріях і відносно мало уваги надаємо тому, як їх можна досягти. Тому часто занижені амбіції, дії обережні, без ризику, з обмеженням ініціативи, частим копіюванням чужої моделі, без розгляду власних варіантів рішення. Українська тактика досягнення успіху відрізняється ще й тим, що на початку є значне завищення вимог, і тільки шляхом тривалих перевірок, похибок відбувається зниження позицій. Часто метафорою успіху є – «відрубати собі шматок побільше». Особливістю поведінки українців у процесі досягнення обраних критеріїв є швидка зміна настроїв і установок стосовно себе, свого шляху й свого успіху, зацікавленість тільки в особистім «Я», при цьому навколишній світ не є чинником інтересу [3, с. 342].

Що стосується початок становлення України як незалежної держави, то зберігалися ще радянські уявлення про соціальний успіх. Вони були пов'язані з високим рівнем освіти, достатньою матеріальною забезпеченістю, гідними умовами життя. Коли люди в масі своїй стали біднішими, відчули нестабільність і невизначеність, суспільство почало принципово змінюватися.

Змінилися й критерії, що було пов'язано з початком формування нових цінностей, тому нижче наведемо етапи формування їх.

1. На першому етапі, значною мірою критерії успішності здебільшого були успадковані ще від УРСР. Тоді це були посада й освіта. Успішними вважалися люди, що зробили кар'єру в таких галузях, як освіта, наука, медицина.

2. Через досить короткий час, коли впала економіка і, найголовніше, рівень життя, на першому місці і опинилися заробітки. І не мало жодного значення – легальні вони чи кримінальні. Підняття статусу кримінальних структур сприяли також ЗМІ, насамперед кіно, література. Демонструвати своє кримінальне минуле, помилки перестало було уже не соромно, а навпаки, навіть віталосся в суспільстві.

3. Третій етап – коли відвертою належністю до криміналітету перестали хизуватися, а почали приховувати.

4. На четвертому з'явилося розуміння того, що влада – це бізнес. І головним критерієм успішності стала належність до влади, оскільки вона була інструментом отримання доходу. Зараз навіть неважливо, скільки в тебе грошей, а важливо, яку посаду ти обіймаєш в ієрархії влади – чиновницька впливовість. На жаль, сьогодні все це ще триває.

Тому ми припускаємо, що в Україні панує міжмоделля, а в суспільстві фігурують три базові схеми:

- матеріальні здобутки;
- соціальні відносини;
- управління власною ефективністю.

На жаль, розбудова незалежної держави і кардинальні зміни соціально-економічного устрою в Україні не супроводжувались адекватним формуванням системи ідеологічних орієнтацій і соціальних цінностей людей, що спричинило кризу в духовній, культурній та морально-етичній сферах. Процеси державотворення залишили осторонь такі проблеми, як формування національних ідей і відповідної ідеології, що стало однією з основних причин поширення соціально-економічної кризи на культуру й духовність суспільства.

Тому в українському суспільстві нашаровані різні цінності, а на сьогодні активно засвоюються цінності постмодерну, де основною тезою є: «Наполягання на рівноцінності різноманітних систем описування реальності та на праві людини обирати їх на власний розсуд, не вдаючись до аргументації свого вибору». Як зазначає Л. Бевзенко, «постмодернізм пропонує принципову припустимість і рівноправність найрізноманітніших життєвих укладів, ґрунтованих на різних культурних і філософських установах. Свобода особи розширюється до свободи вибору соціокультурного осередку своєї ідентифікації, до права змінювати його на інший як завгодно часто, продукуючи самостійно нові культурні стилі, якщо вони знайдуть послідовників, проте дотримуючись при цьому одного обмеження – нам'ятати про таку саме свободу іншого» [2, с. 47].

Аналізуючи сутність цих процесів, Л. Іонін зауважує: «Все, що за радянських часів було заборонено, нині

починає претендувати на культурне відродження і рівноправність, під яку постмодерністська філософія інтенсивно підводить фундамент» [8, с. 104]. На думку Л. Бевзенко, «питання про соціально схвалювану формулу успіху за таких умов стає вкрай проблематичним, оскільки розуміння успіху кришнаїта і мусульманина, панка і молодого рухівця, православного і феміністки дуже різні. Однозначного рішення тут не варто і шукати, а в межах постмодерністського проекту просто не можливо. Постмодерн наполягає на праві кожного жити відповідно до своєї моделі світобачення, на толерантності, суверенітеті кожної особистості й кожної культурної форми» [2, с. 48]. Річ у тім, що в умовах відсутності чітких ідеологічних і культурних орієнтирів постає запитання: наскільки позитивними, тобто такими, що сприяють розвитку і самореалізації людини через досягнення успіху, є філософія постмодернізму і ґрунтовані на ній життєві настанови? Перше, на що слід звернути увагу, – це те, що постмодернізм базується на плюралізмі, а отже, відповідає сучасним тенденціям розвитку світу, і тому це, безумовно, позитивна теорія. У той же час негативна складова полягає в тому, що, на нашу думку, постмодернізм поступово стає життєвою філософією для бідних, яка не створює підґрунтя для спрямованості людини на самореалізацію та досягнення успіху. Сьогодні суспільство вже готово визнати, що будь-хто, навіть бідна людина, може вважатись успішним, бо гонитва за кар'єрою, грошима, багатством замучила всіх, а в період доби модерну головним гаслом було «збагачайтесь». І всі мріяли зробити кар'єру та збагатитися будь-якою ціною.

Можна сказати, що суспільство стомилося, воно розчароване. І ось тому виникла нова філософія, яка дозволяє тлумачити будь-який спосіб життя людини як правильний та успішний. Однак від того, як ми формально сприйматимемо ті чи інші процеси, їхня реальна соціальна сутність не зміниться. В умовах постмодерну розшарування суспільства на соціальні групи, поділ на багатих і бідних, на тих, хто може собі дозволити якісний відпочинок, освіту чи лікування, і тих, хто не може розв'язати навіть нагальних життєвих проблем, нікуди не щезає. Тому, з нашої точки зору, в умовах постмодерну формула «злидар = невдаха» стає більш завуальованою новою практикою «живи як забажаєш». Проте, суспільство стає більш толерантним до різних соціальних груп, до успіху і невдач інших, бо й самі в нових ринкових умовах досягли не дуже багато. Тож в епоху постмодерну не зникають нерівність і соціальна стратифікація, а тому не зникає індивідуальний і соціальний успіх. І сьогодні необхідно розробляти нову модель успіху, однак зі збереженням традиційної ідентичності українського народу.

Висновки. Таким чином, аналізуючи проблему успішності, яку ми досліджуємо через практики, оскільки вони постулюються через соціокультурне середовище, ми здійснили невеличкий історичний екскурс та аналіз цінностей у різні епохи. Це дозволяє дійти висновку, що формування у

свідомості українця образу успішності здійснювалося поступово й ситуативно, під впливом багатьох часто протилежних факторів. Наприклад, у часи козацтва практикою успішності й культом успіху передовсім були героїчна рішучість, иґривалість, твердість характеру, шляхетність, а також ідеї вільного життя, індивідуалізму, що ґрунтували на засадах колективізму, побратимства та взаємодопомоги. Що стосується Радянських часів, то панувала ідея колективізму, хоча уявлення були зовсім іншими, адже мотивація людей мала вимушений характер.

Отже, в результаті вищеописаного впливу в Україні фігурує міжмодель успіху, однак постмодернізм нам пропонує тлумачити успіх як будь-який спосіб життя, що буде визнаватися правильним та успішним і залежатиме тільки від власної мотивації та від особистісних здібностей людей втілювати наявні можливості в реальність.

1. Головаха Є. Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки / Є. Головаха // Україна - 2002.: Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Либідь, 2002. – 543 с.
2. Бевзенко Л. Д. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст / Л. Д. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 34–51.
3. Маркозова О. О. Зміна уявлень людей про успіх як наслідок ідеологічних впливів постмодернізму / О. О. Маркозова // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін. –Х.: Право, 2013. – № 5 (19). – С. 338–345.
4. Лавров П. І. Історія південно-східної України / П. І. Лавров. – К.: Либідь, 1996. – 578 с.
5. Маркозова О. О. Ситуативне формування фрейму «успішна особистість»: ретроспективне пізнання / О. О. Маркозова // Гуманітарний часопис. – 2015. № 3/4 С. 55–59.
6. Бейтсон Г. Шаги в напрямленні екології розуму / Г. Бейтсон; пер. Д. Федотов. – М.: Книга 2010. – 248 с.
7. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики особистісного життя-конструювання: монографія / Тетяна Михайлівна Титаренко; / Національна академія педагогічних наук України. Ін-т соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 206 с.
8. Іонин Л. Г. Основи соціокультурного аналізу: учеб. пособие / Л. Г. Іонин. – М.: Изд-во РГГУ, 1995. – 151 с.

УДК 316.64: 32: 316.621

Надія Вітюк, Святослав Вітюк

ПОЛІТИЧНІ УСТАНОВКИ ЯК ЧИННИК ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті репрезентовано результати проведеного авторами теоретичного та емпіричного дослідження проблеми політичної активності сучасної молоді. Проаналізовано міст поняття «політична активність», «політична пасивність», «політична установка», розглянуто рівні й форми вияву політичної активності індивіда та групи, структуру

політичної установки. Визначено вплив на політичну активність студентів їхніх установок щодо політики, політичної діяльності і політичних лідерів.

Ключові слова: політика, політична активність, політична пасивність, політичний інтерес, політична установка, студентська молодь.

In this article the authors represented the results of theoretical and empirical investigation on the political activity of modern youth. The meaning of «political activity», «political passivity», «political attitudes» were analyzed, levels and forms of expression of the political activity of individuals and groups, the structure of political attitudes were examined. Determine the impact on the student's political activity, their installing according to the politics, political activity and political leaders.

Keywords: politics, political activity, political passivity, political interest, political attitudes, student youth.

Актуальність дослідження. Сучасне українське суспільство, яке характеризується високим рівнем політичної нестабільності, потребує приходу в політику нових верств громадян – політично грамотних, активних, креативних, амбітних, із високим рівнем національної свідомості, які прагнуть працювати над позитивними змінами в країні, щоб вивести її до якісно нового рівня розвитку. Студентство складає досить чисельну соціальну групу, що об'єднує молодих людей, які не тільки здобувають професійну освіту, а й готуються до виконання громадсько-політичних функцій у суспільстві. Тепер і в майбутньому від рівня її характеру їх політичної активності, політичної свідомості, політичної культури значною мірою залежать політичні процеси та добробут у суспільстві. Тому важливо розглядати студентську молодь як важливий ресурс нашої держави, потенціалу, що під впливом певних чинників може активізуватись і впливати на перебіг політичних подій в Україні та її регіонах. Психологічне дослідження проблеми політичної активності молоді дозволяє не тільки глибше зрозуміти процеси політизації і деполітизації індивіда, а й окремі аспекти функціонування політичної системи суспільства.

Аналіз останніх досліджень. У науковій літературі проблема політичної активності висвітлюється як вітчизняними, так і зарубіжними авторами. У своїх публікаціях вони розкривають суть поняття «політична активність» (І. Білоус, С. Грабовська, Ф. Грінштейн, Н. Дембицька, П. Шляхтун та ін.), визначають рівні та форми політичної активності особистості (Дж. Беррі, М. Вебер, Дж. Голдман, К. Джанда, Г. Дилигенський, Л. Мілбрайт, Д. Ольшанський, В. Петухов та ін.), особливості політичної соціалізації особистості (Дж. Адельсон, П. Бергер, Н. Дембицька, Т. Лукман, Т. Поснова та ін.), чинники політичної активності молоді (Б. Григоренко, Л. Кияшко, А. Лісневська, В. Москаленко та ін.), політичні установки й стереотипи (Г. Алмонд, Г. Брицький, С. Верба та ін.). Водночас актуальним є вивчення соціально-психологічних чинників формування та вияву політичної активності студентської молоді в сучасних умовах суспільно-політичної нестабільності в Україні та всьому світі.

Мета нашого дослідження – визначити вплив політичних установок студентів на вияв їхньої політичної активності. Для досягнення поставленої мети необхідно було розв'язати такі **завдання:** проаналізувати сучасний стан

розроблення проблеми політичної активності особистості в науковій літературі, визначити рівень і форми вияву політичної активності сучасних студентів, особливості їх політичних установок як чинника політичної активності.

Виклад основних положень. У політико-психологічній літературі немає однозначного визначення дефініції «політична активність». Учені розглядають політичну активність як варіант політичної участі (С. Голев, Д. Ольшанський), показник якості цієї участі (О. Кавилін), вияв інтересу до політичного життя суспільства (С. Рошин), функціональний вияв особистості в політичній діяльності (Н. Дембицька), динамічну характеристику політичної діяльності (А. Лісневська), інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі (Л. Кияшко), види й засоби впливу політичного суб'єкта на об'єктивний світ і інших суб'єктів політики (А. Дегтярьов) тощо. У своєму дослідженні ми спиралися на визначення політичної активності, сформульовані Д. Ольшанським та І. Білоус. Так, за Д. Ольшанським, політична активність передбачає діяльність політичних груп чи індивідів, пов'язану з прагненням розвитку або зміни політичного чи соціально-економічного ладу та відповідних інститутів [6]. І Білоус трактує політичну активність як складне багатоконпонентне психічне утворення, що базується на потребах, інтересах особистості, реалізується в системі цільових настановлень, ціннісних орієнтацій і ставлень, які існують як внутрішня готовність до дії і регулюють індивідуальну поведінку [2]. Як бачимо, обидва автори вказують як на діяльнісний, так і на мотиваційний аспекти політичної активності.

Політична активність може виявлятися на кількох рівнях. На індивідуальному рівні це сукупність тих форм життєдіяльності окремої особи, у яких виявляється її прагнення брати активну участь у політичних процесах, відстоювати свої політичні права й інтереси [7, с. 414]. Беручи активну участь у політичному житті, особа здатна, відповідно до своїх інтересів, впливати на поведінку і становище інших людей, сприяти певним змінам у політичних відносинах [3]. У масштабі держави, у масових вимірах, політична активність проявляється у вдосконаленні соціально-економічного й політичного порядку суспільства або в революційних змінах, а на міжнародному рівні – у конструктивних чи деструктивних міжнаціональних або міждержавних стосунках на ґрунті політичних, етнічних чи релігійних установок. Характер політичної активності індивідів і соціальних груп пов'язують із їх політичною свідомістю й політичною культурою, політичними інтересами, установками й стереотипами.

Політична активність конкретних людей і в конкретних ситуаціях може виявлятися по-різному. Приміром, Д. Ольшанський виділяє шість активних форм політичної участі: 1) найпростіші реакції (позитивні або негативні) на імпульси, які виходять від політичної системи, її інститутів та їх представників, які не пов'язані з необхідністю високої особистої активності людини; 2) участь у діях, пов'язаних з делегуванням власних повноважень (наприклад, електоральна поведінка); 3) особиста участь у діяльності політичних організацій, відвідування зборів та інших заходів; 4) виконання постійних конкретних політичних функцій

у рамках інститутів політичної системи або таких, що перебувають в опозиції щодо неї; 5) пряма дія – вихід із товаришами на мітинг, допомога в будівництві барикади, (постійна) участь у політичних (акціях), зіткненнях і т. ін.; 6) активна, у тому числі керівна, діяльність у позаінституційних політичних рухах, спрямованих проти існуючої політичної системи, які домагаються її зміни або кінцевої перебудови [6].

Вітчизняні дослідники пропонують у політичній активності виділяти п'ять змістових складових: світоглядну, інформаційно-пізнавальну і комунікаційну, електоральну, професійну, протестну [4, с. 182].

Політична участь рядових громадян, природно, може бути не тільки активною, а й пасивною. Політична пасивність передбачає негативне або байдуже ставлення до політики, політичної життєдіяльності, небажання приймати участь у політичному житті суспільства [6]. Політична пасивність окремої людини може розглядатись як звичайний варіант особистої політичної неучасті. Проте якщо вона набуває масового поширення, охоплює цілі соціальні групи й верстви населення, то це стає або ознакою нерозвинутої політичної культури, або виявом протесту проти суспільного ладу, чинної влади, або ж, навпаки, своєрідним виявом довіри до політичної влади, якій довіряють і делегують управлінські функції.

В умовах стабільності суспільно-політичної системи рівновагою між політичною участю та неучастю (політичною бездіяльністю), між суспільним консенсусом і конфліктом є чинники, які забезпечують стійкість, стабільність і демократизм системи [3]. Однак періоди криз і кардинальних суспільних змін актуалізують у суспільстві потребу в діяльному включенні особистості в політичне життя, зростання її політичної свідомості та самосвідомості. Крайніми варіантами політичної участі особи чи групи є, з одного боку, політична гіперактивність, яка призводить до зростання радикалізму й екстремізму, а з іншого – політичне відчуження.

Реакцію суб'єкта на певне явище, подію визначає не тільки саме явище, а й внутрішня, усвідомлювана чи неусвідомлена, схильність сприймати його та реагувати на нього певним чином, тобто установка суб'єкта. Політична установка – це різновид соціальної установки, що діє в аспекті політичної ідеології, політичної культури й пояснює вибір мотиву політичної діяльності, виявляє готовність індивіда або групи до дій у сфері політики.

Західні політологи Г. Алмонд і С. Верба визначали політичну установку як орієнтацію щодо елементів політичної системи, їх функцій і значення, а також своєї ролі й участі в житті політичної системи, у структурі політичної культури [1]. Д. Ольшанський пропонує розглядати політичну установку як внутрішню якість суб'єкта політики, що базується на його попередньому досвіді та політичній культурі. Загалом, це передготовність суб'єкта реагувати тим чи іншим конкретним способом на ту чи іншу політичну подію або явище [6]. У сфері політичної діяльності установка стає чинником, що регулює поведінку індивіда чи спільноти і моделює позитивне або негативне їх сприйняття влади, уряду, держави й політики в цілому [5, с. 153].

У структурі політичної установки можна виділити три компоненти: когнітивний (відображає знання про політику, функції політичних інститутів, уявлення про політичні події в житті країни та світу тощо), емоційний (виявляє ставлення до політики, політичної діяльності, політичних подій, до інших учасників політичних процесів), поведінковий (безпосередня готовність індивіда до діяльності у сфері політики).

Зазвичай саме в студентському віці формується політичність - аполітичність особистості. Час навчання молодого людини у вузі важливо розглядати як період її риніобічного включення в політичне життя суспільства, оформлення образу «Я-політичного» в структурі Я-концепції особистості, розвиток стійких політичних інтересів, політичних установок, освоєння норм політичної поведінки, вияву власної політичної позиції.

З метою вивчення впливу політичних установок студентської молоді на їхню політичну активність ми провели емпіричне дослідження, у якому взяли участь 212 студентів різних вищих навчальних закладів віком від 18 до 22 років. Підлягали аналізу рівень і форми вияву політичної активності студентів, такі як: електоральна поведінка, належність до політичних партій та громадських організацій, участь у політичних акціях тощо, а також політичні установки студентської молоді щодо політики як виду діяльності, окремих політичних процесів, політичної ситуації в країні, політичних лідерів та ін. Для збору емпіричних даних було використано методи анкетування (застосовувалась нинігорська анкета) і бесіди.

У результаті опитування було з'ясовано, що більшість студентів характеризуються наявністю політичних інтересів, вони цікавляться політичною ситуацією в Україні та світі. Однак переважно студентська молодь виявляє незацікавленість щодо політики несистематично, тобто тільки тоді, коли відбуваються події, які особливо турбують (про це у своїх відповідях зауважили 43,8% респондентів). Лише 18,4% студентів постійно стежать за політичними подіями у світі та нашій країні. 28,8% опитаних цікавляться політикою досить рідко. 8,9% узагалі не виявляють зацікавленість нею, що є свідченням їх політичного відчуження.

Майже половина учасників дослідження (47%) оцінює рівень власної політичної активності як середній. Тільки 23% опитаних указує на високий рівень власної політичної активності. 30% наших респондентів оцінюють свій рівень політичної активності як низький.

Дослідження форм вияву політичної активності молоді показало, що наразі більшість респондентів обмежується ознайомленням із політичними новинами, а також участю в політичних виборах. Участь у масових політичних акціях брало 44,8% нинішніх студентів (це учасники Євромайдану, Революції Гідності). Поза протестними акціями лише 19,8% студентів приходили на зустрічі з політиками. Однак наразі тільки 27,3% опитаних зауважують, що братимуть надалі участь у політичних заходах, що свідчить про розчарування студентства в українській політиці. Кожен четвертий студент стверджує, що узагалі не бере ніякої активної участі в політичному житті держави чи свого регіону (26,9%). Як бачимо, на

зміну високій політичній активності студентської молоді, що спостерігалася під час Революції Гідності та на початку російської агресії на Сході України і в Криму, приходить політична пасивність. Політична участь студентів переважно є такою, що здійснюється як реакція на сильні зовнішні стимули в умовах критичних ситуацій у суспільстві.

В даний час ніхто з опитаних студентів не є членами політичних партій, однак 19,8% планують ними бути в майбутньому. Членами різних громадських організацій є 27,4% респондентів.

Основними джерелами отримання молодими людьми інформації про політичні події в Україні та у світі є Інтернет (82,1%) і телебачення (переглядають новини 78,8% опитаних, а політичні ток-шоу – 8,5%), значно рідше – преса (31,1%), передвиборчі агітаційні матеріали (19,2%) і радіо (11,8%). Студенти також обговорюють політичні теми у колі сім'ї (43,4% постійно), ведуть політичні дискусії із друзями (34,5%). Як бачимо, значна частина студентства намагається отримувати інформацію про політику й політичні події з різних джерел, використовуючи для цього передовсім ЗМІ.

Важливою формою вияву політичної активності індивіда є його електоральна поведінка. Як було з'ясовано, 75,3% наших респондентів беруть участь у політичних виборах, однак якщо 57,5% приходять на всі вибори (президентські, до Верховної Ради та місцеві), то ще 19,8% – тільки на президентські й парламентські. 5,2% учасників дослідження зізналися, що їхня електоральна поведінка залежить від настрою та рівня власної зайнятості іншими справами, 17,5% опитаних зазвичай не беруть участі у виборчих процесах, тобто є абсентеїстами. Звертає на себе увагу й той факт, що із передвиборчої програмою кандидатів у депутати знайомляться тільки 41% студентів-виборців.

У контексті дослідження політичної активності молоді важливим є виявлення відповідної мотивації. На відкрите питання анкети «Що Вас особисто спонукає до політичної діяльності?» студенти найчастіше давали такі варіанти відповідей: «бажання змінити на краще суспільно-політичну ситуацію у своїй країні», «громадянський обов'язок і почуття відповідальності», «прагнення подолати несправедливість», «несбайдужість до політичних процесів, що відбуваються в нашій державі», «зацікавлення політикою» тощо. Найбільш значущим чинником політичної активності для більшості респондентів стали політичні події в Україні, які тривають із кінця 2013 року.

Безперечно, нас також цікавили політичні установки студентів. Відповіді на питання «Що таке політика?» виявили досить різноспрямовані погляди наших респондентів, наприклад: «політика – це діяльність влади з метою управління державою», «боротьба за владу», «мистецтво керівництва державою», «діяльність окремих людей на благо певних змін», а також «складна й заплутана річ, у якій багато неоднозначностей», це «бруд», «брудна справа», «бізнес», «обман», «відмивання грошей», «розподіл сфер впливу» тощо. Загалом, юнаки і дівчата не надто охоче вступають у розмови про політику, що свідчить про негативне ставлення до неї. При цьому 77,3% учасників дослідження визнають, що політика впливає на їхнє життя.

Лише 25,9% опитаних нами студентів вважають себе здатними впливати на політичні процеси в Україні, 23,6% стверджують, що від них у політиці нічого не залежить. 50,5% учасників дослідження займають щодо даного питання невизначену позицію, тобто не розглядають власну можливість вплинути на політичне життя суспільства. При цьому відповідальними за покращення чи погіршення політичної ситуації в країні вважає себе 30,1% студентів, часткову відповідальність визнає 18,9% респондентів, 44,3% опитаних знімають із себе таку відповідальність, покладаючи її на політиків, інші респонденти не визначились із відповіддю.

Натомість здатними вплинути на політичні процеси, що відбуваються на місцевому рівні, вважають себе уже 43,5% студентів, 29,2% заперечують таку можливість, індивідуальну позицію займає 27,3% опитаних. Власну відповідальність за покращення політичної ситуації на рівні свого міста, села, області визнає 40,1% студентів, часткову відповідальність на себе бере 21,7%. Не вважають себе відповідальними за політичні процеси на місцевому рівні 21,7% респондентів, не визначилися щодо цього питання 16,5% опитаних. Як бачимо, студенти більш оптимістично оцінюють імовірність власної політичної діяльності та її результативність на регіональному рівні, аніж на державному.

Аналіз електоральних установок студентів показав, що результатам політичних виборів довіряє тільки 20,7% виборців із опитаних нами, 47,7% наших респондентів не впевнені у тому, чи можна довіряти результатам політичних виборів, а щонайменше 31,6% юнаків і дівчат вважають, що результатам виборів довіряти не варто. Найважливішими критеріями політичного вибору, якими керуються студенти, голосуючи за певного кандидата в депутати, є результативність попередньої діяльності вказаної особи на користь народу в політиці чи в громадському житті (цей критерій є важливим для 77,4% молодих виборців), реалістичність обіцянок (54,7%), моральні якості кандидата (48,6%) і його здатність викликати довіру (48,6%). Наявність достатнього політичного досвіду у кандидата в депутати є важливою тільки для 43,9% студентів-виборців. Програму кандидата як критерій для його обрання до Верховної Ради чи місцевих рад народних депутатів розглядає тільки 30,1% наших респондентів. При цьому 68,4% респондентів вважають, що сьогодні в Україні, на жаль, немає такого політичного діяча, який, на їхню думку, є чи був би ідеальним політичним лідером.

Студенти слабо асоціюють свої політичні погляди з конкретними політичними партіями. Аналіз показників, якими вони керуються під час голосування за політичні партії кандидати до Верховної чи місцевих рад, показав, що найбільш дієвою є установка на політичного лідера цих партій (77,8%). Важливими також є ефективність попередньої політичної діяльності партії (57,5%), її передвиборча програма (51,4%) і здатність нової партії внести позитивні зміни в життя суспільства (42,5%), менш важливою є наявність достатнього досвіду політичної діяльності партії (15%), тобто молодь схильна шукати шанс політичної діяльності молодим партіям.

Загалом, як показало анкетування й підтверджують бесіди, ставлення студентів до політичних подій у країні є різко негативним: практично всі наші респонденти (97,1%) виявили невдоволення суспільно-політичною ситуацією в державі. Основними проблемами, що їх турбують, є: війна на Сході України, окупація Криму, зниження рівня життя населення, політична корупція, неефективність політичного лідерства, відсутність необхідних державі політичних реформ тощо. Ступінь довіри студентської молоді конкретним політикам і політичним партіям є невисоким: за 5-бальною шкалою її середній бал не перевищує 1,8 бала. Студенти скептично оцінюють здатність сучасних політиків висловлювати інтереси народу й працювати на благо держави, однак усе-таки сподіваються змін на більш успішне політичне майбутнє нашої країни.

Висновки. Політична активність розглядається нами як різновид соціальної активності, що передбачає діяльне ставлення окремих індивідів чи соціальних груп щодо політики та їх включення в основні політичні процеси, що відбуваються в суспільстві, з метою їх оптимізації. Показниками політичної активності ми вважаємо різні форми політичної участі: пошук політичної інформації, здійснення безпосередньої й опосередкованої політичної комунікації, електоральну поведінку, участь у діяльності політичних і громадських організацій, а також у масових політичних акціях.

У результаті проведеного нами емпіричного дослідження було з'ясовано, що в даний час політична активність молоді знижується – порівняно з періодом, пов'язаним із Революцією Гідності та початком російської агресії щодо України. Майже половина студентів, що були нашими респондентами, оцінюють рівень власної політичної активності як середній, тільки кожен п'ятий студент з опитаних нами демонструє високий рівень власної політичної активності. Третина опитаних нами студентів оцінює свій рівень політичної активності як низький, що свідчить про їхню політичну пасивність, а в окремих випадках і політичну відчуженість. Політична активність багатьох студентів наразі переважно обмежується участю в політичних виборах, отриманням та обговоренням політичних новин. Значною мірою на формування політичних інтересів сучасної студентської молоді впливають найважливіші політичні події, які відбуваються в країні, а також ЗМІ.

Попри те, що більшість студентів виявляють зацікавлення щодо політичних процесів у нашій державі та світі, визнають важливість політики й політичних інститутів, однак часто виявляють негативні установки щодо самої політики, співвідносячи її насамперед із діяльністю вітчизняних і зарубіжних політичних діячів, досить критично оцінюючи ефективність вирішення ними актуальних суспільно-політичних проблем. Ступінь довіри молоді до діяльності політиків і політичних партій, до результатів політичних виборів досить невисокий. Водночас лише незначна частина опитаних нами представників студентства розуміє свою відповідальність за власну політичну активність чи пасивність. Вони дещо краще оцінюють можливість власного впливу на політичні процеси, що відбуваються на регіональному рівні, аніж на рівні цілої країни. Однак усе ж студенти висловлюють оптимізм щодо політичного майбутнього України.

Виходячи з отриманих результатів, можна дійти висновку, що рівень і форми вияву політичної участі сучасної студентської молоді залежать насамперед від характеру їхніх політичних установок, що формуються у процесі політичної соціалізації. Очевидним є й те, що в ході покращення чи погіршення політичної ситуації в країні рівень політичної активності молоді буде змінюватись.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні гендерних аспектів політичної активності студентської молоді.

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд, С. Верба. – М.: Мысль, 2014. – 500 с.
2. Білоус І. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації / І. Білоус // Соціальна психологія. – 2007. – № 5. – С. 25–34.
3. Гетьманчук М. П. Політологія : навч. посіб. / М. П. Гетьманчук, В. К. Гришук, Я. Б. Турчин. – К.: Знання, 2010. – 415 с.
4. Мирош М. Типізація політичної активності (суспільно-географічний аспект) / М. Мирош // Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – Вип. 19 (2). – С. 181–187.
5. Москаленко В. В. Політичні установки особистості в соціальному житті / В. В. Москаленко // Вісник Харківського національного університету. – 2011. – № 981. – С. 153–156.
6. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
7. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : навч. посіб. / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 576 с.

УДК 316.613: 316.356.2

Олександра Гринчук

ЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ – КСЕНОФОБІЯ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена проблемі трансформації етнічної ідентичності та її проявам у міжособистісних контактах. Аналізуються особливості етнічної толерантності-інтолерантності і визначаються можливості їх адекватного розмежування. Подано результати діагностичного дослідження етнічної ідентичності сучасної студентської молоді.

Ключові слова: етнічна толерантність, етнічна ідентичність, інтолерантність, етноєгоїзм, етнофанатизм.

The article is devoted to the problem of transformation of ethnic identity and its manifestations in interpersonal contacts. Analyzes the characteristics of ethnic tolerance-intolerance, and identifies opportunities for their adequate differentiation. Presents the results of the diagnostic study of ethnic identity of modern students.

Key words: ethnic tolerance, ethnic identity, intolerance, ethnic egoism, ethnic fanaticism.

Актуальність дослідження. Психологічна напруженість, нетерпимість, агресія та дискримінація, які доволі часто переростають у відверто

насищені дії з проявами ксенофобії, расизму, екстремізму, в сучасному суспільстві зумовлені зростаючою мультикультурністю. Відтак психологічні проблеми виникають у результаті нерозуміння та неприйняття національних, расових, релігійних, культурних відмінностей людей.

У ХХІ столітті в усьому світі загострилось усвідомлення людьми своєї етнічної належності, ідентифікації із власною етнічною спільнотою (етнічна ідентичність). Фактично, подальше існування всього цивілізованого, мультикультурного простору стає неможливим без утвердження в суспільній свідомості людей установок на толерантну взаємодію та взаємозалежність між індивідами і соціальними групами.

Поглиблення й розширення міжособистісних контактів сучасної молоді з представниками інших національностей у таких умовах актуалізує проблему етнічної толерантності. Оскільки сучасна молода людина, опиняючись в епіцентрі світової полікультурності, фактично віч-на-віч стикається із явними суперечностями [3; 5]: між толерантним ставленням до інших етнічних культур та релігій і збереженням власної унікальної етнічної самобутності; між проявами патріотизму й національної гідності та етнофанатизмом, ксенофобією, расизмом; між вираженням етнічної ідентичності, з її культурними цінностями й традиціями, і створенням загального культурного простору; між вираженою конфліктогенністю певних видів ідентичності і нерозробленістю методів формування міжгрупової толерантності; між визначенням кордонів, своєрідних меж толерантності та інтолерантності, що дозволять відрізнити терпимість від нетерпимості (толерантність від інтолерантності).

Тому актуальним є не лише наукове обґрунтування основних теоретичних концептів категорії толерантності-ксенофобії, проведення масштабних психологічних досліджень із вивчення «кордонів толерантності», а й розроблення, на їх основі необхідних психолого-педагогічних технологій для її формування у студентської молоді.

Метою нашого дослідження є теоретичне обґрунтування й діагностичне вивчення трансформації етнічної ідентичності сучасної студентської молоді та її проявів в етнічній толерантності-ксенофобії в процесах міжособистісної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень. Проблема етнічної толерантності не є новою для наукової літератури. Розгляду різних аспектів розуміння цього феномену присвячено чимало публікацій у різних галузях науки, зокрема, філософії, педагогіці, соціології, психології. Вагомий внесок у дослідження психологічних аспектів толерантності, формування етнічної ідентичності та її сутності зробили Г. Олпорт, А. Асмолов, С. Бондирева, Г. Солдатова, Г. Кожухар, В. Петрицький, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, М. Ротар, Т. Татаренко та ін. Наразі становлення етнічної ідентичності й формування етнічної толерантності сучасної молоді стають центральними проблемами не лише науковців теоретиків, а й практичних і соціальних психологів. Дослідження проводяться в напрямі розвитку толерантності як професійної риси педагога

(О. Безносюк, А. Скок, С. Болдирева, К. Уейт, С. Бурдіна, С. Братченко, К. Петровська та ін.), толерантності як основи полікультурних взаємин у світі (А. Кокорев, Л. Орбан-Лембрик, П. Сміт, К. Уорд та ін.). Сьогодні особливу цікавість науковців викликають питання, пов'язані з особливостями формування етнічної ідентичності й розвитку етнічної толерантності. Цим питанням присвячені публікації Г. Солдатової, К. Коростеліної, Т. Татаренко та ін.

Виклад основних положень. Сучасне трактування поняття «толерантність» (від латин. *tolerantia* – терпіння) включає в себе декілька аспектів: здатність суспільства, держави чи окремої людини чути й поважати думки інших; терпимість особи до вчинків, поведінки, думок, способу життя яких вона не сприймає і не схвалює; визнання права людей бути іншими.

Згідно з Декларацією принципів толерантності прийнятою членами ЮНЕСКО, толерантність – це повага, прийняття й розуміння різноманіття культур світу, форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності [2].

Через глобальне збільшення чисельності міжетнічних контактів, нестійкий характер міжетнічних стосунків, посилення національних тенденцій у політиці та економіці в усьому світі особливо актуалізується проблема етнічної толерантності людей щодо представників інших етнічних груп.

Наукова література [1; 3; 5] трактує етнічну толерантність як багатоаспектне поняття: готовність особистості терпимо сприймати ті чи інші явища національного життя й міжетнічних стосунків; певне ставлення до людей іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінку культурної дистанції; не просто прийняття іншого етносу таким, яким він є, а вибіркове ставлення до етноіншого, готовність до співпраці, взаємовигідного партнерства, що взаємозобов'язує на основі взаємоприйнятних цінностей; готовність до культурного взаємообміну й взаємозбагачення; здатність до взаємної емпатії, тобто до досягнення ментальності етноіншого; нейтралізація негативних комплексів у поведінці етноіншого без приниження його особистісної та соціальної гідності; установка на діалог з метою досягнення більшого взаєморозуміння.

Ігнорування людьми проблеми розмежування толерантності й інтолерантності часто призводить до трагічних наслідків, оскільки слід чітко розуміти: ми терпимо інші філософські погляди чи агресивний догматизм, іншу віру чи плондрування нації. Є чимало свідчень розмитості меж толерантності: рабська праця, торгівля органами, експерименти зі смбріонами, досліді над тваринами тощо.

Толерантність повинна мати межі, які дадуть змогу людині бути людиною, не втрачати повагу до себе й до інших. Позитивного розуміння толерантності можна досягати за допомогою усвідомлення проявів нетерпимості (інтолерантності). Нетерпимість ґрунтується на переконанні, що власна система поглядів, цінностей, спосіб життя чи власна група є вищими за інші. Це неприйняття інших за інші дії, поведінку, погляди, зовнішній вигляд.

Нетерпимість призводить до панування та знищення, визначає перевагу одних і придушення інших.

Етнічна нетерпимість – одна з форм прояву кризових трансформацій етнічної ідентичності. Проблема становлення та утвердження етнічної ідентичності молодого покоління є визначальною для нівелювання агресивних інформаційних впливів середовища, розвитку психологічної напруженості й нетерпимості в міжособистісній взаємодії, проявів дискримінації та агресії. Позитивна етнічна ідентичність є основою толерантної взаємодії із зовнішнім середовищем, толерантних способів поведінки й реагування, недопущення конфронтації й агресії.

Поняття етнічної ідентичності являє собою своєрідну сполучну ланку між психологією особистості та процесами в соціальних групах, де розвивається конкретна особистість, створює можливість розгляду етнічної толерантності на індивідуальному та груповому рівнях аналізу.

Так, К. Коростеліна [3] визначає поняття «національної ідентичності» як відчуття, переживання належності до національної спільноти.

Згідно із Г. Солдатовою етнічна ідентичність – це не лише прийняття певних групових уявлень, готовність до вихідного образу думок, а й етнічні почуття, які підтримуються та поділяються. Іншими словами, людина визначає своє місце в багатонаціональному суспільстві й засвоює способи поведінки всередині та за межами своєї соціальної групи. Стійкість етнічної ідентичності та її позитивність є центральними аспектами відчуття групою психологічної безпеки й стабільності [6].

У дослідженнях Г. Солдатової [6] щодо вивчення етнічної толерантності етнічна ідентичність розглядається як: 1) компонент множинної ідентичності в структурі групової самосвідомості; 2) як соціально-психологічний результат емоційно-когнітивних і ціннісних процесів етнічної ідентифікації й міжетнічної диференціації; 3) як мотиваційно-когнітивне ядро етнічної самосвідомості, що опосередковує міжетнічну взаємодію.

У цьому контексті в основі етнічної ідентичності знаходиться ідентифікація себе з певною соціальною групою, належність людини до чогось значно більшого й відмінного від неї. Відтак етнічна ідентичність виступає сукупністю уявлень, цінностей, традицій, тобто своєрідним ціннісно-смісловим утворенням, завдяки якому особа здійснює етнічну ідентифікацію. Іншими словами, етнічну ідентичність можна розглядати як належність особи, відповідно до її ідентифікації, до певної етнічної групи.

З метою виявлення в сучасних студентів трансформацій етнічної ідентичності, ми провели дослідження з використанням таких діагностичних методик: 1) діагностика толерантності особистості експрес-опитувальником «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухласв, Л. Шайгерова) [4] (визначення загального рівня толерантності), яка мала на меті виявити загальне ставлення до оточуючого світу та інших людей, а також соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляється толерантність та інтолерантність людини, а саме: а) етнічну толерантність (ставлення до людей

іншої раси, іншої етнічної групи, оцінка культурної дистанції, установки у сфері міжкультурної взаємодії); б) соціальну толерантність (ставлення до певних соціальних груп: меншин, психічно хворих, злочинців, жебраків); в) толерантність як рису особистості (риси, установки та переконання особистості, які визначають ставлення людини до оточуючого світу); 2) діагностика етнічної самосвідомості особистості та її трансформації в умовах міжетнічної взаємодії опитувальником «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижова) [4]. Одним з основних показників трансформації етнічної ідентичності є зростання показників етнічної нетерпимості (інтолерантності). Міра етнічної толерантності респондента оцінюється за такими критеріями: рівень «негативізму» стосовно власної та інших етнічних груп, поріг емоційного реагування на іноетнічне оточення, вираженість агресивних і ворожих реакцій стосовно інших груп. Опитувальник складається із шести шкал, які відповідають певним типам етнічної ідентичності: це етнонігілізм, етнічна індиферентність, позитивна етнічна ідентичність, етноегоїзм, етноізоляція, етнофанатизм. Серед яких етноегоїзм, етноізоляція та етнофанатизм є ступенями гіперболізації етнічної ідентичності та проявами дискримінаційних форм міжетнічних відносин. У міжетнічній взаємодії гіперідентичність проявляється різними формами етнічної нетерпимості: від роздратованості, що виникає як реакція на присутність членів інших груп, до обстоювання політики обмеження їхніх прав і можливостей, ксенофобії, агресивних і насильницьких дій проти іншої групи, геноциду.

Нашу вибірку склали 55 студентів Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

За результатами діагностичного дослідження переважна більшість студентів характеризується середнім рівнем розвитку етнічної толерантності та різних компонентів етнічно толерантної особистості (84,9%), невеликій кількості осіб притаманний високий рівень (3,7%), а також, значна частина студентів відрізняються низьким рівнем етнічної толерантності (11,3%).

При цьому етнічно толерантними в ставленні до інших груп є 24,5% опитаних, соціальну толерантність у власних установках проявляє 20,7%. У той же час толерантність, як особистісна риса, притаманна 54,5% респондентів. Хотілося б зазначити, що для субшкали соціальної толерантності виявився не характерним прояв показників високого й низького рівнів, а це означає, що респонденти не проявляють очевидно вираженої толерантної чи інтолерантної позиції у сприйнятті різноманітних явищ соціальної дійсності, соціальних груп, що свідчить про відсутність чіткої особистісної позиції або фактичну байдужість до них.

Із цього приводу Г. Солдатова виділяє такий тип етнічної ідентичності, як «етнонігілісти» – тип людей, які демонструють своєрідну гіпоідентичність, відхід від власної етнічної групи, що характеризується пошуком соціально-психологічних об'єднань за іншими критеріями.

Результати методики «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижова) свідчать, що 65,5% опитаних мають позитивну етнічну ідентичність,

яка поєднує в собі позитивне ставлення до своєї етнічної групи з позитивним ставленням до «інших» і є своєрідною нормою; для 13% характерна етнічна індиферентність, що свідчить про розмитість етнічної ідентичності і проявляється у невизначеності етнічної належності чи її неактуальності для особи; 12% демонструють прояви етнофанатизму – своєрідної готовності до будь-яких дій (виправдання будь-яких жертв у боротьбі за власний народ, відмова іншим етнічним групам у користуванні соціальними привілеями та ресурсами, аж до етнічних «чисток» заради власних етнічних інтересів); для 9,5% характерний етногоїзм, який проявляється роздратуванням під час спілкування з представниками інших етнічних груп чи визнанням за власною групою права вирішувати проблеми за рахунок «інших» [1].

Серед опитаних з позитивною етнічною ідентичністю наступний за значенням результат отримали етнічна індиферентність (39%), етнофанатизм (36%), етногоїзм (17%) та етніцизм (8,3%).

Етногоїзм та етнофанатизм є проявами гіперболізації етнічної ідентичності й свідченням різних форм етнічної нетерпимості в міжетнічній взаємодії за результатами діагностики (21,5%) опитаних за домінуючим показником і (53%) наступним за значенням показником у проявах міжетнічної поведінки та міжетнічних взаєминах, схильності демонструвати роздратованість, напруженість, вербальну агресію, ксенофобію, готовність до будь-яких дій заради інтересів своєї етнічної групи, расизм аж до етнічних «чисток».

Етнічна індиферентність та етніцизм є типами гіпоідентичності й можуть свідчити про інтолерантне ставлення особи, як до своєї, так і до чужої етнічної групи.

Інтолерантні особи характеризуються такою структурою ідентичності, де домінує етнічна належність, у них більше розвинена потреба в етнічній об'єднаності, вони намагаються надати власній етнічній групі високий позитивний статус, загалом для інтолерантності характерне гіпертрофоване прагнення до позитивної етнічної ідентичності. Етнічно інтолерантні особи – це значимий чинник впливу на представленість і міру поширення гіперетнічних настанов у груповій свідомості, чим і посилює міжетнічне напруження. З іншого боку, етнічно інтолерантні особи є чинником зменшення проникливості етнічних кордонів і сприяють збереженню етносу [6].

Аналіз результатів діагностики та їх зіставлення дозволили виявити, що в підгрупі опитаних, які продемонстрували позитивну етнічну ідентичність, 58,5% проявляють толерантність як рису особистості, 22% – соціальну толерантність і лише для 19,5 % характерна етнічна толерантність. Отримані показники свідчать, що особиста й соціальна складові толерантності демонструють більш високі значення, порівняно з етнічною складовою, що означає готовність опитаних швидше приймати особисті та соціальні відмінності у взаємодії, аніж етнічні.

Висновки. У цілому, слід зазначити, що результати діагностичного дослідження виявили низький відсоток етнічно толерантної студентської

молоді, схильної до трансформацій етнічної ідентичності в напрямі її гіперболізації, яка проявляється у процесах міжособистісної взаємодії у формі етногоїзму та етнофанатизму. Також значні показники етнічної гіпоідентичності з проявами інтолерантності, нетерпимості, етніцизму. Дії, поведінка та міжособистісна ефективність таких осіб матимуть доволі широкий діапазон вираження – від прояву звичайного дискомфорту та роздратування в процесі взаємодії до різних форм створення й демонстрації дискримінаційної поведінки. Без сумніву, окреслена проблематика потребує глибшого й детальнішого емпіричного вивчення, що й вважаємо **перспективою** подальшого дослідження.

1. Гринчук О. І. Етнічна ідентичність сучасної студентської молоді в контексті суспільних трансформацій / О. І. Гринчук // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наук. пр. / за заг. ред д-ра. філос. наук Журби А. М. – Монреаль : НБК; Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. – ч. 2. – С.11–14.
2. Декларація принципів толерантності // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3/4.
3. Коростелина К. В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь, 2002.
4. Методики из практикума по исследованию и диагностике толерантности личности [Електронний ресурс] // Офіційний сайт кафедри етнопсихології та психологічних проблем полікультурної освіти МГППУ. – Режим доступу: <http://www.etnopsy.ru/practice.htm>.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 4. – С. 73–85.
6. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. – : Смысл, 1998. – 389 с.

УДК 159.922.8: 159.922.1: 159.947.5

Івана Дзьон

ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ У СУЧАСНІЙ МОЛОДІ

У статті розглядається гендерна специфіка формування мотивації досягнення успіху в сучасній молоді. Висвітлено основні теорії мотивації досягнення успіху. Описано основні категорії та компоненти цього феномену. Визначено відмінності у формуванні мотивації досягнення успіху чоловіків і жінок, а також чинники, що впливають на її формування.

Подано результати психодіагностичного дослідження гендерних особливостей мотивації успіху старшокласників і студентів ВНЗ.

Ключові слова: мотивація, мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдачі, мотив уникнення успіху, гендер.

In the article gender specific of developing motivation to succeed in modern young people is considered. The main theories of motivation to succeed are covered. The article describes the basic categories and components of this phenomenon. The differences in developing motivation to succeed in males and females and also factors that influence its formation are identified.

The results of a psychodiagnostic research on gender features of success motivation of seniors and university students are provided.

Keywords: Motivation, success motivation, motivation to avoid failure, motive to avoid success, gender.

Актуальність дослідження. В умовах ринкової економіки важливу роль відіграє мотивація персоналу до ефективної професійної діяльності. Світова економіка і вітчизняна зокрема сьогодні гостро відчувають потребу в лідерах, кар'єрно зорієнтованих співробітниках з високим потенціалом до зростання, самовдосконалення й розвитку. Становлення суб'єкта діяльності, здатного усвідомлено ставити життєві цілі й досягати їх, здатного брати на себе відповідальність за прийняття рішення, детерміновано тією стратегією поведінки, яка формується в процесі соціалізації. Таку стратегію поведінки забезпечує мотивація досягнення, що відображає ціннісне ставлення індивіда до себе як особистості й суб'єкта діяльності.

Мотивація досягнення передбачає прагнення до поліпшення результатів, наполегливість у досягненні своїх цілей, намагання досягнути свого, навіть ціною значних зусиль. Вона є важливим засобом реалізації професійних цілей, а також однією із центральних якостей особистості, що здійснює вплив на все життя людини.

Потреба в досягненні успіху серед молоді є очікуваною, оскільки багато старшокласників і студентів, через свій вік, не відаючи про всі реалії «дорослого життя», готові до максимально високих цілей, підкорення будь-яких горизонтів. Проте паралельно із цим існують певні застереження щодо перспективи успішної самореалізації, зокрема жінки, адже в нашому суспільстві в різних сферах життя циркулюють переважно чоловічі моделі успіху. Специфічні моделі чоловічого успіху також не завжди сприяють зростанню мотивації досягнення в чоловіків. Тому важливим питанням є дослідження особливостей мотивації досягнення в гендерному контексті.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням проблем мотивації займалося багато вітчизняних і зарубіжних учених, що працювали в різних галузях психології, менеджменту та соціології. Серед цілого ряду зарубіжних учених, які внесли значний вклад у розвиток теорії мотивації досягнення, можна виділити Дж. Аткинсона, В. Врума, К. Гольдштейна, К. Левіна, У. Макдугалла, Д. Мак-Клелланда, Г. Мюррея, Х. Хекхаузена, а серед вітчизняних – Б. Ананьєва, Л. Божович, С. Занюка, И. Кареліну, О. Леонтьєва, Б. Ломова, Є. Ільїна, А. Орлова, С. Рубінштейна, Е. Сидоренко, Д. Узнадзе та багатьох інших.

Мотивація є важливою умовою формування й становлення особистості. З психологічної точки зору мотивація розглядається в контексті функціонування активності психіки й особистості, а у філософському аспекті – у контексті людської свободи. Вирішення зазначеної проблеми дозволяє розкрити механізми свідомої активності особистості, спрямованої на взаємодію з оточуючим середовищем та на досягнення успіху в діяльності [3].

Успіх у діяльності, як відомо, залежить не тільки від здібностей людини, а й від прагнення до досягнення мети, від цілеспрямованості та наполегливої праці заради досягнення успіху (тобто від мотивації досягнення). Виходячи з цього, можна запропонувати таку формулу успіху: $Y = Z + M + C$, де Y – успіх, M – мотивація досягнення, C – ситуативні фактори (див. рис. 1).

Рис. 1. Фактори, що впливають на досягнення успіху

Сильно вмотивована людина прагне до успіху і, як правило, більше працює. А для недостатньо вмотивованої людини успіх не є привабливим. Це означає низький рівень розвитку мотивації досягнення у конкретної людини [6, с. 267].

До факторів, які визначають наявність сильної мотивації досягнення, відносять:

- прагнення досягти високих результатів;
- прагнення робити все набагато краще;
- вибір складних завдань і бажання їх виконати;
- прагнення вдосконалювати свою майстерність [5, с. 80].

Мотив досягнення особистості вперше був виділений у класифікації Г. Мюррея. Автор розумів цей мотив як стійку потребу досягнення результату в роботі, як прагнення зробити щось швидко і добре, досягнути певного рівня в якій-небудь справі. Ця потреба має генералізований характер і проявляється в будь-якій ситуації незалежно від конкретного її змісту.

Відповідно до теоретичних уявлень американських психологів Д. Аткинсона й Д. Мак-Клелланда мотив досягнення складається із двох протилежних мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху та уникнення невдачі. Високий рівень мотивації досягнення означає, що в дитини переважає прагнення до успіху, низький рівень мотивації свідчить про, навпаки, домінує прагнення до уникнення невдачі.

Експериментально було доведено, що висока мотивація формується в дітей тільки в таких сім'ях, де батьки постійно збільшували рівень своїх вимог

до дітей та одночасно ненав'язливо надавали їм допомогу й підтримку, а також відзначалися лагідністю й теплотою в спілкуванні зі своїми дітьми. І навпаки, у сім'ях, де батьки або ігнорували своїх дітей, були байдужими до них, або здійснювали директивну опіку, суворий нагляд над ними, у дітей, як правило, домінувало прагнення уникнути невдачі і, як наслідок, формувався низький рівень мотивації в цілому [6, с. 56].

Теорія Д. Мак-Клееланда пов'язана з вивченням і описом впливу на поведінку людини трьох груп потреб вищих рівнів:

- успіху (досягнення);
- причетності (співучасті);
- влади.

Кожну з цих потреб можна віднести до будь-якої з потреб за ієрархією А. Маслоу. Такі потреби людини, значною мірою впливають на її поведінку й спонукають її до дії.

Вони визначають три основні групи мотивів, які люди засвоюють упродовж життя:

1. Мотивація досягнення (прагнення досягти найкращого вирішення складних проблем);
2. Мотивація афіліації (потреба налагоджувати добрі стосунки з оточуючими);
3. Мотивація влади (прагнення впливати на поведінку інших) [9].

За Д. Мак-Клееландом для людей з вираженою мотивацією досягнення характерні:

- бажання працювати в умовах максимального пробудження мотиву досягнення (розв'язувати завдання середнього ступеня складності);
- уміння взяти на себе відповідальність за виконання діяльності, але в ситуаціях низького чи помірною ризику або якщо успіх не залежить від випадковості;
- прагнення мати адекватний зворотний зв'язок про результати власних дій;
- прагнення до пошуку нових, більш ефективних способів розв'язування задач, схильність до новаторства [9].

За Х. Хекхаузенем, мотивація досягнення проявляється тоді, коли діяльність створює можливості для вдосконалення. Завдання мають бути середнього ступеня складності. Мотивація досягнення орієнтована на певний кінцевий результат, на мету. При цьому для мотивації досягнення характерний постійний перегляд цілей. Для людей з високою мотивацією досягнення характерне повернення до вже перерваних занять і доведення їх до кінця.

Х. Хекхаузен визначив основні категорії мотивації досягнення (структури мислення, якими оперує людина з високим рівнем мотивації досягнення) [1, с. 211]:

1. Потреба в досягненні та успіху.
2. Похвала (схвалення).
3. Позитивний емоційний стан.

4. Потреба в уникненні невдачі.

5. Потреба у досягненні та успіху.

Згідно з теорією трудової мотивації Дж. Аткинсона, сила мотивації прагнення до успіху (Су) залежить від двох ситуативних змінних: можливості успішного завершення діяльності – Ву та привабливості успіху – Пу і може бути виражена формулою:

$$Су = Му \times Ву \times Пу.$$

Привабливість успіху (Пу = 1 – Ву). Це означає, що чим більша можливість успіху, тим нижча його привабливість.

Слід зазначити, що мотив уникнення невдачі виявляється як стійка тенденція працівника робити все від нього залежне не для того, щоб досягнути більших успіхів, а для того, щоб виконати роботу не гірше за інших. Отже, потенціал його не до використовується [8].

Згідно з Дж. Аткинсоном за переважаючої мотивації уникнення невдачі, людина уникає складних завдань. Якщо вони підкріплені важливими зовнішніми факторами, такими як гроші, визнання, влада тощо, люди, які бояться невдачі, будуть старатись отримати завдання. Таким чином вони вибирають або легке завдання, яке точно можуть виконати успішно, або важкі завдання, які точно не зможуть виконати. І для них виправданням слугуватиме те, що завдання є складним. Завдань середньої складності вони швидше за все будуть уникати.

Люди, вмотивовані на успіх, навпаки, будуть вибирати скоріше завдання середньої важкості, тоді стимул виконувати завдання буде особливо спонукальним [7, с. 50 – 52].

Сформувалася думка, що чоловіки більш схильні до першості, переваги, тому мотивація досягнення успіху у чоловіків набагато вища, ніж у жінок. У роботі «Жіноча психологія» К. Хорні вказує на те, що для юнаків домінуючим типом мотивації вважається «орієнтація на успіх», у дівчат же домінує мотивація на «уникнення невдачі» [10].

Однак пізніші дослідження показують інші результати. Так, наприклад, у дослідженні М.Л. Кубишкіної не було виявлено відмінностей між юнаками та дівчатами в розподілі мотиваційних тенденцій, таких як уникнення невдачі, прагнення до визнання й суперництва. М. Кубишкіна припустила, що дівчата не менше, ніж юнаки, спрямовані на соціальну активність і також ставлять перед собою завдання соціальної самореалізації. Дівчата так само, як і юнаки, прагнуть до визнання й ділового успіху.

Розбіжності в результатах дослідження М.Л. Кубишкіної та багатьох інших сучасних дослідників, що займаються вивченням гендерних особливостей, з даними К. Хорні пов'язані з низкою факторів, зокрема з часовим розривом, соціальними та культурними відмінностями досліджуваних [10].

Є.П. Ільїн виділяє три точки зору щодо прояву мотиву досягнень у чоловіків і жінок:

1. Жінки по-іншому мотивовані на досягнення, ніж чоловіки (у жінок вища мотивація досягнення результату, у чоловіків – мотивація вдосконалення і змагання).

2. Чоловіки і жінки мотивовані різними потребами: для жінок потреба в емоційному прийнятті важливіша, ніж потреба в досягненнях.

3. Чоловіки й жінки мають мотив досягнень у рівній мірі, але реалізують його в різних видах діяльності [4; с. 106].

Найбільш відомим проективним дослідженням у цій галузі стала робота Д. Мак-Клелланда і колег, виконана 1953 року, у результаті якого жінки показували більш високу мотивацію досягнень у нейтральних умовах, а чоловікам для підвищення мотивації потрібна була спеціальна інтелектуально-лідерська стимуляція. Крім цього, жінкам для підвищення мотивації необхідні соціальні стимули (пов'язані з прийняттям групою). Отримані результати повторювалися в інших дослідженнях. У випадку з методикою ТАТ був виявлений ще один феномен, який впливав на статеві відмінності щодо мотивації досягнення. Д. Верофф і В. Монеган помітили, що мотиваційний профіль пов'язаний зі статтю людини, яка зображена на картинці ТАТ. Якщо на ній був зображений чоловік, то жінки демонстрували високу мотивацію досягнення, якщо жінка – то дівчатка і жінки-випробувані у своїх оповіданнях рідше згадували досягнення й частіше невдачі. Автори висловили припущення, що в оповіданнях випробуваних відбивалася не їх власна мотивація, а мотивація, притаманна тим, хто був зображений. Ця обставина важлива для розуміння специфічного феномену, який був названий страхом успіху [2, с. 215].

Інша назва страху успіху – мотив уникнення успіху. Цей феномен був відкритий 1968 року Мартіною Хорнер (Horner, 1987). Феномен уникнення успіху частіше можна спостерігати, по-перше, у жінок, по-друге, в дорослому віці, хоча ще 1963 року (до виявлення феномену) Е. Маккобі писала про те, що прагнення до досягнень у дівчаток супроводжується підвищеною тривожністю, оскільки пов'язано з порушенням звичних соціальних норм.

Результати досліджень Є. Ільїна, О. Кубишкіної, Н.П. Лукашевич, Т. Бендас та ін. дозволили виявити основні фактори, умови, психологічні особливості особистості, які рухають молодими людьми у процесі досягнення успіху. Однак, хоч даному питанню й присвячено безліч наукових робіт, та гендерний аспект у вивченні мотивації досягнення успіху не був достатньо вивчений і висвітлений у вітчизняних психологічних дослідженнях із зазначеної проблеми, які є досить рідкісними і мають розрізнений і фрагментарний характер.

Оскільки такий феномен є соціально-психологічним і залежить від соціально-культурних чинників, то з появою нових соціальних установок змінюються й особливості мотивації. Тому важливо дослідити, як формується мотивація досягнення в сучасній молоді залежно від статі.

Мета: дослідити гендерні особливості формування мотивації успіху в сучасній молоді. Завдання – емпірично визначити гендерні особливості мотивації успіху в сучасних юнаків і дівчат.

Методи і методики дослідження. Підібрали нижчеподаний інструментарій:

1. Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Г. Елєрса.

2. Методика діагностики особистості на мотивацію до уникнення невдач Т. Елєрса.

3. Проективна методика уникнення успіху М. Хорнер (модифікація Г. Бендас).

У дослідженні взяло участь 73 особи, з яких 38 – жінки і 35 – чоловіки. Вік досліджуваних – від 16 до 25 років. Трохи більше половини досліджуваних (41) – це учні старших класів шкіл міста Івано-Франківськ. Решта (32) – студенти Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, а також Івано-Франківського національного медичного університету. Учасникам іншої вибірки не повідомлялася мета дослідження, щоб це не вплинуло на об'єктивність результатів.

Виклад основних положень. На основі отриманих результатів методики діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елєрса ми можемо відзначити, що в 13% досліджуваних жінок спостерігається низький рівень мотивації до успіху, у 34% – середній, у 45% – достатньо високий рівень і у 8% – дуже високий рівень мотивації до успіху. Серед представників чоловічої вибірки за отриманими результатами того ж самого тесту у 9% досліджуваних спостерігається низький рівень мотивації до успіху, у 31% – середній, у 34% – достатньо високий рівень та у 26% – дуже високий рівень мотивації до успіху.

З огляду на отримані результати, можемо відзначити, що за четвертим, тобто дуже високим рівнем мотивації до успіху, представники чоловічої вибірки більш ніж у тричі перевищують жіночу, різниця складе 18%. Проте за середнім рівнем і достатнім рівнями мотивації до успіху лідирують жінки, з незначною різницею у 3 – 9%. За низьким рівнем також переважає жіноча вибірка (різниця – 4%) (рис. 2).

Рис. 2. Гендерні відмінності у рівні мотивації до успіху

Якщо взяти до уваги віковий аспект, то можна відзначити, що серед представників студентської молоді показники мотивації до успіху жіночої і чоловічої вибірки мало відрізняються між собою, різниця становить 2 – 7%. А от серед учнів старших класів спостерігається досить велика різниця між юнаками й дівчатами у розподілі показників третього й четвертого рівнів. За третім – достатньо високим рівнем мотивації до успіху представники жіночої вибірки майже вдвічі (різниця складає 18%) перевищують досліджуваних чоловічої статі. За четвертим, дуже високим рівнем мотивації до успіху, навпаки, більш ніж у три рази (різниця складає 25%) переважає вибірка чоловіків.

З огляду на отримані результати можемо відзначити, що серед дівчат, а також досліджуваних хлопців-студентів переважає достатньо високий рівень мотивації до успіху.

Серед хлопців-старшокласників провідними є середній і дуже високий рівні мотивації. Перевага дуже високого рівня мотивації може спричинити надмірну самокритичність до власних можливостей. При цьому особа може зазнавати надмірного хвилювання та страху зазнати невдачі. Підсвідома зневіра у власні сили викликає в людини меншу готовність до ризику, особистісну скованість. Як результат, за надмірної мотивації до успіху людина може втрачати віру в те, що вона досягне бажаного. Високі показники щодо цього рівня мотивації досягнення успіху у даній категорії досліджуваних можуть бути зумовлені тим, що для представників чоловічої статі старшого шкільного віку, а це помітно і в нашому дослідженні, надважливими є різного роду досягнення, а особливо професійні. Як ми припускаємо, така тенденція в поєднанні із стресогенною ситуацією закінчення шкільного навчання та необхідністю вступу у вищі навчальні заклади може сприяти формуванню в даних досліджуваних такого типу мотивації успіху.

За результатами методики діагностики особистості на мотивацію уникнення невдач Т. Елерса можемо відзначити, що у 48% досліджуваних жінок спостерігається низький рівень мотивації до уникнення невдач, у 26% – середній, у 13% – достатньо високий рівень, також у 13% – дуже високий рівень мотивації до уникнення невдач. Серед представників чоловічої вибірки за отриманими результатами того ж самого тесту у 40% досліджуваних спостерігається низький рівень мотивації до уникнення невдач, у 26% – середній, в 31% – достатньо високий рівень та у 3% досліджуваного – дуже високий рівень мотивації до уникнення невдач.

За низьким рівнем мотивації до уникнення невдач представники жіночої вибірки дещо перевищують чоловічу, різниця складає 8%. За середнім рівнем мотивації до уникнення невдач показники однорідні і в чоловічій, і в жіночій вибірці. Достатньо високий рівень майже вдвічі частіше зустрічається в чоловічій вибірці, різниця складає 18%. За дуже високим рівнем мотивації до уникнення невдач переважає жіноча вибірка (різниця – 10%).

Якщо взяти до уваги віковий аспект, то можемо відзначити, що серед студентів з досить невеликою різницею за першими двома рівнями (11% і 5%

відповідно) переважає чоловіча вибірка, а за двома наступними – жіноча (11% і 5% відповідно). Тож можна припустити, що дівчата-студентки більш схильні до мотивації уникнення невдач, ніж хлопці того самого віку.

Серед учнів старших класів спостерігається досить велика різниця між юнаками й дівчатами в розподілі показників першого та третього рівнів. Дівчата більш схильні до першого низького рівня мотивації уникнення невдач (різниця складає 23%). Юнаки ж більш схильні до третього, достатнього рівня мотивації уникнення невдач. Показники середнього рівня обох вибірок мало відрізняються між собою (різниця складає 5%), за дуже високим рівнем з 14% лідирують дівчата, оскільки в хлопців такий рівень не виражений взагалі.

Підрахувавши й зіставивши результати за обома методиками, ми отримали змогу визначити певні мотиваційні тенденції, що ґрунтуються на співвіднесенні двох мотивів (успіху і невдач):

До першої мотиваційної тенденції, за якої рівень мотивації до успіху вищий ніж рівень мотивації до уникнення невдачі схильні, 66% досліджуваних. До другої, що характеризується перевагою мотивації до уникнення невдач, увійшло 18% досліджуваних. Третя тенденція, коли рівень мотивації до успіху та рівень мотивації до уникнення невдачі рівні між собою за низьких показників, присутня всього у 4% досліджуваних. А четверта, за якої рівень мотивації до успіху та рівень мотивації до уникнення невдачі також рівні між собою, але за високих показників включає 12% досліджуваних нашої вибірки.

Ми не виявлено суттєвих у співвідношенні мотиваційних тенденцій серед сучасних юнаків і дівчат. Можна лише відзначити, що хлопці з невеликим відривом переважають за першою тенденцією (різниця складає 10%), а дівчата – за третьою з різницею у 8%.

За результатами проективної методики уникнення успіху М. Хорнер (модифікація Т. Бендас) [2, с. 110 – 111] видно, що досить незначний відсоток досліджуваних жінок (16%) та чоловіків (25% старшокласників і 7% студентів), які схильні до мотивації уникнення успіху.

Досить великий відсоток досліджуваних і жіночої (58%), і чоловічої (30% старшокласників і 80% студентів) вибірки готові поступитися вакантним місцем роботи заради представника протилежної статі. Однак з огляду на позитивну характеристику особистості героя, а також його майбутнє сімейне та професійне життя, тут швидше варто говорити не про феномен уникнення успіху, а про готовність до самопожертви, пріоритет сімейного щастя над професійним, або ж, як писали С. Кросс та Л. Медсон, страх зіпсувати стосунки і близькою людиною.

Помітні відмінності серед юнаків і дівчат у тому, що більшість представниць жіночої статі згадували у своїх описах про осуд оточуючих незалежно від того, яке рішення приймала їхня героїня. У першому випадку дівчина наражає себе на суспільний осуд через легковажне нехтування шансом на професійний успіх: «З хлопцем не факт, що одружиться, а роботу втратить». У другому випадку через кар'єризм, егоїзм, самовпевненість. Серед представників чоловічої статі таке явище не спостерігається. В описах юнаків

незалежно від рішення героя суспільного осуду не спостерігалось. Ставлення оточуючих досліджувані, навпаки, описували, як підтримувальне та приймаюче.

Можемо припустити, що це пов'язано з існуючими в даному суспільстві стереотипами, які помітні й у нашому дослідженні. З одного боку, зберігаються традиційні погляди на роль жінки, відповідно до яких вона повинна бути люблячою й дбайливою берегинею домашнього вогнища, що є підтримкою для чоловіка в його професійних звершеннях. З іншого боку, сучасне суспільство висуває до жінки нові вимоги: вона повинна бути освіченою, успішною особисто та самореалізованою у професійній сфері. У результаті, якщо жінка порушує будь-який із цих стереотипів, наприклад, перший – якщо вона погодиться на вакантне місце у фірмі, або другий – якщо не погодиться, у будь-якому випадку наражається на суспільну критику.

Чоловік же залишається більш вільним від суспільної думки, оскільки жодне з можливих двох рішень не порушує соціальних стереотипів маскулітності. У випадку прийняття пропозиції роботодавців він бере на себе роль «годувальника сім'ї». Якщо поступається заради дівчини, заслуговує на повагу й захоплення, як «справжній джентльмен сучасності».

Висновок. Проведений теоретичний аналіз та емпіричне дослідження гендерних особливостей формування мотивацію досягнення успіху сучасної молоді дозволили дійти ряду висновків. Не виявлено суттєвих відмінностей у співвідношенні мотиваційних тенденцій серед сучасних юнаків і дівчат. Найбільш поширеною мотиваційною тенденцією як серед юнаків, так і серед дівчат є перша, коли рівень мотивації до успіху вищий, ніж рівень мотивації до уникнення невдачі. У жіночій вибірці в основному переважає низький рівень мотивації схвалення, що може призводити до підвищення конфліктності в поведінці. А в чоловічій – середній, що характеризується звичайним стилем реагування, а також адекватністю очікувань у ситуації оцінки з боку інших. Отримані нами результати співвідносяться з даними попередніх досліджень і не заперечують їх.

Перспективи подальших досліджень. Оскільки такий феномен є соціально-психологічним явищем, він залежить від соціально-політичних і культурно-історичних умов і може змінюватися з появою нових соціальних установок, то варто звернути увагу на те, що ця проблема потребує подальшого теоретичного і практичного дослідження.

1. Баклицький І. О. Психологія праці: підручник / І. О. Баклицький. – 2-ге вид. переробл. і доповн. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
2. Бендас Т. В. Гендерна психологія: учеб. пособ. / Бендас Т. В. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
3. Герберзагіна Р. Психологічні особливості розвитку мотивації досягнення підлітків [Електронний ресурс] / Р. Герберзагіна, Т. Кириченко // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія : зб. наук. пр. Вип. 24 – С. 423 – 427.

4. Головнюва І. В. Психологічні проблеми переходу до ринкової економіки: гендерний аспект / І. В. Головнюва // Гендерна політика міст: історія і сучасність : матеріали наук. практ. конф. (Академія міського господарства, Харків, 18 груд. 2003 р.): наук. зб. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 304 с.
5. Гоян І. М. Проблеми мотивації поведінки : Методичні рекомендації до курсу «Проблеми мотивації поведінки людини» / І. М. Гоян – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 105 с.
6. Занюк С. С. Психологія мотивації : навч. посіб. / С. С. Занюк – К.: Либідь, 2002. – 304 с.
7. Килхлер Е. Мотивация в организациях / Ерих Килхлер, Кристина Родлер // Психология труда и организационная психология. Т.1/Пер. с нем. – Х.: Изд. Гуманит. центр, 2003. – 144 с.
8. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці : підручник / Я. В. Крушельницька. – К.: КНЕУ, 2003. – 367 с.
9. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб.: Питер, 2007. – 672 с. – (Серия «Мастера психологи»)
10. Назаренко Н. В. Гендерні особливості мотивації студентів до успіху та уникнення невдачі [Електронний ресурс] / Н. В. Назаренко // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – 2011. – Вип. 39.

УДК 316.6:37.018.32

Юлія Дубчак

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

Стаття присвячена феномену адаптації підлітків у закладах інтернатного типу. Війдено теоретичний аналіз понять «адаптація», «соціалізація», «соціально-психологічна адаптація» тощо. Висвітлено деякі особливості закладів інтернатного типу, що можуть впливати на процес адаптації підлітків.

Ключові слова: адаптація, соціалізація, соціально-психологічна адаптація підлітків, заклади інтернатного типу.

The article is devoted to the phenomenon of adaptation, including disclosure of the specificity of teenager adaptation in residential cares. The theoretical analysis of such concepts as "adaptation", "socialization", "social and psychological adaptation" is carried out. The article deals with some features of residential care facilities that may affect the process of adaptation of teenagers in these establishments of adolescents.

Keywords: adaptation, socialization, social and psychological adaptation of adolescents, residential cares.

Актуальність дослідження. Для розвитку людини як істоти біопсихосоціальної важливе значення відіграє перебування в соціальному середовищі. У цьому контексті зазвичай важливого значення набуває процес адаптації до умов цього середовища, причому успішність чи неуспішність адаптації залежить як від психологічних особливостей людини, так і від особливостей того соціального середовища, до якого вона намагається пристосуватись.

Специфічним соціальним середовищем підлітків, які перебувають в умовах батьківської депривації, є заклади інтернатного типу. Зазвичай кількість

осіб, що потребують опіки держави, зростає в періоди соціальної, політичної та/або економічної нестабільності в суспільстві. Таке явище характерне й для сучасного українського суспільства, в якому поширення алкоголізму та наркоманії, безробіття та зубожіння населення, військові дії, а також масове переселення призвели до того, що десятки тисяч дітей опинилися в інтернатах. Тому однією з актуальних наукових проблем є дослідження адаптації підлітків до умов закладів інтернатного типу.

Аналіз останніх досліджень. Феномен адаптації досліджують представники різноманітних галузей наук, зокрема біології та фізіології, соціології, психології тощо.

У цілому адаптацію розглядають як процес активного пристосування до вимог середовища. З позицій системного підходу під цим феноменом розуміють безперервний процес взаємозумовленого впливу людини та її соціального оточення, успішність та адекватність якого залежить як від індивідуально-психологічних особливостей людини, так і від чинників середовища (Г. Балл, Н. Завацька, Г. Ложкін, М. Макаренко, А. Налчаджян, А. Реан, Т. Яценко). Вивченням питань адаптації до навчально-виховного процесу в різних її аспектах займалися І. Бойко, І. Бондаренко, Ю. Бохонкова, М. Горліченко, С. Кулик, Т. Кухарчук, В. Павлушенко, Б. Рудов, В. Скрипник, Л. Хахула, С. Хатунцева та ін. Дослідження адаптації у підлітковому віці проводили І. Булах, Т. Драгунова, Л. Жезлова, Л. Закутська, В. Каган, І. Кон, О. Личко, Н. Максимова, О. Новикова, Г. Прихожан тощо.

Окрім того, значна кількість праць присвячена власне проблемі адаптації й соціалізації дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування, зокрема становлення «Я»-образу вихованців закладів інтернатного типу досліджували Г. Бевз, Я. Гошевський, З. Матейчук, Л. Осмак, А. Пригожан. Особливості психічного розвитку дітей, що залишилися без піклування батьків, відображені в роботах І. Дубровіної, А. Кравченко, П. Павленюк.

Проте в умовах сучасного суспільства, де значний відсоток підлітків, які потрапляють в інтернати, є соціально неадаптованими, з новою силою набуває актуальності дослідження проблеми адаптації підлітків безпосередньо в закладах інтернатного типу.

Мета дослідження полягала в розкритті соціально-психологічних аспектів адаптації підлітків у закладах інтернатного типу.

Виклад основних положень. Феномен адаптації висвітлено в різноманітних психологічних напрямах та підходах.

Уперше наука зустрічається з поняттям адаптації ще 1865 року. Саме тоді німецький фізіолог Г. Ауберт вводить термін «адаптація», що почав широко вживатись у медичній і психологічній літературі, де під адаптацією мали на увазі зміну чутливості аналізаторів під впливом пристосування органів чуттів до діючих подразників [2, с. 55].

У філософії адаптацію розглядають як діалектичну єдність динаміки й стабільності, як аспект життєдіяльності особи й виду, у якому реалізується

фундаментальна властивість матерії до самозбереження й розвитку в конкретних умовах існування [8, с. 6].

Ураховуючи специфіку предмета й об'єкта дослідження психологічної науки, термін «адаптація» набуває тут свого, особливого значення. Так, адаптацію в широкому значенні розуміють як [1, с. 234]:

- процес пристосування індивідуальних та особистісних якостей до життя й діяльності людини в умовах, що змінюються;
- активну взаємодію особистості та середовища залежно від ступеня її активності;
- перетворення середовища згідно з потребами, цінностями й ідеалами особистості, або як переваги залежності особистості від середовища;
- зміни, що супроводжують на рівні психічної регуляції, становлення (та відновлення), збереження динамічної рівноваги в системі «суб'єкт праці – професійне середовище».

У Тлумачному російсько-українському словнику психологічних термінів звертають увагу на три аспекти вживання терміну «адаптація» в психології: це позначення фізіологічної, професійної й соціально-психологічної адаптації. У нашому дослідженні найбільшу увагу варто звернути саме на соціально-психологічну адаптацію, під якою розуміють адаптацію до нових для особистості або групи соціальних умов діяльності [3, с. 340]. Тут варто звернути увагу на те, що соціально-психологічна адаптація є одним із видів адаптації соціальної, тобто процесу активного пристосування індивіда до умов нового соціального середовища, що включає в себе також результат цього процесу [7, с. 11].

Тобто, як бачимо з наведених вище визначень, адаптацію слід передовсім розглядати як процес взаємодії людини й оточуючого її середовища, результатом якого стає оптимальне пристосування людини до нових для неї умов життєдіяльності.

Феномен адаптації тісно пов'язаний із феноменом соціалізації. Так, з одного боку, соціалізацію розглядають як безперервну адаптацію живого організму до оточення, як його здатність пристосовуватись до реакцій інших людей, тоді як з іншого, адаптацію вважають складовою соціалізації, її механізмом [6, с. 91].

У цьому контексті соціальна адаптація є неодмінною умовою й результатом успішної соціалізації дитини, яка здійснюється в трьох основних сферах: діяльності, спілкуванні та свідомості. У сфері діяльності в дитини відбувається розширення видів діяльності; у сфері спілкування відбувається розширення кола спілкування, наповнення й поглиблення його змісту, шквення норм і правил поведінки, прийнятих у суспільстві. У сфері свідомості – формування образу «власного Я» як активного суб'єкта діяльності, осмислення своєї соціальної приналежності й соціальної ролі, формування самооцінки [2, с. 56].

Показниками успішності адаптації є високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його психологічна задоволеність цим середовищем

у цілому і його найбільш важливими елементами. Навпаки, показниками низької адаптації є, за умови потрапляння індивіда в інше, нове для нього соціальне середовище, аномія й поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих норм. Успішність адаптації залежить від характеристик середовища та індивіда. Чим складніше нове середовище (наприклад, більша кількість соціальних зв'язків, складніша спільна діяльність, вища соціальна неоднорідність), чим більше відбувається в ній змін, тим є важчою для індивіда адаптація до цього середовища [2, с. 58–59].

Специфічним середовищем, до якого змушений адаптуватись певний відсоток дітей (і підлітків зокрема), є так звані заклади інтернатного типу, до яких в Україні відносять будинки дитини, загальноосвітні школи-інтернати, дитячі будинки змішаного типу та сімейного типу, а також спеціальні школи-інтернати для дітей із вадами розвитку.

Варто зауважити, що сам по собі підлітковий вік є досить складним етапом у житті людини. Саме в цей період відбувається основна перебудова організму, до якої потрібно успішно пристосовуватись у першу чергу: фізіологічна, що відображена в прояві первинних і вторинних статевих ознак (чоловічих або жіночих), а також психологічна, що відображена в ідентифікації себе з чоловіком або жінкою, і побудова на основі цієї ідентифікації поведінки, спілкування, ставлення до свого внутрішнього й зовнішнього світу [9].

Окрім того, особистісний розвиток підлітка відображений у двох його основних потребах: потребі в самоствердженні та потребі в спілкуванні з однолітками. Підліток намагається знайти себе, виділитись серед інших, заявити про себе як про особистість, випробує різноманітні варіанти поведінки, намагається всіма своїми силами показати, що він є вагомою ланкою суспільства тощо.

І особливо гостро переживають процес адаптації підлітки, що перебувають у закладах інтернатного типу, оскільки, окрім звичайних підліткових проблем (статеве дозрівання, самоствердження тощо), у них є проблеми, викликані особливими умовами життя [4].

Основні особливості закладів інтернатного типу, що впливають на процес адаптації підлітків, такі [5, с. 43]:

- так званий феномен «ми», що сприяє виникненню в дітей своєрідної ідентифікації один з одним;
- відсутність вільного приміщення, у якому дитина могла б відпочити від інших дітей, що спричинює нереалізовану потребу дитини в особистісному життєвому просторі;
- повне державне забезпечення таких дітей, наслідком якого є серйозні дефекти довільної саморегуляції поведінки (невміння самостійно планувати й контролювати свої дії), споживацька позиція та відсутність ощадливості та відповідальності;
- обмежене й відносно незмінне коло спілкування, що спричиняє безумовну належність до певної групи, психологічну відчуженість

щодо людей за межами цього кола спілкування, а також проблеми в спілкуванні.

Щодо особливостей спілкування підлітків в інтернатах, то тут варто зазначити, що вищеописаний феномен «ми» не дозволяє підлітку повноцінно проявити свою індивідуальність, змушує його залишатися пасивним і малопомітним. Замкнуте коло спілкування, своєю чергою, перешкоджає повноцінному виробленню навичок спілкування, оскільки це коло спілкування неможливо розширити відповідно до потреб та інтересів підлітка. Окрім того, заклади інтернатного типу обмежені просторово, що багато в чому позбавляє підлітка можливості вибору.

Варто зауважити, що на процес адаптації підлітків у закладах інтернатного типу вагомий вплив має сімейна депривація, яка посідає ключове місце в контексті численних соціально-психологічних детермінант, які обмежують повноцінний перебіг особистісного становлення дитини. Депривація (тобто нестача або втрата) повноцінних батьківсько-дитячих зв'язків негативно позначається на самосвідомості, стає причиною розладів і дисгармонії в процесі соціальної адаптації дітей-сиріт. Дефіцит спілкування між батьками та дітьми як причина виникнення сімейної депривації призводить до появи страхів, відчуття покинутості й особистісної неповноцінності, емоційних відхилень у розвитку дитини, що породжує невідворотні конфлікти, які негативно впливають на особистість [4].

Окрім того, відчуття сімейної депривації часто посилюється під впливом авторитарного стилю спілкування вихователів у закладах інтернатного типу, які як підлітки потребують любові та уваги.

Таким чином, великий вплив на процес адаптації підлітків у закладах інтернатного типу має власне специфіка цих закладів, що відображається в описаних вище особливостях цих закладів.

Висновки

1. Адаптація є процесом взаємодії людини й оточуючого її середовища. Результатом цієї взаємодії стає оптимальне пристосування людини до нових для неї умов життєдіяльності.

2. На процес адаптації підлітків, що знаходяться в закладах інтернатного типу, окрім звичайних підліткових проблем (статеве дозрівання, самоствердження тощо), мають значний вплив особливі умови життя, що пов'язані зі специфікою таких закладів.

3. Основними особливостями закладів інтернатного типу, що можуть впливати на процес адаптації підлітків у них, є обмежений простір закладу, а також обмежено коло спілкування підлітка, феномен «ми», а також повне державне забезпечення таких закладів.

4. Сімейна депривація є чинником, що обмежує повноцінне становлення особистості підлітка та утруднює процес адаптації його в закладах інтернатного типу.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш ґрунтовному дослідженні чинників, що впливають на процес адаптації підлітків у закладах

інтернатного типу, зокрема особистісних чинників. Це дозволить з'ясувати, як ті чи інші риси характеру підлітка можуть ускладнювати чи полегшувати йому процес адаптації в закладах інтернатного типу.

1. Блажівський М. І. Поняття адаптації у сучасній науковій літературі / М. І. Блажівський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 1. – С. 234–242.
2. Боярин Л. В. Теоретичний аналіз вивчення проблеми соціальної адаптації у психологічній літературі / Л. В. Боярин // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2013. – № 3. – С. 55–61.
3. Бродовська В. Й. Глумачний російсько-український словник психологічних термінів : словник / В. Й. Бродовська, В. О. Грушевський, І. П. Патрик ; рец. І. М. Стариков. – К. : Професіонал, 2007. – 512 с.
4. Дейниченко Л. Психологічні особливості соціалізації підлітків, які навчаються в закладах інтернатного типу [Електронний ресурс] / Л. Дейниченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. – 2014. – Вип. 2. – С. 24–27. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknpur_2014_2_9.
5. Кумарина Г. Ф. Школьная дезадаптация / Г. Ф. Кумарина // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 4. – С. 41–45.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с.
7. Психология : Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевича. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Ромм М. В. Философия и психология адаптивных процессов : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / М. В. Ромм. – М. : Изд-во Моск. психолого-социального института ; Воронеж : МОДЭК, 2006. – 296 с.
9. Філіпов М. Психофізіологія людини : навч. посіб. / М. Філіпов. – К. : МАУП, 2003. – 250 с.

УДК 159.9:316.6

Оксана Чуйко

ПЕРЕЖИВАННЯ ЧАСУ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

У статті розглянуто особливості переживання часу студентською молоддю. Досліджено рівні сформованості життєвих перспектив студентів-випускників. Проаналізовано співвідношення типів переживання часу та рівнів сформованості життєвих перспектив, а також ставлення опитуваних до ситуації суспільної нестабільності. Встановлено, що високий рівень сформованості життєвих перспектив характерний опитуваним з домінуючою часовою перспективою майбутнього, середній рівень -- опитуваним з домінуючою часовою перспективою позитивного минулого та домінуючою часовою перспективою гедоністичного теперішнього, а низький -- із часовою перспективою негативного минулого.

Ключові слова: переживання часу, життєві перспективи, життєві цілі, суспільна нестабільність.

In the article the features of students' experiencing of time are considered. The levels of life perspectives of graduate students are investigated. It is analyzed the correlation of time experience types and levels of life perspectives and the attitude of respondents to the situation of social instability. It was found that the high level of life perspective formation is related to the interviewees with dominant future time perspective, the average level – to the interviewees with dominant time perspective of positive past and dominant time perspective of hedonistic present and the low level – with time perspective of negative past.

Keywords: time experience, life perspectives, life goals, social instability.

Актуальність дослідження. Сучасний стан українського суспільства актуалізував проблему переживання часу, оскільки криза, відсутність надійних соціальних орієнтирів спричинили виникнення почуття розгубленості, непевності в майбутньому – як особистісному, так і суспільному. Особливо гостро це питання постає перед молодими людьми, які тільки-но починають свій дорослий життєвий шлях пов'язують власні перспективи на майбутнє із закінченням ВНЗ. Виникає необхідність у поясненні того, що відбувається, куди спрямований суспільний розвиток та які можливості надає суспільство для професійної та особистісної самореалізації. Суспільна нестабільність змушує людину по-новому переживати час власного життя, переосмислювати минуле, теперішнє і майбутнє, змінювати цілі, плани, очікування. У таких умовах часто спостерігається установка на виникнення в найближчому майбутньому тільки негативних подій. Для психологічної науки і практики проблема часу та його переживання надзвичайно важлива, оскільки жодна сфера життя і діяльності людини не існує поза часовим фактором, поза плануванням і структуруванням життєвих цілей і планів, мотивів та дій. Тому актуалізується проблема вивчення переживання часу як чинника формування життєвих перспектив студентської молоді.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню життєвої перспективи як складової життєвого шляху особистості присвячено роботи як вітчизняних, так і зарубіжних авторів: Р. Ахмеров, Я. Васильєв, Є. Головаха, В. Ковальов, І. Кон, А. Кронік, О. Лисенко, А. Орлова та ін. Проблемами осмислення власного життєвого шляху, зокрема адекватного ставлення до майбутнього як одного із чинників розвитку особистості, її соціальної й психологічної зрілості, цікавилися Г. Балл, Є. Головаха, Л. Карамушка, З. Кісарчук, І. Кон, Т. Коттл, О. Кронік, С. Максименко, В. Моляко, В. Рибалка, Т. Тигаренко, З. Шабарова. До дослідження психологічного часу звертались О. Головаха, Є. Кронік, Н. Мухіна, І. Ральникова, Ю. Стрелков та ін. Недостатньо вивченою є проблема зв'язку особливостей переживання часу та формування життєвих перспектив молоді людини в умовах суспільної нестабільності.

Метою дослідження є аналіз співвідношення особливостей переживання часу та рівнів сформованості життєвих перспектив студентів-випускників у період суспільної нестабільності.

Виклад основних положень. Під перспективою життя розуміється система цінностей і цілей, реалізація яких, згідно з уявленнями людини, дозволяє зробити її життя найбільш ефективним. До життєвих перспектив

відносять сукупність обставин та умов життя, які за інших рівних умов створюють для особистості можливість оптимального життєвого просування. Структурними одиницями життєвої перспективи є ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани. Наявність життєвої перспективи є необхідною умовою цілісності життєвого шляху людини, адже вона спрямовує її життя, надає йому повноти й осмисленості, дозволяє в найскладніший кризовий період себе реалізовувати [1, 3, 8]. Життєві перспективи тісно пов'язані з переживанням часу. Маючи цілісну картину майбутнього, дальність життєвих планів і цілей, людина надає часу осмисленості, а визначеність майбутнього, своєю чергою, його диференційованість, реалістичність мотивує людину в період сьогодення на досягнення поставлених цілей у часовій перспективі. Переживання часу у нашому дослідженні розуміється як ставлення особистості до її минулого, теперішнього і майбутнього, а також емоційне ставлення до кожного окремого періоду життя людини [2, 8].

Для проведення дослідження обрано такі методики: “Опитувальник часової перспективи Зімбардо”[5], тест “Смисложиттєві орієнтації”[6], “Лінія життя”, міні-твір про відношення до суспільної нестабільності.

У дослідженні взяло участь 42 опитуваних – студенти четвертого курсу спеціальності «Психологія», «Філософія» та «Соціологія» філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Згідно з результатами дослідження серед опитуваних домінує часова перспектива позитивного минулого (38,1%). Часова перспектива майбутнього характерна для 21,4% опитуваних. Часова перспектива негативного минулого представлена в 7,1% опитуваних, а часова перспектива фаталістичного теперішнього наявна у 4,8% опитуваних. Співвідношення типів часової перспективи та рівнів сформованості осмисленості життя представлено в таблиці 1. Згідно результатів кореляційного аналізу виявлено обернену кореляцію між шкалою негативного минулого та показниками осмисленості життя [4].

Згідно з результатами кореляційного аналізу виявлено залежність між показниками часової перспективи негативного минулого й низького рівня осмисленості життя та обернену кореляцію із показниками високого рівня осмисленості життя. Часова перспектива позитивного минулого перебуває в прямому зв'язку із середнім рівнем осмисленості життя та в оберненому – із високим рівнем. Часова перспектива гедоністичного теперішнього має обернений кореляційний зв'язок із високим рівнем осмисленості життя. Серед показників часової перспективи майбутнього виявлено обернену кореляцію із показниками низького рівня осмисленості життя та пряму – із показниками середнього рівня.

Детальний аналіз п'яти категорій опитуваних дозволяє виділити такі особливості.

Співвідношення типів часових перспектив та рівнів осмисленості життя у студентської молоді

Типи часових перспектив	Кількість, %	Рівні сформованості осмисленості життя в межах певного типу часової перспективи, %		
		Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Часова перспектива майбутнього	21,4		77,7	22,3
Часова перспектива гедоністичного теперішнього	28,6	25	67	8
Часова перспектива фаталістичного теперішнього	4,8		50	50
Часова перспектива позитивного минулого	38,1	25	75	
Часова перспектива негативного минулого	7,1	100		

Серед опитуваних з домінуючою часовою перспективою позитивного минулого виявлено нижченаведені характеристики: високий рівень усвідомлення цілей у житті – 6,25%, середній – 81,25%, низький – 12,5%; високий рівень процесу життя – 12,5%, середній – 50%, низький – 6,25%; середній рівень результативності життя – 81,25%, низький – 18,75%; високий рівень локусу контролю – життя – 3%, середній – 81,25%; високий рівень локусу контролю – Я – 18,75%, середній – 81,25%; високий рівень локусу контролю – життя – 31,25%, середній – 62,5%, низький – 6,25%. Ці дані свідчать про наявність чітких реальних цілей у житті та готовність до їх втілення, що дозволяє стверджувати про уявлення зазначеної групи опитуваних про себе як про сильних особистостей, які мають достатньо свободи вибору для того, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей та уявлень про його сенс.

Минуле наповнене такими подіями: народження, школа, хобі. Позитивне ставлення до минулого може відображати приємні події, які людина дійсно пережила, або свідчити про вміння виокремлювати позитивний досвід з найважливіших ситуацій. У теперішньому часі в опитуваних даної групи домінують мотиви навчання, роботи над собою. У майбутньому опитувані даної групи очікують наступні перспективи: закінчення університету, одруження, сім'я, пошук роботи, купівля нерухомості, кар'єрний ріст, подорожі, започаткування власного бізнесу, хобі. Слід відзначити домінування в опитуваних даної групи позитивного ставлення до виокремлених перспектив.

Суспільна нестабільність, на думку опитуваних даної групи, чинить на них певний вплив: відчуття обманутості, несприятливе економічне становище, співпереживання, тривога, нейтральність. Виявлено емоційні характеристики

сприйняття студентами вказаної групи наявної суспільної ситуації в країні загалом: сум, обурення, тривога, незрозуміння.

Прогнозування майбутнього опитуваними виражається мовними конструктами на кшталт: «все зміниться, але не скоро», «віра у краще, щасливе майбутнє».

Тобто опитуваним із домінуючою часовою перспективою позитивного минулого характерні домінування середнього рівня осмисленості життя загалом, середнього рівня складових осмисленості життя: сформованості життєвих цілей, процесу життя, результативності життя, контролю над життям і над власним Я. Переважає сум, обурення, тривога, незрозуміння як емоційне реагування на ситуацію соціальної нестабільності. Виявлено наявність сформованих перспектив і позитивне емоційне ставлення до майбутнього.

Опитуваним з домінуючою часовою перспективою гедоністичного теперішнього притаманні такі характеристики.

Цілі в житті характеризуються високим рівнем у 8,3% опитуваних, середнім – у 67%, низьким – 25%; процес життя досягає високого рівня у 25%, середнього – у 67%, низького – у 8,3%; результативність життя має середній рівень у 100% опитуваних; локус контролю – Я має високий рівень у 25%, середній – у 75%; локус контролю – життя високий рівень має у 33%, середній – у 58,3%, низький – у 8,3%.

Значущі події минулого опитувані описують так: народження, школа, університет, веселощі, подорожі. Характерними подіями теперішнього для даної групи опитуваних є навчання в університеті, близькі стосунки, студентське життя. Представники зазначеної групи насолоджуються всім, що приносить задоволення, й уникають усього, що вимагає зусиль або дотримання правил. Орієнтовані на короткострокові виграші. У часову перспективу майбутнього представники цієї групи включають наступні компоненти: подорожі, робота, сім'я, кар'єрний успіх, пенсія.

Вплив суспільної нестабільності названа група описує як: нейтральний, економічна нестабільність, негативний. Ставлення до ситуації: негативне, скептичне, нейтральне, дискомфортне. Ставлення до майбутнього опитувані даної групи характеризують за допомогою тверджень: щасливе, позитивне налаштування, надія на зміни.

Таким чином, студентам із домінуючою часовою перспективою гедоністичного теперішнього характерні переважання середнього рівня осмисленості життя загалом, середнього рівня складових осмисленості життя: сформованості життєвих цілей, процесу життя, результативності життя, контролю над життям та над власним Я. Домінують негативні емоції й частково емоційна нейтральність як реагування на ситуацію соціальної нестабільності. Однак, виявлено певні цілі на майбутнє та оптимістичне ставлення до можливостей у майбутньому.

Характеристика переживання часу опитуваних із домінуючою часовою перспективою майбутнього представлена наступними рисами. Високий рівень цілей у житті притаманний 22,2% опитуваних, середній – 77,7%; високий

показник процесу життя – 66,6%, середній – 33,3%, середній рівень результативності життя присутній – 88,8%, низький – 11,2%; високий рівень локусу контролю – Я – у 44,4%, середній – у 55,6%; високий показник локусу контролю – життя є у 33,3%, середній – у 66,6%. Тобто, в даній групі опитуваних практично не зустрічається низький рівень за субшкалами осмисленості життя.

Минуле у цій групі опитуваних наповнене такими спогадами: народження; пригоди дитинства; друзі; подорожі; школа; університет. Теперішнє описують твердженнями: університет; навчання; робота; задоволеність життям; хобі; саморозвиток. Перспективами майбутнього вважають: щасливе життя; подорожі; робота; одруження; сім'я; нові знайомства; самоосвіта; власний бізнес; онуки; хороша старість.

Ставлення до ситуації сьогодення: негативне; байдуже; стурбоване. Вплив ситуації описується так: напруга; неспокій; негативність; байдужість; шевіра. Ставлення до майбутнього описується через наступні мовні конструкти: перспективне; покращення економіки; інтригуюче.

Отже, серед опитуваних даної групи домінує середній рівень осмисленості життя, середній і високий рівні сформованості компонентів осмисленості життя. Виявлено негативне, байдуже, стурбоване ставлення до ситуації сьогодення; ставлення до майбутнього: перспективне, покращення економіки. Виокремлено усвідомлювані перспективи, варто відзначити їх різноманіття.

Досліджувані із домінуванням часової перспективи негативного минулого характеризуються нижченаведеними особливостями переживання часу.

Так, низький рівень цілей у житті, процесу життя – у 100% опитуваних, середній рівень результативності життя – у 25%, низький – у 75%; середній рівень локусу контролю – Я – у 25% опитуваних, низький – у 75%; середній рівень локусу контролю – життя у 25%, низький – у 75% опитуваних.

Основними подіями минулого даної групи опитуваних є: народження; одбуття різного роду навичок; школа. Теперішнє: університет, що сприймається у негативному світлі. Майбутнє: придбання нерухомості; матеріальна забезпеченість; старість як негативна характеристика.

Ставлення до ситуації в країні: пригнічує; дуже погане; нейтральне. Уявлення про майбутнє: невизначеність; все, можливо, налагодиться. Вплив ситуації представники характеризують як нейтральний.

Таким чином, в даній підгрупі домінують низькі рівні сформованості цілей у житті, процесу і результативності життя, відчуття впливу на власне життя. Негативне ставлення до минулого може бути пов'язане з реальним несприємним досвідом або з переоцінкою подій як несприятливих. Теперішнє сприймається крізь призму однієї ситуації, яка має несприятливе емоційне забарвлення. Ставлення до суспільної нестабільності несприятливе, частково нейтральне. Ставлення до майбутнього – це невизначеність, деяка надія на краще.

Часову перспективу фаталістичного теперішнього представлено наступними даними дослідження. Високий рівень цілей у житті має 100% опитуваних; високий рівень процесу життя – 50%, середній – 50%; середній рівень результативності життя – 50%, низький – 50%; високий рівень локусу контролю Я – 100%; високий рівень локусу контролю – життя – 50%, середній – 50%.

Минуле розглядається через спогади, пов'язані з дитячим садочком, школою. В теперішньому основним є сім'я. Майбутнє пов'язане із навчанням, закінченням університету, родиною, дітьми. Опитувані цієї групи чекають, коли фортуна до них повернеться, але не мають нічого, на що могли б з упевненістю покластися в майбутньому.

Також виявлено негативне ставлення до суспільної ситуації. Вплив нестабільності суспільстві розглядається за допомогою таких мовних конструктивів, як «економічно невігідно», «жахливий». Відповідно, уявлення майбутнього характеризується як «похмуре».

Отже, серед опитуваних зазначеної групи виявлено середній і високий рівні осмисленості життя, високий рівень сформованості життєвих цілей. Виокремлено бачення життєвих планів на майбутнє. Проте, досліджено домінування негативного емоційного реагування на майбутнє загалом. Це може свідчити, що, хоча життєві цілі й сформовані, виникають сумніви в можливостях їх реалізації в майбутньому, що несприятливо відображається на формуванні життєвих перспектив.

У всіх досліджуваних також відзначилась нечіткість професійного спрямування.

На основі результатів дослідження рівнів сформованості осмисленості життя, рівнів сформованості компонентів осмисленості життя (життєвих цілей, процесу життя, результативності життя, контролю над життям та над власним Я), виокремлення майбутніх цілей та їх різноманіття, емоційного ставлення до майбутнього можна виокремити три рівні сформованості життєвих перспектив: високий, середній, низький. В основі високого рівня – середній та високий рівні осмисленості життя, наявність чітких цілей на майбутнє. Середній рівень виокремлено за показниками середнього та низького рівнів осмисленості життя, чітких чи неозначених цілей. Низький рівень характеризується низьким рівнем осмисленості життя, домінування невизначеності життєвих цілей.

Високий рівень сформованості життєвих перспектив характерний опитуваним з домінуючою часовою перспективою майбутнього. У даній групі простежується тенденція до негативної емоційної реакції на суспільну нестабільність сьогодення, проте домінує позитивне ставлення до майбутнього, наявність чітких планів. Середній рівень пов'язують з домінуючою часовою перспективою позитивного минулого, з домінуючою часовою перспективою гедоністичного теперішнього. Цій групі характерні сум, тривога у ставленні до ситуації нестабільності в суспільстві, але переважає оптимістичне ставлення до майбутнього. Низький рівень сформованості життєвих перспектив притаманний опитуваним із часовою перспективою негативного минулого. У

вказаній групі домінує негативне чи байдуже ставлення щодо нестабільності суспільства, невизначеність щодо майбутнього. Неоднозначною виявилася група із домінуючою часовою перспективою фаталістичного теперішнього. Середній та високий рівні осмисленості життя й сформованості життєвих цілей певною мірою вказують на високий або середній рівні сформованості життєвих перспектив. Проте, негативне ставлення до майбутнього (і теперішнього) може свідчити про сумніви щодо можливостей реалізації вище сформульованих цілей або незначне емоційне задоволення від їх досягнення. Тому ми не можемо говорити про високий чи середній рівень сформованості життєвих перспектив у вказаній групі.

Виходячи з результатів емпіричного дослідження, отримуємо наступні висновки:

- високий рівень сформованості життєвих перспектив співвідноситься із часовою перспективою майбутнього, позитивним ставленням до майбутнього, не зважаючи на негативну оцінку сучасної ситуації суспільної нестабільності;
- середній рівень сформованості життєвих перспектив співвідноситься із часовими перспективами позитивного минулого та гедоністичного теперішнього, негативним ставленням до нестабільності суспільства в теперішньому та оптимістичним ставленням до майбутнього;
- низький рівень сформованості життєвих перспектив пов'язаний із часовою перспективою негативного минулого, негативним чи байдужим ставленням до сучасної суспільної нестабільності та домінуванням відчуття розгубленості й невизначеності щодо майбутнього.

Перспективами подальшого дослідження є вивчення переживання часу як чинника формування професійних цілей особистості, дослідження соціально-психологічних чинників переживання часу студентами, гендерних особливостей переживання часу студентами.

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Болотова А. К. Развитие самосознания личности: временной аспект / А. К. Болотова // Вопросы психологии. – 2006. – № 2., С. 116 – 126.
3. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов / под ред. Л. Куликова. – СПб. : Питер, 2000. – С. 256 – 269.
4. Гутич О.Ю. Переживання часу як чинник формування життєвих перспектив студентів-випускників в умовах суспільної нестабільності : дипломна робота на здобуття ОКР «Бакалавр» : напряму підготовки 6.030102 «Психологія» // О. Ю. Гутич; наук. керівник Чуйко О. М. – Івано-Франківськ, 2015. – 67с.
5. Зимбардо Ф. Дж. Опросник временной перспективы Зимбардо. /Ф. Дж. Зимбардо // Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.studfiles.ru/preview/3302778/>.
6. Леонтьев Д. А. Тест «Смысложизненные ориентации» / Д. А. Леонтьев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psycabi.net/testy/256-test-smyslozhiznennyye-orientatsii-metodika-szho-d-a-leontev>

7. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен : под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.
8. Титаренко Т. М. Життєвий вибір як рушійна сила особистісної світобудови / Т. М. Титаренко // Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / [за ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2005. – С. 9–46.

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.98

Наталія Матейко

ПЕРШОПРИЧИНИ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ З ПОЗИЦІЙ ДУХОВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

Сучасне суспільство характеризується зростанням різноманітних форм адиктивної поведінки, основними причинами якої є втрата смислу та цінності життя. Адикції, або пристрасті, – це одержимості різного ступеня напруженості й сили, що впливають на різноманітні сторони душевного життя людини. Профілактику адиктивної поведінки рекомендовано здійснювати шляхом застосування цілісної системи самовдосконалення та самотрансформації, тобто духовного саморозвитку особистості.

Ключові слова: адикція, пристрасть, душа, духовний розвиток, духовна психотерапія.

Modern society is characterized by the growth of various forms of addictive behavior, which is the main cause of loss of meaning and value of life. Addiction or passion – this obsession with varying degrees of intensity and energy, affecting all aspects of mental life. Prevention of addictive behavior should be carried out by using an integrated system of self-improvement and human transforming itself; that spiritual self-identity.

Key words: addiction, passion, soul, spiritual development, psychotherapy.

Актуальність теми дослідження. Адиктивна, або залежна, поведінка набуває масового характеру, з'являються нові залежності, кількість яких за сучасними даними перевищує 200 видів. Спектр залежностей поширюється від адекватних прихильностей, які сприяють творчому чи душевному самовдосконаленню й вважаються ознакою норми, до розладів, які призводять до психосоціальної дезадаптації.

Небезпека полягає в тому, що процес вживання речовин, прив'язаність до предмета, дії чи думок супроводжується розвитком інтенсивних емоцій і набувають таких розмірів, що починають керувати людиною. Потяг до предмета пристрасті іноді виявляється сильнішим від інстинкту самозбереження. Перебуваючи у своєрідному «віртуальному» світі, особа не тільки не вирішує власних проблем, а й зупиняється в особистісному розвитку, а в деяких випадках навіть деградує. Це супроводжується звуженням соціальних зв'язків, страхом перед реальним життям, бажанням втекти від повсякденності в ілюзорний світ своєї уяви.

Аналіз останніх досліджень. Термін «адиктивна поведінка» був запропонований американським дослідником В. Міллером 1984 р. і активно почав використовуватись у вітчизняній наркологічній практиці С. Кулаковим (1989) та А. Лічко (1991). Сьогодні концепція адиктивної поведінки розроблена сучасними дослідниками досить детально (Б. Г. Брагусь, С. В. Березін, А. П. Донських, В. Ю. Зав'ялов, Ц. П. Короленко, К. С. Лисецький, О. Є. Личко, Н. Ю. Максимова, В. Д. Менделевич, Г. В. Старшенбаум, Н. А. Сирота, Д. В. Четвериков, В. М. Ялгонський та ін.).

Крім хімічних залежностей (тютюнопаління, алкоголізм, гамбринізм, наркоманія, залежність від стимуляторів), виділяють поведінкові адикції (трудоголізм, еротичні (любовні, сексуальні й уникання), різні види б'юти-адикції, гемблінг, шопінг (оніманія), (Steadman H., 1988; Короленко Ц. П., Донських Т. А., 1990; Егоров А. Ю., 2007); болтоголізм (Harrington N.G., 1999; McCroskey J. C., Richmond V. P., 1995; Егоров А. Ю., 2005), комп'ютерна й інтернет-залежність (нав'язливий веб-серфінг, кібероніманія, кіберкомунікативна й кіберсексуальна залежність, обесивна пристрасть до роботи з комп'ютером, інтернет-гемблінг (Griffiths M., 1995, Goldberg I, 1996; Orzack M., 1998, Young K., 1998); залежність від мобільних інформаційно-комунікаційних пристроїв тощо; інтернет-залежної поведінки (Юр'єва Л. М., Чабан О. С., Пілягіна Г. Я, Бугайова Н. М.).

Серед «новітніх» видів нехімічних залежностей виділяють екзистенційну залежність (утрату сенсу життя з метафізичною інтоксикацією), залежність від зовнішності, самотність як варіант залежності, співзалежність (залежність від контролю значущої людини), інформаційну залежність від ЗМІ, PR, реклами. Як окремих видів залежності, автори виділяють залежність від обмежуючих переконань, які здатні призвести до формування невротичних розладів і психосоматичних захворювань (А. Котляров, А. Курпатов).

Значний внесок у розуміння природи психічних процесів, з позицій духовної психології здійснили І. А. Ільїн, В. В. Зеньковський, М. В. Савчин, архієпископ Херсонський Никанор, митрополит Антоній (Храповицький), С. С. Гогоцький, В. С. Сербренников, Н. О. Лосський, В. І. Несмелов, В. В. Розанов, Е. Н. Трубецькой та інші.

Сучасна психологія розглядає пристрасть як сильне, стійке, уссохплююче почуття, яке домінує над іншими спонуканнями людини й призводить до зосередження на предметі пристрасті всіх її сил і прагнень. Турбота про надмірне задоволення потреби, яка є неприйнятною самій суті людини, перетворюється в пристрасть, тобто залежність.

У теорії поля Курта Левіна пристрасть – це стан індивіда, за якого він не здатний здійснювати вільну поведінку в полі мотиву, який є предметом пристрасті. Польова поведінка є не вільною, оскільки визначається зовнішнім для людини середовищем – поле має владу над людиною. Польова поведінка пристрасті виникає не через слабкість намірів, а внаслідок сильного психологічного притягання предмета пристрасті [3, с. 112].

Мета статті – психологічний аналіз і встановлення першопричин адиктивної поведінки особистості з позицій духовної психотерапії.

Виклад основних положень. Сьогодні все частіше виникає необхідність пошуку спільного напрямку в науковому та релігійному розумінні особистості. Представник гуманістичної психології Е. Фромм зазначав, що сучасна людина – «або споживач, або товар, який треба якомога вигідніше продати, а його Доброта, Розум, Совість відійшли на другий план»; духовна складова людського життя вже не є домінантною, що, своєю чергою, несе небезпеку для всебічного та гармонійного розвитку особистості. [1, с. 18; 6 с. 90].

Категорію пристрасті розглядали ще І. Кант, Б. Спіноза та інші. Арістотель виділяв пристрасть як один із провідних мотивів поведінки: «Те, внаслідок чого ми здійснюємо той чи інший вчинок, є прагненням, яке буває трьох видів: пристрасне бажання, порив, хотіння».

Для дослідження причин адиктивної поведінки ми звернулися до психологічного аналізу аскетичної спадщини святих отців церкви Єфрема Сиріна, Іоанна Ліввичника, Ніла Синайського, Григорія Палами, Серафима Саровського, Іоанна Кронштадтського, Силуана Афонського та ін. Унікальність цієї спадщини в тому, що в ній представлено глибокий виклад природи й практичний досвід подолання людських пристрастей і набуття чеснот.

Не складно помітити, що слово «пристрасть» походить від слова «страждати» і вказує на яке-небудь внутрішнє захворювання. Пристрастю є той гріх, який таїться в душі й часто повторюється. Святі отці так пояснюють відмінність між пристрастю і гріхом: «пристрасть існує в душі, а гріховне діяння тілом видимо здійснюється». Тобто пристрасті є природними здатностями душі, але розбещені гріхом [2, с. 248].

Як зазначає Силуан Афонський, «пристрасті – суть одержимості різного ступеня напруження та сили. Приваблююча сила пристрасті полягає в очікуванні насолоди та задоволення». Це автономні психічні комплекси, які включають ментальні, емоційні, мотиваційні, вольові й предметні структури, які домінують у душі, визначаючи поведінку людини й впливаючи на різноманітні сторони душевного життя та психічну структуру поведінки людини.

У трактуваннях пристрасті, що базуються на вивченні праць святих отців Іоанна Кассіана, Єфрема Сиріна, Григорія Палами, Силуана Афонського, знаходимо, що пристрасть – це особлива схильність душі, яка має тенденцію до непомірного зростання й пригнічення всіх інших якостей душі та проявів особистості. Розвиток пристрасті є процесом деформації душевної сфери, який призводить до розладів духовного життя.

Пристрасть автономна, тому вона дуже стійка й довготривала. Як річ у собі, вона захищена від впливу волі та розуму. Її руйнівний вплив проявляється в тому, що вона або ненаситна, або агресивна стосовно людини, заміщує її природні потреби і займає їх місце і, як будь-яка патологія, змушує людину страждати [2, с. 84].

Аскетика виділяє вісім основних, властивих людині, пристрастей: зажерливість, блуд, грошолобство, гнів, печаль, смуток, марнославство, гордість. Кожна з них включає велику кількість пристрастей, які відрізняються ступенем напруги й сили, і, переплітаючись у різному співвідношенні в душі людини, визначають особливість, унікальність її характеру. Серед негативних рис характеру, зумовлених пристрастними нахилами людини, є й такі, які в повсякденній свідомості вважаються цілком допустимими. Такими є, наприклад, дратівливість, поміркованість, сором'язливість, гордість, вразливість, балакучість тощо.

Преподобний Іоанн Дамаскін стверджує, що людська душа поділяється на

розумну, дратівливу й пожадливу. У розумній частині занепаолої людини панує гордість, нерозсудливість, незбірливість, невдячність; у дратівливій – пристрасті ненависті, гніву, злопам'ятності, заздрість, жорстокість, а в пожадливій – переважно тілесні втіхи – обжерливість, пияцтво, розпуста, перелюб, корисливість, жадова багатства, тілесного задоволення [2, с. 259].

Пристрасна людина – невільна, бо є рабом своєї пристрасті, рабом гріха. Апостол Павло виразив це так: «Бо не розумію, що роблю; бо не те роблю, що хочу, а що ненавижду, те роблю... Доброго, чого хочу, не роблю, а зле, якого не хочу, роблю» ([51,7: 15,19]).

Пристрасть виникає на основі природних людських потреб і бажань. З цього випливає, що протиприродні пристрасті виникають на основі природних. Будь-яке бажання – природне, тілесне чи духовне, соціальне чи культурне – сама людина може перетворити в пристрасть. Навіть саму релігійну віру можна довести до пристрасті, прикладом чому є релігійний фанатизм.

Таким чином, пристрасті є спотворенням душевних сил, оскільки людина не була створена разом із ганебними пристрастями. Як говорить преподобний Іоанн Листвичник, «природних пристрастей і зла немає в людині; їй даровано багато чеснот...» [2, с. 251].

Тобто природним станом людини є присутність чеснот, тоді як пристрасті є протиприродним утворенням. Тож людина спотворила й перекутила порухи душі, вивівши її із природного стану до протиприродного. Із цим важко не погодитись, адже природну потребу в їжі людина спотворила в пристрасть зажерливості (булімія), потребу продовження роду – у блуд тощо.

Схема розвитку пристрасті, що була створена одночасно на Сході Євангрієм Понтійським, а на Заході Іоанном Касіаном Римляном, включає нижчеподані етапи [7, с. 90–94].

Спочатку на людину починає здійснюватися який-небудь не зовсім чіткий вплив, первинним проявом якого буде формування у внутрішньому полі зору людини деякого образу. У людини безпристрасної такий вплив може зупинитися на цьому етапі, але якщо в неї є «місце», сприятливий ґрунт, то така енергія почне захоплювати душу людини, викликаючи специфічну насолоду, характерну для пристрасті. Тобто на початковому етапі появляється збудження, відчуття, причину якого людина не зовсім усвідомлює.

На наступному етапі, який має назву «приседнання», людина приймає це відчуття, воно стає усвідомленим сприйманням. Аскетика розглядає цей як переломний момент, оскільки в недосвідченій душі «сполучення» ще не отримує моральної оцінки. Тобто людина вже зрозуміла, що відбувається, тільки ще не знає, як до цього ставитися.

Для наступного етапу характерним є обдумування, аналіз, у результаті якого людина приймає відповідальність і здійснює вибір або на користь гріховного програву, або на користь чеснот. У такий спосіб усі сили захопленої пристрастю людини спрямовуються до рішучої реалізації, за відсутності перешкод або пошуку можливостей.

Четвертий етап – це боротьба добра і зла, на якій базується

внутрішньоособистісний конфлікт, роздвоєння у свідомості між хочу і можу, можна – не можна. З усіма видами такої боротьби людина знайома з давніх часів і вони вважаються досягненнями її культури та внутрішнього розвитку.

Якщо захоплення повторюються, вони призводять до наступного етапу формування «навички», коли людина здійснює вчинок не вперше, слабе внутрішній опір, боротьба, відбувається зникання. Таке новоутворення в душі позбавляє людину свободи. Феофан Затворник пише, що пристрасті – це захворювання волі або несвобода.

Останній етап – власне пристрасть – це автономний психічний комплекс, який включає ментальні, емоційні, вольові й предметні структури, здатні домінувати в душі, визначаючи поведінку людини та впливаючи на різноманітні грані її життя.

Причинно-наслідковий зв'язок аморальних форм залежної (гріховної) поведінки очевидний. Як відомо, факторами існування венеричних захворювань, СНІДУ є не тільки мікроорганізми, а й подружжя невірність, статева розбещеність, ранні сексуальні стосунки, сексуальні збочення тощо. Причинами алкогольної, наркотичної, хімічної та інших адикцій є егоїстичне прагнення отримати задоволення, слабодухість, утеча від життєвих труднощів у світ мрій і дурману [7, с. 95].

Так, до моменту особистісної зрілості в людини проявляються гріховні схильності, які ще не стали пристрастями. Далі з них поступово починають формуватися пристрасті. У когось адикція появляється навіть за відсутності сприятливого середовища для її формування, у когось – узагалі відсутня. Формування пристрасті/залежності – це складний механізм, що запускається повільно, по-перше, на основі гріха, по-друге, на основі людської природи [2].

Професор М.В. Савчин, досліджуючи природу знецінення духовності, відзначає, що сучасна особистість не постійна, не цілісна, а фрагментарна, без стрижня вибору, і не самодостатня, бо деструктивні впливи підірвали її духовну основу. Здоровішими й повноцінними є ті, хто демонструє різнобічність і гнучкість. Тому особистість стає ситуативною, ірраціональною, з нігілістичними тенденціями, живе у світі постійної комунікативної взаємодії, тобто віртуальному. У такої особистості вже немає місця для духовності. Коли душа (психіка) людини відірвана від духу, тоді вона черпає сили (одержує задоволення) від тіла, виснажуючи його (наркоманія, алкоголізм, проституція, туризм тощо) чи від соціуму (породжує конфлікти, маніпулювання іншими людьми, експлуатація їх), отримуючи від цього егоїстичне задоволення, що швидко минає, приносячи тривогу, сум, невпевненість, утрату сенсу життя. На такому шляху людина руйнує свою душевну рівновагу [5, с. 343].

Коли людина докладає внутрішнє, духовне зусилля (подвиг), вона звільнює душу від влади «світу цього» (пристрасної залежності) і слідує законам «миру іншого». («Дійсно завзятий, важкий і незручний подвиг, який здійснюється серед справ житейських», – св. Ісаак Сирін, Слово 50). Зміст духовного подвигу – звільнення душі від пристрасної залежності, тобто безпристрасність. Однак безпристрасність – не самоціль, а тільки засіб. Метою

ж є очищення душі. «Чистота душі є першочерговий дар нашій природі. Без чистоти душа не лікується від недугів гріха» [2, с. 146].

Людина нерелігійна, недуховна прагне жити за «принципом задоволення», але не за «принципом реальності», і, тим більше, не за «принципом Божого благословення». Жити не за «принципом задоволення», встояти перед спокусами дуже непросто. Для цього необхідно духовне знання, духовний подвиг, праця душі для подолання потягу пристрастей [7, с. 94 – 98].

Аналізуючи моральні й духовні задатки людини, А. Швейцер дійшов висновку, що вони закладені в природі людини у вигляді схильності, яку науково обґрунтувати вдається лише певною мірою. Дар святості є таким же даром, як геніальність або та незборима вісь героїчного, душевного складу, яка робить людину здатною не тільки на окремий героїчний акт, а й на перетворення свого життя в героїчну повість [6, с. 96].

Як стверджує О.О. Любченко, кожній людині притаманні релігійні задатки. Наприклад, невід'ємною характеристикою здорової людини є інтелектуальні задатки. Розвиваючись, вони можуть переростати в релігійні здібності того чи іншого ступеня глибини. Основою релігійних здібностей є переживання Трансцендентної Присутності Бога та духовних моральних цінностей як головних засад свого буття. Як будь-які здібності, релігійні є результатом розвитку особистості, їхня присутність не залежить від того, чи відносить людина себе до віруючих, чи називає вона Досконалість, із якою співвідносить своє життя та буде стратегію свого буття [4].

Духовна психотерапія є методом, що опирається на християнські цінності і спрямована на допомогу людям, які перебувають у стані духовної кризи, втрати сенсу життя, які пережили життєві трагедії, перебувають в стані стресу чи невротичного розладу; сприяє духовному самовизначенню людини, прагненню до досконалого способу життя, який включає підвищення рівня емоційного та психосоматичного здоров'я, підвищення ступеня свободи вибору й почуття глибокого зв'язку з іншими людьми, природою та цілим космосом.

Основою методу є те, що людині допомагають набути власного духовного досвіду шляхом усвідомлення й прийняття власного психічного стану та психотравмальної ситуації як закономірного наслідку естетично неправильних учинків; очищення від нагромадженого негативу через каяття та сповідь (у церкві), прощення образ ближньому наповнення очищеної душі духовним змістом. На даному етапі завданням психотерапії є навчіння людини рухатися духовним шляхом через сильне устремління до Бога, повну віддачу Йому своєї волі; постійну молитву, яка підтримує живий зв'язок з Богом, а також щохвилину боротьбу з гріховними помислами та спокусами [1, с. 17–19].

Серед завдань духовної психотерапії є навчання безумовної жертвовної безкорисної любові на противагу любові взаємовигідній, товарно-грошовій на кшталт «ти – мені, я – тобі»; усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між вчинками людини та подальшими подіями її життя. Духовна психотерапія може застосовуватися в цілісному психотерапевтичному комплексі разом із

шляхові відомими гештальт-терапією, психоаналізом, психосинтезом, символ-драмою та ін.

Висновки. Отже, з позицій духовної психології будь-яка адикція – хімічна чи нехімічна – це захворювання душі. Категорія пристрасті/адикції відображає не тільки психологічні, а й моральні витоки поведінки людини, є процесом деформації душевної сфери.

Дієвим засобом позбавлення від пристрасті є духовна психотерапія. Основою методу є те, що людині допомагають набути власний духовний досвід шляхом усвідомлення й прийняття власного психічного стану і психотравмальної ситуації як закономірного наслідку неправильних учинків; очищення від нагромадженого негативу з поступовою самотрансценденцією.

1. Басанский П. Л. Духовные первопричины невротических расстройств и духовная психотерапия как метод их коррекции / П. Л. Басанский // Психиатрия и религия на стыке тысячелетий : сб. науч. работ Харьк. обл. клинической психиатрической больницы №3 (Сабуровой дачи) и Харьковской медицинской академии последипломного образования / под общ. ред. П. Т. Петрюка, Р. Б. Брагина. – Х. 2006. – Т. 4. – С. 17–19.
2. Вламос И. Православная психотерапия: Святоотеческий курс врачевания души / Иерофей Вламос. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2004. – 250 с.
3. Зейгарник Б. В. Теория личности К. Левина / Зейгарник Б. В. // Психология личности: норма и патология / Зейгарник Б. В. – М., 1998. – С. 198–263.
4. Любченко О. О. Влияние методов православной автотрансформации на личностное зрелание : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук. / О. О. Любченко. – К., 2004. – 21 с.
5. Савчин М. В. Християнський ідеал духовно розвинутої людини / М. В. Савчин // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. інс. психології ім. Г. С. Костюка АНПН України / за ред. С. Д. Максименка. — К., 2010. Т. XII, ч. 3. – С. 340–347.
6. Фромм Э. Догмат о Христе / Э. Фромм. – М. : Олимп, изд-во АСТ-ЛТД, 1998. – 416 с.
7. Яссман Л. В. Духовность личности : учеб. пособ. / Л. В. Яссман, Н. В. Марьясова. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2005. – 107 с.

УДК 159.946.3

Марина Оран

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ФУНКЦІОНУВАННІ ЇЇ МОВЛЕННЕВОГО ДОСВІДУ

Стаття присвячена розгляду питань функціонування мовленнєвого досвіду в структурі особистості. Проаналізовано результати експериментального дослідження взаємодії інтелектуальних особливостей особистості та елементів внутрішньої і зовнішньої структури її мовленнєвого досвіду. Сформульовано висновки про те, що свосвідність подання взаємозв'язків елементів структури мовленнєвого досвіду з особистісними характеристиками зумовлює індивідуальну свосвідність мовленнєвого освоєння світу особистістю.

Ключові слова: особистість, інтелект, мовлення, мовленнєвий досвід.

The article deals with the functioning of speech experience in the structure of personality. The results of empirical research of correlation between personality's intellectual peculiarities and elements of internal and external structure of the speech experience are analyzed. The conclusions that the peculiarity of combination correlation between the structural elements of speech experience and personality's characteristics makes the individual uniqueness of the speech mastering of the world are given.

Key words: *personality, intellectual features, speech, speech experience.*

Актуальність дослідження. Б. Ф. Ломов, визначаючи категорію особистості однією з базових для психологічної науки і вказуючи на багатоплановість цього поняття, ставив завдання теоретичного синтезу накопичених у різних психологічних дисциплінах даних з метою «розкриття інтегральних якостей людини, розуміння її як організованої цілісності» [2, с. 290], а також виявлення об'єктивних передумов цих «інтегральних психологічних властивостей, які характеризують людину як індивіда, індивідуальність і як особистість» [2, с. 291]. Означуючи методологічні проблеми теорії особистості в психології, дослідник вказував, що особливо значимою стає проблема «дослідження організації властивостей особистості в єдиній структурі, і насамперед виявлення тих із них, які виступають в ролі системотвірних» [2, с. 293]. Одним із таких факторів, як вважаємо, є мовленнєвий досвід особистості через його функцію здійснення мовленнєвого освоєння особистістю світу. Саме це спонукає нас до пошуку точок перетину і механізмів взаємовпливу особистості та її мовленнєвого досвіду.

Аналіз останніх досліджень. Сучасний етап дослідження мовлення людини характеризується актуалізацією досліджень мовної (М. М. Муканов, В.М. Павлов, О.М. Шахнарович, Ж. Лендел) і мовленнєвої здатності (Г. І. Богін, Н.М. Шацька), комунікативної здатності (О.О. Кідрон.); мовної (Е.Д. Божович, О. Демська-Кульчицька) і мовленнєвої компетентності (Ю.А. Паскевська), мовленнєвої творчості (Ю. Косоротова), мовленнєвої культури (Л.В. Засекіна, О.М. Корніяка), мовної картини світу (Ю.Д. Апресян, Г.О. Брутян, В.В. Василенко, Ю.М. Караулов, І.О. Стернін). Зарубіжні дослідження розглядають індивідуальне володіння мовленням або через його зв'язок із когнітивними процесами (Р. Солсо, Sperber, D.), як ідентифікацію мовленнєвих кодів (Foss, D.J.; Blank, M.A.) або в тісному взаємозв'язку зі здійсненням суб'єктом соціальної взаємодії (Krauss, R.M.; Feldman, J.A.) у межах конекціоністських моделей (Feldman, J.A.; Ballard, D.H.; Posner, M.) Проблема існування мовленнєвих структур у свідомості суб'єкта представлена здебільшого в межах проблеми індивідуального (егоцентрованою) використання мови (Barg, D; Keysar, R; Pettit, D) та індивідуальних відхилень мовленнєвого розвитку.

Актуальності набуває проблема визначення психічних властивостей особистості за мовними індикаторами. Ставлення людини до співбесідника й змісту повідомлення виявляється в доборі нею слів і виразів, у побудові речень, повторенні певних їх частин. Закріплюючись у процесі спілкування, особливості мовлення «стають типологічними рисами людини» (Г.С. Костюк).

Як зазначає С.Д. Максименко, «суттєвою ознакою особистості є її здатність до вираження власного внутрішнього змісту» [3, с. 4], що здійснюється засобами мови та способом мовлення. Таким чином, постає новий аспект проблеми мовлення – питання відображення в мовленні особистісних характеристик, вираження внутрішнього змісту особистості, що розглядається як шлях активізованого спрямування внутрішнього у зовнішнє, як деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє (О.Ф. Лосев).

За минулі роки помітно зріс науковий інтерес до особистісного аспекту мови як лінгвістичної пам'яті, що містить у собі результати індивідуального комунікативного досвіду людини. Лінгвісти, розв'язуючи це завдання, визначають психічні особливості авторів дискурсу, не здійснюючи теоретичного аналізу виявленої закономірності. У когнітивній лінгвістиці питання мовленнєвого стилю пов'язують із проблемою «мовленнєвого портрета особистості» (Т.П. Тарасенко, Г.Г. Матвєєва, Т.М. Ніколаєва, М.В. Китайгородська, Н.М. Розанова, Л.П. Крисін, В.І. Карасік). При цьому мовленнєвий портрет розглядається і як втілена в мовленні мовна особистість (С.В. Леорда), і як сукупність мовних і мовленнєвих характеристик комунікативної особистості (Т.П. Тарасенко), і як набір мовленнєвих переваг мовця в конкретних обставинах для актуалізації певних намірів і стратегій вилуви на слухача (Г.Г. Матвєєва). Так, зокрема, Г.Г. Матвєєва підкреслює, що «з допомогою мовленнєвого портрета фіксується мовленнєва поведінка, яка автоматизується у випадку типово повторюваної ситуації спілкування» [4, с. 87]. Проте питання мовленнєвого портрета особистості, як і питання мовної особистості, акцентуючи особливості використання особистістю мовних одиниць, не створює підстав розглядати їх як інтегральну характеристику особистості.

В аспекті психолінгвістичного вивчення семантики накопичено достатньо матеріалу щодо індивідуально зумовлених особливостей використання мовних засобів для висловлення думки (О.П. Василевич, І.Н. Горелов, В.М. Гридін, О.О. Леонтєв, Є.Ф. Тарасов, Р.М. Фрумкіна, О.М. Шахнарович) і відображення психологічних станів у мовленні. У такому аспекті особистісні характеристики можуть бути виявлені на кожному з рівнів породження мовлення (Т.В. Ахутіна, І.Н. Горелов) – на спонукальному (як відображення спрямованості особистості), на формулюючому (як відображення картини світу особистості на смислоутворюючій фазі й свідчення мовної компетенції та мовленнєвих особливостей на формулюючій фазі), а також на реалізуючому рівні (як особливості фонаційної сторони мовлення). Дослідження значень та особистісних смислів ґрунтуються й на теорії особистісних смислів G. Kelly, згідно з якою людина створює свої власні способи бачення та розуміння світу [6]. І це відбувається через посередництво «особистісних конструктів» – взаємопов'язаних поняттєвих моделей реальності, які людина спочатку створює ментально (Clark James, M.; Ortony, A.; Osgood, Ch.E.; Paivio, A.).

Лінгвопсихологічні дослідження були об'єднані К.Ф. Седовим у напрям під назвою «психолінгвоперсоналогія», об'єктом і матеріалом вивчення якої

визначено комунікативну (мовленнєву) поведінку, представлену для вивчення у вигляді процесу й продукту – конкретних мовленнєвих висловлюваннях. До системи основних категорій психолінгвоперсонології, за К.Ф. Сєдовим, належать комунікативна компетенція особистості, комунікативна поведінка, мовленнєві висловлювання – матеріал дослідження та латентні механізми свідомості й здійснювані на їх основі процеси мовленнєвого мислення [5].

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні взаємодії інтелектуальних особливостей особистості і структурних елементів її мовленнєвого досвіду.

Виклад основних положень. Розроблена нами теоретична модель організації мовленнєвого досвіду особистості, побудована на засадах структурного-функціонального підходу, дозволяє чітко виділити параметри його структури. Мовленнєвий досвід розглядається як система, що є сукупністю елементів, котрі знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою й утворюють певну цілісність, що забезпечує мовленнєве освоєння світу особистістю. Виходячи зі структурно – функціонального принципу та наявності двох взаємодоповнювальних функцій, що забезпечують цілісне функціонування системи, ми виділили й емпірично вивчили структуру мовленнєвого досвіду, яку розглядаємо як синтез внутрішньої і зовнішньої структур. Функцією внутрішньої структури є закріплення, упорядкування та систематизація результатів мовленнєвого освоєння світу за допомогою мовленнєвої здатності, мовленнєвих здібностей, мовленнєвої компетенції та мовленнєвої діяльності. Зовнішня структура спрямована на опосередкування мовленнєвого освоєння особистістю світу на основі мовної картини світу, мовленнєвої компетентності та мовленнєвої культури.

Досліджуючи мовленнєвий досвід як обов'язково належний особистості, ми передбачили, що існує взаємозв'язок між рівнями організованості внутрішньої структури і факторами зовнішньої структури мовленнєвого досвіду та особистісними характеристиками суб'єкта.

Дослідження особистісних характеристик здійснювалося за допомогою методики Р. Кеттелла [1, с. 233–276]. Емпіричним дослідженням було охоплено 319 респондентів вікового періоду «зріла юність» (студенти вищих навчальних закладів України). Кореляційний аналіз результатів тесту Р. Кеттелла із показниками внутрішньої структури мовленнєвого досвіду виявив наявність статистично значимих кореляцій на прийнятному рівні значимості $p < 0,01$ при df (ступені свободи) — $319 - 2 = 317$. У такому випадку статистично значимим коефіцієнтом кореляції є $r \geq 0,146$.

Здійснене Р. Кеттеллом групування виявлених факторів особистості на групи інтелектуальних, емоційно-вольових та комунікативних властивостей зумовило логіку якісного аналізу кореляційних зв'язків. У вищезгаданій публікації ми розглянемо виявлені взаємозв'язки між інтелектуальними характеристиками особистості та структурними елементами внутрішньої структури мовленнєвого досвіду.

Група інтелектуальних властивостей виявляється за допомогою оцінок за факторами В, М, Q1. Фактор В – «Високий-низький інтелект» – спрямований на вимірювання оперативності мислення і загального рівня вербальної культури та ерудиції. Цей фактор виявив позитивні кореляції із семантичною гнучкістю ($r = 0,16$) і характеристиками граматичних реакцій ($r = 0,18$). Тож можемо стверджувати, що чим більш ерудована людина, тим краще в неї розвинені мовленнєві операції, тим більше вона одночасно й оперує словами в межах однієї граматичної категорії і має здатність до варіативного використання слів у нових словах і словосполученнях. Можна стверджувати, що саме зазначені елементи внутрішньої структури мовленнєвого досвіду зумовлюють розвиток зазначеного особистісного фактора. Такі люди швидко сприймають і засвоюють навчальний матеріал, відрізняються кмітливістю й оперативністю мислення. Нодночас саме показник рівня розвитку мовленнєво-мисленнєвих операцій у складі когнітивної компетенції виявив взаємозв'язок із фактором М, що описується Р. Кеттеллом як «практичність — мрійливість» ($r = - 0,16$). Негативний знак коефіцієнта кореляції свідчить про те, що, чим краще в особистості розвинені мовленнєво-мисленнєві операції, тим більш урівноваженою, розсудливою, практичною й реалістичною є особистість. Ми можемо стверджувати, що люди, які мають високу швидкість розв'язання практичних задач, будуть характеризуватись і високим рівнем когнітивної компетенції у складі мовленнєвого досвіду. Поєднання високих значень факторів В і М подано як високі інтелектуальні можливості людини, високий рівень узагальнення в поєднанні з багатоманітною, швидким установленням причинно-наслідкових зв'язків. Як бачимо з аналізу кореляційних зв'язків, саме високий рівень мовленнєво-мисленнєвих операцій та узагальнення значення в поєднанні з семантичною гнучкістю обумовлюють наявність зазначених особистісних характеристик. Фактор Q1, що характеризується як «консерватизм — радикалізм», виявив позитивні кореляційні зв'язки із точністю ($r = 0,15$), швидкістю ($r = 0,17$) мовленнєвих навичок, виділенням істотних ознак значення ($r = 0,17$) і пластичністю мовлення ($r = 0,17$). Це дозволяє говорити про те, що між аналітичною спрямованістю особистості, критичним сприйняттям нею дійсності, наявністю пізнавальних інтересів та характеристиками мовленнєвої діяльності й мовленнєвих здібностей існує взаємозалежність. Отже, особистість, яка має високий рівень сформованості мовленнєвих навичок та значення, характеризуватиметься аналітичністю й критичністю в сприйнятті дійсності, незалежністю суджень, розвиненими пізнавальними інтересами. Узагальнено результати аналізу кореляційних зв'язків факторів особистості та показників мовленнєвого досвіду подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки між інтелектуальними особливостями особистості та показниками внутрішньої структури мовленнєвого досвіду

Фактори за тестом Р.Кеттелла	Показники мовленнєвого досвіду	R
В – «низький – високий інтелект»	Семантична гнучкість	0,16**
	Характеристики значень	0,18**
М – «праксернія – аутія»	Когнітивна компетенція	-0,16**
Q1 – «консерватизм – радикалізм»	Пластичність мовлення	0,17**
	Точність та правильність мовленнєвих навичок	0,15**
	Швидкість навичок	0,17**
	Виділення істотних ознак значення	0,17**

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$

Як демонструють дані таблиці, інтелектуальні особливості особистості перебувають у взаємозв'язку з мовними здібностями, що дозволяють гнучко оперувати словами для формування й формулювання думки (семантична гнучкість і пластичність мовлення), і з тими елементами мовленнєвої діяльності, які відповідають за функціонування значень у мовленнєвому досвіді (парадигматичність-синтагматичність асоціативних зв'язків значень та виділення істотних ознак значення), й автоматизацію дій з оперування словесним матеріалом (точність, правильність і швидкість мовленнєвих навичок). Ціком логічною передумовою для цього є когнітивна компетенція, яка описується через рівень розвитку мовленнєво-мисленнєвих операцій.

Суттєвим для висновків про взаємодію особистості та її мовленнєвого досвіду є аналіз зв'язків особистісних характеристик із факторами зовнішньої структури мовленнєвого досвіду особистості. Статистично значимі показники коефіцієнта кореляції (при $p < 0,01$) було зафіксовано між показниками інтелектуального «блоку» та мовленнєвою компетентністю. Цей елемент зовнішньої структури мовленнєвого досвіду пов'язаний з операціями накопичення й обробки мовних і мовленнєвих знань, виявляє позитивну кореляцію із факторами В, Q1 і G. Це свідчить про те, що автоматизація мовленнєвих навичок, удосконалення мовленнєво-мисленнєвих операцій спричиняють підвищення інтелекту особистості, сприяють її зібраності, кмітливості, інтелектуальній адаптації та загальній ерудиції. Підвищення фактора Q1 ($r = 0,15$) означає, що цей фактор впливає на збільшення критичності особистості, сприяє розвитку інтелектуальних інтересів та аналітичності мислення. Такі люди є вільнодумцями, та водночас ліберально налаштованими експериментаторами, що й дозволяє їм покращувати свою мовленнєву компетентність. Позитивна кореляція із фактором G ($r = 0,15$)

дозволяє стверджувати, що розвинена мовленнєва компетентність сприяє розвитку в людини високої нормативності, наполегливості, урівноваженості й стійкості. Очевидно, що адекватність і швидкість обробки нової інформації в процесі мовленнєвого освоєння світу дозволяє особистості формувати відповідальність, точність і ділову спрямованість у соціальних контактах. Отже, мовленнєва компетентність впливає, у цілому, на характеристики адаптації людини до нових умов, дозволяє чітко структурувати ситуацію й знаходити оптимальні шляхи розв'язання задач.

Висновки. Здійснене емпіричне дослідження дає підстави стверджувати, що інтелектуальні особливості особистості перебувають у взаємозв'язку з конкретними характеристиками мовних здібностей, мовленнєвої компетенції та мовленнєвої діяльності особистості. Елементи зовнішньої структури спричиняють зміни в тих особистісних характеристиках, які зумовлюють взаємодію особистості із суспільством. Своєрідність поєднання взаємозв'язків елементів структури мовленнєвого досвіду з особистісними характеристиками зумовлює, таким чином, індивідуальну своєрідність мовленнєвого освоєння світу особистістю.

1. Альманах психологических тестов. – М.: КСП, 1996. – 400 с.
2. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы современной психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 432 с.
3. Максименко С. Д. Структура особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 12. – С. 1–9.
4. Матвеева Г. Г. Функциональная и скрытая прагмалингвистика / Г. Г. Матвеева // Функционально-системный подход к исследованию языковых единиц разных уровней: материалы межвуз. науч. конф., посвящ. юбилею д-ра филол. наук, проф. Ю. Н. Власовой. – Ростов н/Д: Изд-во РГПУ, 2004. – С. 85–87.
5. Седов К. Ф. Теоретическая модель психолингвонеперсонологии / К. Ф. Седов // Вопросы психолингвистики. – 2008. – № 7. – С. 12–24.
6. Kelly G. The psychology of personal constructs. Vol. 1: A Theory of Personality / G. Kelly. – New York: Norton, 1955. – 1028 p.

УДК 159.972: 616.89.008.441.44

Вероніка Шкраб'юк

ДУХОВНА КРИЗА ЯК ЧИННИК АВІТАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлено проблему духовної кризи особистості. Проаналізовано психологічні аспекти кризи духовності як чинника авітальної активності особистості.

Ключові слова: особистість, духовна криза, суїцидальна поведінка, авітальна активність.

The article deals with the problem of individual spiritual crisis. Analysis of the psychological aspects of the crisis of spirituality as a factor avitalnovi individual's activity.

Keywords: *personality, spiritual crisis, suicidal behavior, avitality activity.*

Актуальність дослідження. Людина є духовною істотою, якщо вона здатна розрізняти (на жаль, і чинити) добро і зло, створювати світ цінностей і орієнтуватися на них. Розуміння людини як духовної істоти означає визнання за нею права на духовний саморозвиток, самовдосконалення, самоставлення, самореалізацію, самодіяльність, і сприймання її як справжнього суб'єкта власної життєдіяльності, що відповідає за свої дії і вчинки. Саме духовність людини як ціннісний зміст її життя, досвід надають визначеності й спрямованості всім її психічним процесам – почуттям та емоціям, волі, уяві, мисленню, мовленню.

Слід зазначити, що, на відміну від ціннісної системи особистості, яка складається на основі задоволення потреб людини (вітальних, індивідуальних, соціальних), поняття «духовність» характеризує поведінку, детерміновану не потребами, а передовсім цінностями людини. Разом із тим, поняття «духовності» співвідноситься далеко не з усіма цінностями. На рівні духовності поведінка особистості визначається вищими цінностями, які виконують функцію мотивації, і, одночасно, залишаючи людині свободу вибору.

Проте в умовах соціальних трансформацій досить часто відбувається нехтування духовними цінностями як культурними надбаннями, що, своєю чергою, вбиває духовність особистості, призводячи її до деспотизму, відчаю й страху. Радикальні зміни у світогляді людини змушують кожного особисто осмислити нові суспільні реалії, визначити свої світоглядні установки, усвідомити місце і роль особистості в процесі суспільної трансформації.

За таких обставин особливої актуальності набуває дослідження духовної кризи, пошуку шляхів виходу з неї, розроблення сучасних психотехнологій кваліфікованої допомоги особистості в подоланні дисбалансу на рівні її ціннісно-сислової сфери в критичній, кризовій ситуації.

Аналіз останніх досліджень. Проблема формування духовності особистості стала об'єктом роздумів вітчизняних і зарубіжних науковців. Так, вагомий внесок було зроблено в обґрунтування філософського змісту (В.І. Абрамов, В.П. Андрущенко, С.Б. Кримський, М.К. Мамардашвілі), педагогічного (В.О. Сухомлинський), психологічного (О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Р. Еммонс, А.І. Зеліченко, В.П. Москалець, О.В. Петрунко, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, В.О. Татенко, В. Франкл, Е. Фромм, Ж.М. Юзвак) і змісту духовності, її становлення й розвитку. У філософсько-психологічних концепціях провідних учених ХХ ст. (А. Адлер, Р. Ассаджіолі, А. Бандура, С. Гроф, Е. Еріксон, Д. Келлі, Р. Лейнг, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Лі Селленла, В. Франкл, З. Фройд, Е. Фромм, А. Швейцер, К. Юнг) духовна криза постає як духовний стрес, який вимагає зміни життєвої позиції й передбачає наявність події, яка істотним чином порушує духовну, чуттєву рівновагу людини.

Особливе місце в доробку науковців займають праці, присвячені категорії «авітальність». У контексті підвищеного інтересу до вітальності в окремий

напряма виділилися наукові розвідки В. Варави, Ю. Варги, О. Гідлевського, присвячені рефлексії опозиційних стосовно вітальності концептів «авітальність» і «танатальність».

Мета статті полягає в теоретичному аналізі проблеми духовності й обґрунтуванні психологічного феномена духовної кризи як чинника авітальності особистості.

Виклад основних положень. Духовність можна охарактеризувати як систему відношень людини до світу і себе у світі, як певну програму поведінки, що є складовою частиною цілісної самоактуалізованої особистості, виявляється у вигляді певного світоставлення й визначає пріоритет вищих духовних цінностей над вітальними. Кажучи про духовність, можна виокремити передовсім етичний лад особи, її здатність керуватись у своїй поведінці вищими цінностями соціального, суспільного життя, слідувати ідеалам істини, краси, добра [9].

Духовність, на думку В.І. Павлова, це інтегративна якість особистості, що визначає смисложиттєві цінності, які формують людське ставлення до інших, гуманізм, забезпечують духовний розвиток особистості [6]. Під духовним розвитком особистості він розуміє процес індивідуально-особистісного влучення до духовної культури суспільства, оволодіння загальнолюдськими, соціокультурними, національними цінностями і досвідом людства в процесі духовно-практичної діяльності, самостійного творчого розвитку кожної особи.

І.В. Каташинська [4] розглядає духовність як специфічно людську якість, що характеризує мотивацію й сенс поведінки особистості. Духовність – позиція ціннісної свідомості, притаманна всім її формам: – моральній, релігійній, естетичній, художній, але особливо значуща у сфері моральних взаємин.

У психологічному сенсі духовна сфера особистості включає таку сукупність явищ: *совість* (внутрішній суддя, що оцінює моральність почуттів, думок, бажань, учинків, поведінки й способу життя людини); *самооцінка* (сприяє зміні спрямованості особи й відповідно до цього – поведінки й способу життя); *воля* (породжує спочатку відчуття, потім, через усвідомлення потреби, диспочаток думки, бажанню і далі – вчинку, поведінці й способу життя).

На думку Т.Л. Антоненко [1], духовні властивості особистості пов'язані, як зі свідомістю, так і з несвідомою сферою. Зокрема, совість і любов входять у структуру індивідуалізованих цінностей духовності, й кореняться в інтуїтивних глибинах несвідомого, а не у сфері розсудливо-раціонального. Духовні цінності формують сталість і цілісність людини, моральне здоров'я суспільства. Десальвація духовних цінностей супроводжується втратою життєвих орієнтирів, руйнується духовний, морально-вольовий стрижень особистості, настає духовна криза соціуму.

Проблеми, пов'язані з людськими духовними цінностями, відносять до числа найважливіших для кожної з наук, яка займається людиною, суспільством, культурою. Руйнація ціннісної духовної основи неминуче призводить до кризи, і це стосується як особи, так і суспільства загалом [3].

Нехтування духовними цінностями як культурними надбаннями вбиває духовність особи, призводячи до деспотизму й здичавіння, відчаю й страху. Така ситуація в житті людини називається духовною кризою. Духовна криза (як і будь-яка інша) є водночас станом підвищеної вразливості людини й онтогенетичним джерелом зростаючих потенцій. Її причинами стають втрата ідентичності й самототожності, незадоволення метапотреб, а першими ознаками є трансформація внутрішньої культури й образу світу.

Духовна стагнація під час кризи обмежує свободу, а немотивована й експресивна поведінка перешкоджає конструктивному виходу з кризи, на відміну від копінг-поведінки, яка сприяє досягненню самоефективності. Духовна криза – це криза ідентичності (самототожності), втрати вільного самотворення, відсутності внутрішньої гармонії внаслідок когнітивного дисонансу [3; 8].

Передумовою духовної кризи є ситуація, де базові цінності людини, а водночас й усе інше, утрачають будь-яке значення. Сама криза існування настає тоді, коли людина стикається з неприкритою ілюзією реальністю та не може її подолати. Варто розуміти, що сенс життя не цінністю суто в психологічному аспекті, а навпаки, якщо людина шукає сенс життя, то вона, передусім шукає певні цінності, заради яких їй варто жити. Якщо людина втратила сенс життя, то вона втратила цінність, яка давала їй це відчуття.

Перебуваючи під впливом духовної кризи, особистість зазнає емоційного потрясіння, яке викликає в неї почуття самотності. Болісне переживання самотності є ознакою порушення взаємозв'язку зовнішнього світу із внутрішнім світом особистості. Перебуваючи в кризовому стані, особистість завжди переживає негативні емоції (відчуття невизначеності, занепокоєння, тривоги аж до дезорганізації, фіксованості на психотравматичній ситуації, переживання власної неспроможності, самотності, безнадійності). Це призводить до песимістичної оцінки власної особистості, актуальної ситуації та майбутнього [2].

Найчастіше результатом психодуховної кризи є криза вітальності. Утрата вітальності супроводжується довготривалим станом упадку сил. Стан може викликатись як фізичними, так і психологічними причинами. Апатія і загальне зниження життєвого тонузу призводять до відчуття безнадійності, часто до відчуття абсурду людського існування.

Під авітальною активністю Ю.Р. Вагін [2] розуміє патологічну психічну та поведінкову активність, спрямовану на скорочення й припинення власного соціального та біологічного функціонування. Авітальні переживання розглядаються як найбільш ранній етап суїцидальної динаміки. Вони характеризуються поступовим посиленням прихованих та неусвідомлюваних авітальних тенденцій, які послаблюють прагнення підтримувати життя. Зазвичай формування авітальних переживань починається з втрати бажання жити. Далі з'являються мотиви бажаності близької смерті через природні причини. У такому випадку людина розглядає смерть як можливий вихід із

ситуації, що склалася, проте ще не замислюється над можливістю добровільного позбавлення себе життя.

Сьогодні до проявів авітальної активності можна віднести чотири групи феноменів, які спостерігаються в психологічній та психопатологічній практиці: 1) пресуїцидальна активність (синдром очікування, астеничні стани та втома від життя, небажання жити, бажання померти); 2) суїцидальна активність (суїцидальні думки, суїцидальні тенденції, суїцидальна готовність, суїцидальні спроби, завершений суїцид); 3) парасуїцидальна активність (аскетична активність, нехтування здоров'ям та відмова від лікування, самопошкодження, ризикована поведінка, адиктивна поведінка, антисоціальна поведінка); 4) десоціальна активність (зниження соціальної активності, адиктивна поведінка).

Кожна з перерахованих форм авітальної активності має свої особливості. Так, пресуїцидальна активність відображає поступовий початок процесу переважання внутрішніх авітальних тенденцій над вітальними: від синдромів очікування й хронічної втоми до усвідомлення небажання жити, але без усвідомленого прагнення припинити власне біологічне та соціальне функціонування. Суїцидальна активність характеризується усвідомленим прагненням припинити власне біологічне існування. Парасуїцидальна активність розуміє під собою усвідомлене прагнення обмежити, зменшити, порушити або поставити під загрозу власне біологічне функціонування та неусвідомлене прагнення припинити власне біологічне функціонування.

Десоціальна активність характеризується втечею від реальності шляхом живання психоактивних речовин [2; 9].

На думку В.А. Тихоненко, авітальну активність особистості можуть викликати такі нижчеподані чинники:

1. Утрата сенсу життя внаслідок дезінтеграції. Астеничний стан і втома від життя – це період, коли життя в цілому починає втомлювати. Бажання жити є, але немає сили. Подібні стани часто поєднуються зі зловживанням психоактивних речовин. Небажання жити – феномен, який проявляється, коли життя не тішить і немає ніякої надії, що щось може змінитися на краще в майбутньому. Не хочеться прокидатися зранку. Вечір і ніч приносить полегшення, як кінець ще одного прожитого дня. Подібний стан виникає досить часто в людей, які потрапили у складні життєві ситуації. Прагнення до пошуку та реалізації людиною власного життя можна розглядати як мотиваційну ісповідність, яка властива всім людям і є основним рушієм поведінки й розвитку особистості. Утративши сенс життя, людина відчуває відчуття порожнечу повсякденного життя. Стан тривоги й відчуття приреченості стає все більш нестерпним.

2. Моральна криза, яка полягає в тому, що в особистості прокидається або загострюється совість, виникає нове відчуття відповідальності, а поряд з ним тяжке почуття провини та розкаяння.

3. Посилена участь у різних формах медитації та духовної практики призначених для активізації духовних переживань.

4. Групові та індивідуальні експерименти з використанням психотропних речовин [8].

Починаючи з посиленого функціонування свідомості, а саме з усвідомлення неможливості своєї самореалізації як свідомого, активного суб'єкта життєдіяльності, із самоприйняття, а згодом втрати сенсу існування (що остаточно поглиблює духовну кризу), саморуйнівна, авітальна поведінка людини набуває крайнього прояву. Такий радикальний спосіб виходу з духовної кризи мотивований саме психологічними чинниками, які є ключовими у скоєнні суїцидальних спроб, адже ставлення людини до самогубства значною мірою залежить від змісту її екзистенційних ціннісних орієнтацій.

Авітальні переживання часто супроводжується переживанням депресії, коли людина відчуває пригніченість, смуток, сум, відчай. Людина не може не прийняти повсякденне життя, ні задовольнитися ним, як раніше. Цей стан дуже нагадує психотичну депресію або меланхолію, для якої характерним є гостре почуття власної недостойності, постійне самоприниження та самозвинувачення.

Депресія дуже часто супроводжується почуттям провини за реальну або вигадану провину. Людина в стані депресії часто є небезпечною для самої себе, схильною до саморуйнування у явних чи прихованих формах, та не слід ігнорувати навіть слабо виражену депресію, яка може перерости у важку її форму із суїцидальними намірами.

Депресія також може супроводжуватися таким негативним почуттям, як образа. У стані депресії людина може одночасно переживати і провину і образу. Це зазвичай виражається в почутті приниження власної гідності, жалю до себе й не завжди усвідомленому мстивому, агресивному бажанні. Образа викликає гнів, спрямований на себе або на іншого, і може ґрунтуватися на реальній або навіюваній несправедливості, людина відчуває себе постійною жертвою [8; 9].

Перебуваючи під впливом авітальних переживань, особистість зазнає емоційного потрясіння, яке викликає в неї почуття самотності. Болісне переживання самотності є ознакою порушення взаємозв'язку зовнішнього світу із внутрішнім світом особистості. Перебуваючи в кризовому стані, особистість завжди переживає негативні емоції (відчуття невизначеності, занепокоєння, тривоги аж до дезорганізації, фіксованості на психотравматичній ситуації, переживання власної неспроможності, самотності, безнадійності). Це призводить до песимістичної оцінки власної особистості, актуальної ситуації і майбутнього.

Інший емоційний стан, який виникає внаслідок авітальної активності, – це фрустрація. Такий стан часто породжує агресивність – відкрити чи приховану. Фрустрація, як зазначає В.А. Тихоненко, посилює мотивацію, і людина може вчинити непоправні дії: самогубство або агресію стосовно фрустрації [8].

Кризовий стан спричиняє повну або часткову втрату сенсу життя. Зважаючи на те, що духовна криза особистості, як один із різновидів кризових станів, який за силою прояву параметрів кризових станів і характером їх перебігу є гострим типом кризи, то неусвідомлена своєчасно необхідність

упорядкованого розуміння свого духовного світу перетворюється в ірраціонально-деструктивне саморуйнування [5].

Духовна криза постає як напружена духовна діяльність (унаслідок тимчасової втрати духовної рівноваги) у напрямі або відновлення перерваного кризою духовного стану, або активізації змістовно оновленого духовного стану, який визначатиме подальший особистісний розвиток.

Як тимчасовий духовний занепад, коли бажаним для душі є те, чого немає (внутрішній, духовна криза – криза сенсу життя, невідповідність «Я-концепції» актуальним переживанням людини, результат втрати соціальної опори, своєрідна трансформація особистості, що виникає внаслідок духовних травм і конфліктів, які людина може сприймати як свою неповноцінність і вирішувати придатним для себе способом. Криза змушує людину займатися ревізією минулого й сьогодення та супроводжується підвищенням або зниженням критичності мислення. На рівні вольового компоненту духовності цілеспрямованість на пошук шляхів виходу із кризового стану, наполеглива духовна праця й напружена саморегуляція зумовлюють зміни вчинково-діяльнісного компонента духовності (духовний саморозвиток або гальмується, або стає більш інтенсивним).

Висновки. Духовність – одна з найважливіших і найсуттєвіших характеристик людини, яка визначає ціннісний зміст і спрямованість буття людини. Духовність як глибинна й багатогранна категорія безумовно пронизує собою всі психічні утворення особистості, змінюючи їх на шляху свого розвитку. Отже, повеність людини, яка переживає духовну кризу, впевненості в собі потребує своєчасної сторонньої допомоги, адже духовне оновлення передбачає стимуляцію саморегуляції поведінки людини під час кризи. Подолання цієї кризи полягає в духовному оновленні людини, у її орієнтації на духовні цінності.

1. Антоненко Т. Л. Психологія духовності / Т. Л. Антоненко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : Зб. наук. / Голов. Ред., Г. П. Шевченко. – Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. Вип. 4 (10). – С.15–18
2. Вагин Ю. Р. Авітальна активність (злоупотребление психоактивными веществами и суицидальное поведение у подростков) / Ю. Р. Вагин. – Пермь: Изд-во ПРИПИТ, 2001. – 292 с.
3. Визгин В. Жизнь и ценность: опыт Ницше / В. П. Визгин. – М. : ИФ РАН, 2000. – С. 7–30.
4. Каташинська І. В. Віртуальна освіта і формування духовних і пізнавальних орієнтирів особистості // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : Зб. наук. праць / Голов. редактор: Г. П. Шевченко. – Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. – Вип.4(10). – С.104–111.
5. Москалець В.П. Релігійна віра як антисуїцидальний чинник / В.П. Москалець, А. В. Олійник // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 2. – С. 71–77.
6. Павлов В. І. Духовність як екзистенційний простір особистості / В.І. Павлов // Пост сучасність: проблеми духовної свободи особистості : Монографія / За ред. канд. філос. наук О. О. Сердюк. – Донецьк: 2006. – 249 с. – С. 135 – 143.
7. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. – К. : Агромвидав України, 1998. – 348 с.

8. Тихоненко В. А. Жизненный смысл выбора смерти / В.А. Тихоненко // Человек. – М., – 1992. – № 6. – С. 19 – 29.
9. Щербакова І. М. Використання психологічного потенціалу особистості у запобіганні деструктивних виходів з духовної кризи в умовах соціальних трансформацій / І. М. Щербакова // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Психологія. – 2012. – Т. 17, – Вип. 8 (20). – С. 668 – 675.

ПСИХОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ

УДК 316.6-057.87

Надія Куравська

ПРОЯВИ ЗАХИЩЕНОСТІ ЯК ЧИННИКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВНЗ

Стаття присвячена проблемі збереження психологічної безпеки студентів в освітньому середовищі вищого навчального закладу. Зокрема аналізується один із трьох важливих чинників психологічної безпеки особистості, а саме чинник захищеності. На основі емпіричного дослідження розглядаються типові для вищої школи стрес-чинники та психологічні засоби захисту від них, якими користуються студенти для збереження відчуття власної психологічної безпеки.

Ключові слова: психологічна безпека, освітнє середовище вищої школи, психологічні засоби захищеності студентів.

The article deals with the problem of preservation of students' security in the educational environment of a higher educational institution. In particular one of the three important factors of psychological security of personality, i.e. the factor of protectability, is analyzed. On the basis of empirical investigation stress-factors that are typical for higher school and psychological means of protection used by students in order to preserve the sense of their own psychological security are examined.

Key words: psychological security, educational environment of a higher school, psychological means of students' protectability.

Актуальність дослідження. Потреба в безпеці вважається однією з базових потреб індивіда, від ступеня задоволеності якої залежить його психологічне благополуччя та психічне здоров'я. Ця потреба особливо активізується в кризові періоди, які час від часу виникають і на рівні суспільства, і на рівні окремо взятого індивіда. Сучасне українське суспільство саме переживає таку чергову кризу, а це закономірно позначається на самовідчутті його громадян: зростає напруження, незадоволення, нарікання, відчуття безпомічності й безпорадності, тобто все те, що свідчить про вихід індивіда за межі психологічної безпеки. Будь-яка криза породжує нестабільність соціальної системи, а це, своєю чергою, позначається на всіх її представниках. Історично підтвердженим фактом є те, що саме молодь найбільш гостро реагує на неї. Здобуваючи освіту, складаючи плани щодо майбутньої професійної та особистісної самореалізації студентська молодь потребує впевненості в завтрашньому дні. Якщо такої впевненості нема, і'являється певна дезорієнтація, знижується мотивація на досягнення успіху та долавання перешкод тощо. Однак не лише нестабільність макросоціуму впливає на відчуття безпеки студентів. Існує багато чинників мікросоціального та особистісного характеру, які можуть різною мірою блокувати це відчуття. Ідеться про особливості міжособистісної взаємодії (у ВНЗ, сім'ї, сфері дозвілля), про соціально-психологічний клімат малих груп, у які включена молода людина, а також і про її індивідуально-психологічні та соціально-

психологічні особливості тощо. Таким чином, можна дійти висновку, що збереження психологічної безпеки залежить від цілого комплексу макро- і мікросоціальних чинників. Серед останніх найважливішого значення набуває вищий навчальний заклад як провідний інститут соціалізації студентської молоді. Освітня та особистісно розвиваюча функції вищого навчального закладу мають на меті не лише підготувати майбутнього спеціаліста в тій чи іншій сфері трудової діяльності, а й сприяти формуванню його особистості. Разом із цим навчання у ВНЗ пов'язане з певними труднощами, які можуть знижувати рівень психологічної безпеки студентів: це й адаптаційний період першокурсників, упродовж якого треба переорієнтуватися від шкільного навчання до навчання у ВНЗ, і регулярні навчальні та екзаменаційні стреси, і можливі конфлікти з викладачами й однокурсниками тощо. Уміння долати ці труднощі є головною умовою збереження психологічної безпеки студентів.

Виходячи із зазначеного вище, вважаємо тему нашого дослідження актуальною. Крім цього, актуальність досліджень проблематики психологічної безпеки в умовах освітніх установ зумовлена також недостатньою її розробленістю у вітчизняній психології, тобто якщо проблема безпеки в освітньому середовищі школи вже досить глибоко вивчена науковцями, то в освітньому середовищі вищого навчального закладу вона лише починає досліджуватись.

Аналіз останніх досліджень. Про психологічну безпеку вперше заговорили у 90-х рр. XX ст. (С. Рошін і В. Соснін). У сучасних психологічних дослідженнях проблематики безпеки висвітлено такі аспекти, як рівні безпеки людини, умови її виникнення й критерії її оцінки, показники або складові безпеки, шляхи й способи самозабезпечування безпеки тощо. Однак доводиться констатувати, що й сьогодні серед науковців немає єдиного підходу до визначення сутності та складових цього конструкту, навіть у психологічних словниках та енциклопедіях не завжди його можна знайти. Проте його теоретико-емпіричне вивчення проводиться, про що свідчать праці таких учених, як І. Баєва, М. Бітянова, Г. Грачов, Н. Єфимова, А. Застело, Ю. Зінченко, О. Зотова, Т. Колесникова, М. Котик, В. Лепський, Т. Малікова, І. Мельник, Л. Михайлов, В. Панов, І. Приходько, С. Решетіна, С. Рошин, Г. Смолян, В. Соломін, В. Соснін, А. Сухов, Н. Шликова та ін. Актуальні проблеми психологічної безпеки, детерміновані умовами освітніх установ, представлені в роботах І. Баєвої, Н. Вітюк, І. Волкової, Є. Лактіонової, В. Дмитрієвського, Г. Кожухар, Н. Оганесян, О. Самойлова та ін. Багато фахівців вказує на головну роль психологічної безпеки в розвитку творчого потенціалу студентства (Н. Лизь, К. Холуєва, О. Мухарлямова та ін.). Результати багатьох досліджень науковців свідчать про те, що ефективність освітнього процесу залежить від показника психологічної безпеки освітнього середовища. Автори виділяють цілий ряд чинників, що визначають специфіку психологічної безпеки особистості в системі освіти. У своїх роботах вони розглядають психологічну безпеку під кутом зору її залежності не тільки від особистості, а й від її оточення, групи.

Отже, психологічна безпека – це складна, багаторівнева динамічна система, яка визначає рівень суб'єктивної захищеності людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень свого функціонування, спроможність усвідомлення чинників і механізмів усунення зовнішніх і внутрішніх загроз, а також можливість збереження оптимального стану функціонування взаємодії у різних площинах соціально-психологічного простору життєдіяльності [1, с. 124].

Узагальнено можна виділити три групи чинників, які визначають або впливають на психологічну безпеку (В. Соломін): людський чинник, як різноманітні реакції людини на небезпеку; чинники середовища, які включають в себе особливості фізичного й соціального середовища життєдіяльності людини; чинник захищеності, який об'єднує фізичні, соціальні та психологічні засоби захисту від тривожних і небезпечних ситуацій [2]. Чинник захищеності в проявах психологічних засобів захисту від небезпек і виступає предметом нашого дослідження. Варто зазначити, що проблема психологічного захисту широко представлена в працях вітчизняних і зарубіжних учених (А. Андрушко, І. Берн, Х. Бренер, У. Варнава, Д. Вейллант, Р. Грановська, Л. Дьоміна, В. Зейгарник, Н. Каліна, Н. Мак-Вільямс, Ю. Михайльська, В. Москалець, І. Нікольська, Р. Плутчик, І. Ральнікова, Т. Рисинець, Г. Салліван, К. Соколова, В. Столін, А. Фройд, Е. Фромм, К. Хорні, Г. Чуйко, М. Ярошевський, Т. Яценко та ін.). У процесі дослідження нас найбільше цікавило питання, які механізми еґо-захисту найчастіше використовують студенти для збереження відчуття власної безпеки. Виходячи із цього, **мета** нашого дослідження полягала у виявленні властивих студентам ВНЗ психологічних засобів захисту від різноманітних стрес-чинників. Досягнення мети дослідження реалізувалося як допомогою розв'язання таких завдань, як аналіз загального рівня психологічного благополуччя студентів в умовах ВНЗ («Методика діагностики ступеня удовлетворенности потребностей (тест А. Маслоу)»; методика «Шкала суб'єктивного благополуччя» (Н.П. Фетискин)); виявлення труднощів і проблем, з якими найчастіше стикаються студенти, навчаючись у ВНЗ, і які призводять до втрати ними відчуття захищеності (письмове опитування на основі авторської анкети; бесіда; спостереження); виявлення домінуючих серед студентів механізмів психологічного захисту («Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плутчик в адаптації Л. Вассермана)).

Вибірка проведеного нами емпіричного дослідження налічувала 53 студенти I – V курсів філософського факультету ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» спеціальності «Психологія».

Виклад основних положень. Психологічна безпека особистості нерозривно пов'язана з відчуттям нею психологічного благополуччя. Між цими поняттями існує прямий і зворотний зв'язок, тобто індивід, який суб'єктивно переживає психологічне благополуччя, знаходиться у стані психологічної безпеки, і навпаки – психологічна безпека утверджує стан психологічного благополуччя. Насправді, дуже важко визначити, яке із цих понять є основним,

а яке похідним. Беззаперечним залишається той факт, що психологічна безпека й психологічне благополуччя – це два стани, які тісно переплітаються, адже неможливо почувати себе благополучно, перебуваючи в небезпеці, так само, як неможливо бути в безпеці, будучи незадоволеним своїм життям.

Оскільки серед діагностичного інструментарію психології дуже мало методик, які безпосередньо визначають наявність чи відсутність в індивіда на момент опитування стану психологічної безпеки, ми вважали доцільним використовувати дотичні до цієї категорії методики, які хоча й опосередковано характеризують предмет нашого дослідження, однак заперечувати їхню інформаційну цінність важко через тісне переплетення з категорією безпеки. Однією з таких методик є «Шкала суб'єктивного благополуччя» (М. П. Фетіскін). Ця методика оцінює якість емоційних переживань суб'єкта в діапазоні від оптимізму, бадьорості й упевненості в собі до пригніченості, дратівливості й відчуття самотності. Як відомо, емоційна сфера є індикатором психологічного благополуччя людини. Тому, на нашу думку, буде доречним припустити, що високий життєвий тонус у вигляді домінуючих позитивних емоцій, внутрішнього спокою та впевненості в собі свідчать про переживання людиною психологічного благополуччя, а отже, і психологічної безпеки.

Як свідчать результати методики «Шкала суб'єктивного благополуччя», переважаюча частина студентів нашої вибірки (а саме 64%) характеризується помірним рівнем суб'єктивного благополуччя, а це означає, що серйозні проблеми у них відсутні, але про повний емоційний комфорт не йдеться. У 29% респондентів виявлено високий показник суб'єктивного благополуччя, що свідчить про повний емоційний комфорт і відсутність серйозних проблем. І лише 7% студентів характеризуються суб'єктивним неблагополуччям. Їм притаманні такі якості, як схильність до депресії і тривог, замкнутість, залежність, песимістичність, нестійкість до стресових ситуацій.

Таким чином, переважаюча більшість респондентів нашої вибірки все ж знаходиться в зоні психологічного благополуччя, що дозволяє нам стверджувати про відсутність суттєвих загроз і небезпек у їхньому житті, принаймні на момент опитування. А це, своєю чергою, свідчить про притаманний їм стан психологічної безпеки, хоч і помірного рівня.

В емпіричному дослідженні ми використали також методику «Діагностика міри задоволеності потреб» (тест А. Маслоу). Як відомо, потреби є джерелом активності індивіда, тобто суттєвим спонукальним й мотивуючим чинником у його житті. При цьому задоволена потреба знижує рівень активності, а незадоволена – активізує його.

Методика «Діагностика міри задоволеності потреб» базується на розробленій А. Маслоу концепції про ієрархію потреб. Головною метою цієї методики є визначення міри задоволеності таких потреб, як безпека й надійність; належність до суспільства й затребуваність; почуття власної гідності; самореалізація. Найважливішою для нашого дослідження є шкала задоволеності потреби в безпеці. Отож за результатами цієї методики серед респондентів нашої вибірки домінує потреба в самореалізації (43%), менш

вираженою, але актуальною є потреба в почутті власної гідності (27%), наступною є потреба в безпеці та надійності (18%), і останньою за значущістю потреба у належності до суспільства й затребуваності (12%). Таким чином, потреба в безпеці серед студентів нашої вибірки посідає лише третє місце із чотирьох можливих, що свідчить про те, що лише п'ята частина студентів оцінює її як важливу та актуальну для себе.

Як зазначалося вище, психологічна безпека студентів визначається не лише їх особистісними рисами та якостями, а й здебільшого залежить від умов освітнього середовища. Студентське життя – це серйозне випробування для більшості студентів: їм необхідно прийняти нову соціальну роль студента, шкнудити до нового колективу, нових вимог і повсякденних обов'язків, прилучитися до майбутньої професії. Усе це породжує стан психологічного напруження, а в окремих випадках – депресивні стани і стани виснаження й втоми, які, своєю чергою, знижують відчуття психологічної безпеки студентів. Для виявлення кола цих та інших труднощів, з якими стикаються студенти під час навчання у ВНЗ, ми застосували авторську анкету. Її результати дозволяють зробити такі узагальнюючі висновки: протягом навчання студенти стикаються з певними труднощами (73,6% опитуваних), проте не часто (73%). Лише 15% вибірки зазначають, що зустрічаються із труднощами часто, а 11% не зустрічаються взагалі. Найчастіше ці труднощі виникають: у процесі підготовки до занять (62,3%), під час екзаменаційної сесії (56,6%), у стосунках з іншими студентами (13,2%), у стосунках з викладачами (11,3%), на самих заняттях (11,3%) і під час проходження практики (5,7%). При цьому труднощі підготовки до занять залишаються актуальними протягом усього навчання в університеті, але найбільш гостро ця проблема фігурує на I курсі (100% опитуваних). Труднощі, пов'язані зі здачею екзаменаційної сесії, також супроводжують студентів протягом п'яти років навчання, але для студентів IV курсу ця проблема є найбільш вираженою (80% опитуваних).

Найбільш типовими труднощами, які виникають на заняттях, для студентів є незрозуміння матеріалу (64,2%), виступ перед аудиторією (41,5%), швидкий темп читання лекцій (30,2%), несправедливе оцінювання (24,5%), упереджене ставлення викладачів (17%) тощо. Під час екзаменаційної сесії – брак часу для відповідей на питання (54,7%), неможливість списати (35,8%), несправедливе оцінювання (15,1%) тощо.

В оцінюванні взаємин між одногрупниками половина респондентів перших курсів (50%) відповідають, що до них усі в групі ставляться добре. І тільки приблизно десять відсотків респондентів п'ятого курсу вважають конфліктності студентів.

Якщо стосунками між викладачами й студентами першокурсники повністю задоволені (100% опитаних), то серед студентів п'ятого курсу таких студентів є лише трохи більше 70%. І якщо серед студентів молодших курсів частково незадоволених і повністю незадоволених відносинами з викладачами

немає, то серед старшокурсників показник незадоволеності коливається на рівні 10 – 20%.

Отже, ці та інші чинники можуть стати основою конфліктних ситуацій і стресів, що ведуть до виникнення стану емоційної напруженості і втрати відчуття психологічної безпеки. За таких умов постає логічне запитання – якими засобами користуються студенти для відновлення стану своєї захищеності й психологічного благополуччя? Як свідчать результати проведених нами бесід, частіше за все таке відновлення відбувається із застосуванням механізмів еґо-захисту, тобто збереження власної психологічної безпеки для переважаючої більшості респондентів нашої вибірки перетворюється на неусвідомлюваний процес захисту психіки від «неприємних подразників». При цьому лише незначна кількість студентів зазначила, що, потрапляючи в зону психологічної небезпеки, вони намагаються застосовувати рефлексію, самоаналіз і самоконтроль і в такий спосіб повертати собі відчуття благополуччя та виходити на особистісний розвиток.

Щоб з'ясувати, якими механізмами психологічного захисту найчастіше послуговуються студенти, ми провели методичку «Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плутчик в адаптації Л. Вассермана). Згідно з її результатами, студенти всіх курсів застосовують однотипні механізми для захисту своєї психіки, а саме заперечення і проєкцію. Винятком є лише III курс, на якому замість заперечення додаються реактивні утворення та інтелектуалізація, яка за рівнем вираженості нижча від реактивних утворень тільки на 1%. Показник загальної напруженості захисних механізмів, що перевищує 50% і свідчить про реально існуючі, але не вирішені зовнішні й внутрішні конфлікти, найбільше проявлений на II курсі (40% студентів володіють таким показником), а найменше – на III (8,3%); у студентів I, IV і V курсів приблизно по 30% вибірки з таким показником.

Отже, найбільш вираженим механізмом психологічного захисту у всіх студентів є проєкція. Друге місце посідає заперечення. Ці механізми, на думку Р. Плутчика, ґрунтуються на почутті неповноцінності, страху й самонеприйняття. Учені стверджують, що такі захисні механізми є деструктивними, оскільки перешкоджають людині реально подивитися на свої недоліки.

Наступне місце посідає інтелектуалізація, яку часто ототожнюють з раціоналізацією. Проте автори методички об'єднали ці два поняття, хоча їх сутнісне значення дещо відрізняється. Так, дія інтелектуалізації проявляється в основному на фактах надмірно «розумного» способу подолання конфліктної чи фруструючої ситуації без переживань. Іншими словами, особистість присікає переживання, які викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією за допомогою логічних установок і маніпуляцій, навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. Відмінність інтелектуалізації від раціоналізації, на думку Ф. Є. Василюка, полягає в тому, що вона, по суті, являє собою «вихід зі світу імпульсів й афектів у світ слів і абстракцій». При раціоналізації особистість створює логічні (псевдорозумні), проте слухні

обґрунтування своєї або чужої поведінки, дій чи переживань, викликані причинами, які вона (особистість) не може визнати через загрозу втрати самоповаги. До шкали інтелектуалізації – раціоналізації було включено і сублимацію як механізм психологічного захисту, за якого витіснення бажань і почуттів гіпертрофовано компенсується іншими, відповідними соціальними цінностями, які визнаються особистістю.

Наступним в ієрархії механізмів захисту в студентів проявляється компенсація. Цей механізм психологічного захисту часто об'єднують з ідентифікацією. Він проявляється в спробах знайти відповідну заміну реального чи уявного недоліку, дефекту частіше за все за допомогою фантазування або присвоєння собі якостей, достоїнств, цінностей, поведінкових характеристик іншої людини.

Ряд авторів обґрунтовано вважає, що компенсацію можна розглядати як одну з форм захисту від комплексу неповноцінності. Іншим проявом компенсаторних захисних механізмів може бути ситуація подолання фруструючих обставин.

Ще одним важливим механізмом для студентів-психологів нашої вибірки виявився механізм реактивне утворення, який найбільше проявився у третьокурсників. Цей механізм формується останнім у процесі онтогенезу (від 11 до 13 років) і часто ототожнюється науковцями з гіперкомпенсацією. Він ґрунтується на почутті страху й сорому і полягає в тому, що особистість випереджає вираження неприємних або неприйнятних для неї думок, почуттів чи вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних тенденцій.

Практично на одному рівні з ним ми виявили регресію. У класичних уявленнях вона розглядалась як механізм психологічного захисту, за допомогою якого особистість у своїх поведінкових реакціях прагне уникнути тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку лібідо. До цього механізму належить і згаданий у літературі захист за типом «реалізації в дії», за якого неусвідомлювані бажання чи конфлікти безпосередньо виражаються в діях, які перешкоджають їхньому усвідомленню.

Два останні місця в ієрархії захисних механізмів студентів займають механізми витіснення та заміщення. З. Фройд механізм витіснення вважав основним способом захисту інфантильного «Я», яке не в змозі чинити опір спокусам. На думку більшості дослідників, цей механізм знаходиться в основі дії й інших захисних механізмів особистості. В опитувальнику Р. Плутчика в шкалу витіснення автори віднесли й питання, які відносяться до менш відомого механізму психологічного захисту – ізоляції. При ізоляції психотравмуючий і емоційно підкріплений досвід індивіда може бути усвідомленим, але на когнітивному рівні ізолюваним від афекту тривоги.

Заміщення автори розглядають як поширену форму психологічного захисту, який у літературі часто позначається поняттям «зсув». Дія цього механізму проявляється в розрядці подавлених емоцій, спрямованих на об'єкти, що є менш небезпечними або більш доступними, ніж ті, що викликали негативні емоції й почуття [3, с. 447–450].

Отже, ми констатували, що труднощі в студентів усе-таки виникають (таку думку підтверджує показник загальної напруженості захисних механізмів, який перевищує 50% і свідчить про реально існуючі, але не вирішені зовнішні і внутрішні конфлікти у студентів усіх курсів) і вони долають їх за допомогою всієї сукупності механізмів, проте найбільш вираженими механізмами є проєкція та заперечення.

Висновки. Таким чином, на основі теоретичного осмислення та емпіричного вивчення проблеми психологічної безпеки студентів в умовах вищого навчального закладу можемо стверджувати, що їм притаманний помірний рівень суб'єктивного благополуччя, причому потреба в безпеці не є основною для них, поступившись першістю потребі в самореалізації. Студенти визнають наявність труднощів і проблем під час навчання у вищій школі, які найчастіше виникають у процесі підготовки до занять, під час екзаменаційної сесії, у стосунках з іншими студентами та викладачами, на самих заняттях та під час проходження практики.

Захищеність як чинник психологічної безпеки студентів формується в основному з механізмів еґо-захисту, причому в нашій вибірці домінують такі з них, як проєкція й заперечення. Доводиться констатувати, що, захищаючи свою психіку, більшість студентів використовує неусвідомлені механізми психологічного захисту, внаслідок чого втрачають можливість реально й конструктивно вирішувати свої проблеми. А це, своєю чергою, актуалізує проблему особистісного розвитку студентів. Цілком зрозуміло, що навчальний процес у вищій школі орієнтований здебільшого на розвиток професійних умінь і навичок студентів, тоді як їх особистісний розвиток залишається декларованим. У перспективі для успішного завершення реформування системи вищої освіти цей недолік, на нашу думку, має бути подоланий.

1. Застело А. О. До проблеми психологічної безпеки особистості / А. О. Застело // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. Серія «Психологічні науки». Т. 2, вип. 8. – Миколаїв : МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – С. 124–128.
2. Психологическая безопасность : [учеб. пособ.] / В. П. Соломин, Л. А. Михайлов, Т. В. Маликова, О. В. Шатровой. – М. : Наука, 2005. – 372 с.
3. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 490 с.

ПСИХОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9

Наталія Мельник

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ

У статті із соціально-психологічної точки зору висвітлюються соціально-психологічні чинники формування соціально-психологічної компетентності майбутніх фахівців гуманітарного профілю. Розглянуто їх вплив на формування комунікативної компетентності, на набуття ціннісних орієнтирів майбутнього фахівця гуманітарного профілю.

Ключові слова: соціально-психологічні чинники, цінності, соціалізація, молодіжна спільнота.

Social and psychological factors of future specialists of humanitarian sphere from social and psychological point of view are cleared out in the article. It is viewed the way the factors influence future specialists' of humanitarian sphere social and psychological competence formation.

Keywords: social and psychological factors, values, socialization, youth organization.

Актуальність дослідження. Підвищення вимог до якості професійної підготовки майбутніх фахівців гуманітарного профілю зумовлено, з одного боку, інтеграцією системи освіти України у світовий освітній простір на засадах, визначених Болонською та Копенгагенською деклараціями, з іншого, потребами сучасного ринку праці у фахівцях, особистісні якості яких відповідають загальнонародським і національно-культурним цінностям у поєднанні з високим рівнем професійної компетентності. Молодіжна спільнота є тим особливим місцем, де індивід набуває здатності ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми в системі міжособистісних відносин. Майбутній фахівець гуманітарного профілю вдосконалює рівень спілкування, постійно включений у спільну діяльність. Звичайно, в молодіжній організації у її членів формується вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, правильно визначати особистісні особливості та емоційні стани інших людей, вміння вибирати адекватні способи спілкування з людьми і реалізовувати їх у процесі взаємодії, а також уміння поставити себе на місце іншого.

Аналіз останніх досліджень. Проблемам розвитку особистості та різним аспектам її соціалізації приділяють увагу і психологи, і педагоги (В. В. Москаленко, О. М. Васильченко, В. Т. Циба, Л. Е. Орбан – Лембрик, А. О. Реан, О. Г. Романовський) зокрема, соціалізації та становленню особистості сучасного студента, формуванні його соціально-психологічної компетентності (В. Г. Романова, Ф. Райс, Л. Г. Садакова, Є. С. Шильштейн, Д. В. Ярцев). Упродовж останнього десятиріччя широко обговорюється проблема зміни когнітивної орієнтації освіти на особистісно орієнтовану

(Н.Алексеева, Г.Балл, Д.Белухіна, В.Серікова, І.Якиманська) [1]. Важливим аспектом у дослідженнях психологів (Г. М. Аверянова, М. І. Боришевський, Н. М. Дембицька, С.Д. Максименко, В. В. Москаленко, Г. К. Радчук, М.С. Яницький) є саме ціннісний, формування ціннісних орієнтацій сучасного студента, враховуючи соціокультурний контекст, у якому розгортається зазначений процес. Аналіз праць О.А. Донченко, М.М. Слюсаревського, В. О. Татенко, Т.М. Титаренко дав змогу визначити показники ефективного розвитку особистості молоді людини [2; 8; 9]. У працях Н. Цимбалюк постає проблема здатності молоді до повноцінного дозвілля, наповнення його національним змістом. А. Флієр у понятті культурна компетентність акцентує увагу на її соціальній складовій — це компетентність у ставленні до національних традицій, пануючої моралі, моральності, світогляду, цінностей, норм етикету, до актуальних зразків соціальної престижності. У роботах А. Ручки ґрунтовно, розкривається проблема інкультурації в умовах нинішнього українського суспільства, акцентується увага на тому, що молодь переважно засвоює цінності глобальної, а не національної культури.

Мета статті: проаналізувати, які саме соціально-психологічні та соціокультурні чинники формують соціально-психологічну компетентність фахівців гуманітарного профілю.

Виклад основних положень. Студент приходить до ВНЗ із вагомим багажем знань і умінь, системою очікувань і настанов щодо гуманітарної сфери діяльності, які сформовані протягом усього попереднього періоду життя під час взаємодії з освітньо-виховними інституціями. Навчання у ВНЗ, а крім того участь майбутнього фахівця гуманітарної сфери у молодіжних організаціях, допомагає реалізувати практичну підготовку студента, сформувати соціально-психологічну компетентність фахівця. У статті ми звернемо особливу увагу на те, які соціокультурні й соціально-психологічні чинники впливають на цей процес. Вони зумовлені вищою нервовою діяльністю, потребами, інтересами, мотивацією й мотивами, здатностями, індивідуально-психологічними характеристиками особистості, також умовами перебування в соціальному середовищі, соціальним досвідом індивіда. У молодіжній організації проходить процес ідентифікації її членів з іншими особистостями, а також лідерами цієї організації. Моральна атмосфера в молодіжній спільноті, цінності, відчуття обов'язку, усе те, що належить до соціокультурних чинників, значною мірою формують соціально-психологічну компетентність майбутніх фахівців гуманітарного профілю. Оскільки в сучасному суспільстві найбільш негативною тенденцією серед молоді є девальвація тих цінностей, без яких неможливе повноцінне функціонування багатьох суспільних інститутів і зокрема інституту освіти, молодіжна спільнота стала тим місцем, де студенти можуть зберегти ціннісні орієнтири. На цьому етапі закладається духовна основа життя: любов до життя і до людей, довіра до оточуючого світу, оптимізм щодо себе й інших, почуття обов'язку й відповідальності. Усе це є гуманістичною складовою структури особистості майбутнього фахівця гуманітарної сфери.

В умовах культурно-освітнього середовища молодіжної організації проходить адаптація, інтеграція та індивідуалізація особистості майбутнього фахівця гуманітарної сфери.

Належність до молодіжної спільноти відіграє надзвичайно важливу роль у становленні особистості майбутнього гуманітарія, оскільки збагачує когнітивну сферу студента професійними знаннями, вміннями й навичками, розвиває педагогічне мислення, формує модель професійної поведінки. Проте найвно вважати, що педагогічні впливи безпосередньо проєктуються в особистості студента й через це відпадає необхідність цілеспрямовано працювати над її формуванням. Насправді, особистість розвивається лише тоді, коли відбуваються ті чи інші суттєві зрушення в її життєвому й професійному досвіді, що неминуче призводить до нового ставлення до себе й до навколишнього світу. Спосіб прояву цих зрушень і реагування на зміни визначається особливостями психіки студента, мотивами його поведінки та індивідуальними якостями. Майбутній фахівець гуманітарної сфери повинен володіти низкою морально-комунікативних якостей-це, зокрема гуманістична спрямованість; високий рівень загальної і психологічної культури; чесність і ясність у взаєминах із людьми. Через це набуває гостроти завдання підвищення рівня соціокультурної компетентності майбутніх фахівців гуманітарної сфери, формування їх соціально-психологічної компетентності, що може здійснюватися через їхню участь у молодіжній спільноті.

Оскільки ми досліджуємо формування соціально-психологічної компетентності в контексті молодіжної спільноти, потрібно дослідити як впливають на особистість фахівця гуманітарного профілю та формування в нього соціально—психологічної компетентності соціально-психологічні та соціокультурні чинники. Молодіжна спільнота є тим особливим місцем, де індивід набуває здатності ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми в системі міжособистісних відносин. Майбутній фахівець гуманітарного профілю вдосконалює рівень спілкування, постійно включений у спільну діяльність. Звичайно, в молодіжній організації в її членів формується вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, уміння правильно визначати особистісні особливості та емоційні стани інших людей, уміння вибирати адекватні способи спілкування з людьми й реалізувати їх у процесі взаємодії, уміння поставити себе на місце іншого.

Перебуваючи постійно серед інших індивідів, і постійно набуваючи комунікативних навичок, фахівці отримують спеціальні знання про суспільство, культуру, політику і т. д. Людина починає краще орієнтуватись у різних ситуаціях, приймати правильні рішення і досягати поставлених цілей. Окрім того, О. Г. Малая, Н. Гарашкіна, стверджують, що становлення соціальної компетентності особистості неможливе поза формуванням її як фахівця-професіонала, де основою розвитку соціальної компетентності є теорія і практика безперервної освіти [6;5], чим фактично ставлять формування соціальної компетентності в залежність від формування професійної

компетентності й роблять соціально-психологічну компетентність складовою професійної.

Формування соціально-психологічної компетентності майбутніх фахівців гуманітарного профілю в контексті молодіжної спільноти відбувається, як ми згадували вище, під впливом соціально-психологічних й соціокультурних чинників. Такими чинниками є особистісні (суб'єктивні) індивідуально-психологічні якості, а саме: відповідальність за професійне становлення та результати навчання в поєднанні з позитивним ставленням до професії та прагненням до постійного самовдосконалення, спрямованість на досягнення успіхів в обраній професії; об'єктивна самооцінка з високим рівнем нормативності поведінки та культури спілкування; здатність до навчання, інтелектуальні вміння.

До зовнішніх детермінант формування соціально-психологічної компетентності майбутніх фахівців гуманітарного профілю відносяться: вдосконалення змісту та організації позанавчального процесу, забезпечення можливості для продуктивної практичної діяльності, сприятливий соціально-психологічний клімат, інновації в діяльності молодіжної спільноти, сучасне навчально-методичне та науково-психологічне забезпечення професійної підготовки.

Головним завданням навчальних закладів, зокрема, молодіжних організацій, є надання майбутнім фахівцям гуманітарного профілю системи знань, умінь та навичок, що гарантують виконання ними в майбутньому своїх функціональних обов'язків, а також забезпечення культурного й духовного розвитку особистості кожного студента, виховання молодих людей у душі найкращих людських цінностей. Тому процеси навчання й виховання нероздільні, повинні бути послідовними й безперервними.

Формування соціально-психологічної компетентності майбутнього фахівця гуманітарного профілю є складним соціально детермінованим процесом його соціалізації в руслі парадигми індивідуального шляху розвитку, що базується на визначенні неповторності й унікальності життєвого шляху кожної особистості. Прогресивний чи регресивний напрям цього процесу в цілому можна оцінити в трьох головних сферах: ціннісно-мотиваційній (духовні цінності, ступінь орієнтації молодої людини на саморозвиток, розвиток мотивів самопізнання та саморозвитку); когнітивно-афективній (ступінь широти й диференціації життєвого простору, прийняття його як простору вільного пересування, когнітивна сфера, сформованість позитивного глобального самоставлення). Серед чинників особистісного розвитку молоді виділяють: комунікативну компетентність працівників соціальних служб, комунікативна взаємодія з іншими людьми, соціально-психологічний клімат, самоактуалізацію, систему ставлень, прагнення до особистісного й духовного зростання, самоствердження, самосвідомість, самоідентичність, соціалізацію, рефлексію, саморегуляцію, подолання взаємозалежних зовнішніх та внутрішніх суперечностей.

Висновки: Виходячи з результатів проведеного аналізу, можна дійти висновків, що відбувається прагматизація свідомості молодого покоління, обмеження духовних джерел його життєдіяльності. Переважна більшість молодих людей має невисокий рівень культурних потреб, що реалізуються, як правило, в епізодичних і непослідовних зверненнях до культурних цінностей. Щодо рівня етнокультури молоді, то тут слід зазначити, що він характеризується більше емоційним сприйняттям свого рідного народу, ніж глибокими знаннями про його культурно-мистецькі здобутки. Тому в значній частині молоді можна констатувати низьку сформованість соціокультурної компетентності, що висуває необхідність обґрунтування й розробки конкретних соціально-педагогічних технологій, спрямованих на підвищення її рівня.

1. Балл Г. А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. /Балл Г.А./– К., Донецк, 1993. – 32 с.
2. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності: монографія / О.І. Бондарчук. – К. : Науковий світ, 2008. – 318 с.
3. Братченко С. Личностный рост и его критерии / С. Братченко, М. Миронова // Психологические проблемы самореализации личности / под ред. А.А. Крылова, Л. А. Корыстилевой. – СПб. : Изд.СПб. ун-верситета, 1997. – С. 76-93.
4. Бурлачук Л.Ф. Про критерії розвитку особистості / Л.Ф. Бурлачук, М. Келесі // Вісник Київського національного університету. – Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вип. 2. – К., 1996. – С. 90-93.
5. Гарашкина Н. Диагностика профессиональной компетентности./Гарашкина Н. //Социальная педагогика. – 2003. №4.С.82
6. Малая О.Г. Развитие социальной компетентности личности в условиях корпоративной культуры. – Автореф. дис.на соискание уч.степени канд. психол. наук. /Малая О.Г./– М., 2005. – 23 с. С.15
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь.– 2004. – 576 с.
8. Основи соціальної психології : навчальний посібник / О. А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Хазратова та ін. / За ред. М.М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 495 с.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
10. Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку студентів-психологів / А. А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2009. – № 3. – С. 148-158.

УДК: 316.6. 316.477

Lyubomyra Piletska

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PERSONALITY'S PROFESSIONAL MOBILITY IN THE CONDITIONS OF A CRISIS

В статті розглянуто соціально-психологічні особливості професійної мобільності особистості в умовах кризи. Автором проаналізовано види особистісних криз та стратегій

виходу з них. Автор зазначає, що дослідження професійної мобільності як психологічного феномена, який має певні детермінанти формування і динаміки, дозволяє акцентувати увагу на особистісному компоненті означеної проблеми і зробити більш успішним пошук шляхів професійно-особистісної адаптації суб'єкта у змінному середовищі. На сучасному етапі професійна мобільність стає характеристикою, яка необхідна для успішної адаптації особистості в суспільстві.

Ключові слова: професійна мобільність, професіоналізація, професійна криза.

In the article the social and psychological features of the personality's professional mobility in the conditions of a crisis are considered. The author analysed types of personal crises and strategy of the ways out of them. The author notes that the research of the professional mobility as a psychological phenomenon which has certain determinants of forming and dynamics allows to focus attention on a personal component of the designated problem and to make more successful search of ways of the professional and personal adaptation of the subject in the changing environment. At the present stage professional mobility becomes the characteristic which is necessary for the successful adaptation of the personality in society.

Keywords: professional mobility, professionalization, professional crisis.

The formulation of the problem. The process of personality's professionalization happens inseparably from his vital life in which the stable and crisis periods alternate. The main feature of the personality's vital world is that "world in itself" and "the world around you" personality transforms into "the world for him". The person, being born as potentially infinite being, for the rest of his life moves on opposite directed vector from stability to changes and novelty. This divergence is resulted by the main problem of the person - a problem of excessive freedom in a situation of choices variety (objects, identity, values, cultural currents, etc.), but not as a problem of adaptive survival in the conditions of the mode and standardization.

Mobility is a key concept most of which precisely reflects the features of modern development of the personality and society. The research of the professional mobility as a psychological phenomenon which has certain determinants of forming and dynamics allows to focus attention on a personal component of this problem and to make more successful search of ways of the professional and personal adaptation of the subject in the changing environment of "the clashing realities" (E. O. Klimov). At the present stage the professional mobility becomes the characteristic which is necessary for successful adaptation of the personality in society.

The purpose of the article: to make a theoretical analysis of the problem of the personality's professional mobility in the conditions of a crisis.

The theoretical analysis of the problem. The term "personality's professional mobility" is conformable to the concept "professionalization" which is understood as complete continuous process of the formation of the specialist's identity which begins with the moment profession choice, proceeds during all professional life and comes to the end with the termination of the professional activity. In the context of our research the analysis of psychological problems of students' professionalization as successful assimilation of positive models and roles at the specified stage promotes further career is important. In particular, V. A. Fokin [8] allocates basic reasons of

students' refusal from professional self-realization. The author specifies that in training process among students their idea as for two types conditionally called "successful" and "unsuccessful" dynamics change. Successful dynamics is shown in expansion of a circle of adequate ideas of a profession (knowledge of spheres where it is possible to use the professional forces, real places of employment, difficulties and problems, conditions of career development, etc.). As the main indicator of successful dynamics readiness for the professional self-realization in the existing vital conditions acts. Unsuccessful dynamics is shown that in the absence of high-quality changes in structure of professional motivation at the student the social desirability of answers grows, tabooed discussion of such problem industries of professionalizing as the salary level, prestigiousness, career development, etc.

At different stages of the professionalization the personality repeatedly appears in the crisis situations demanding the choice of a new trajectory of the professional and life way. Also the specialist's professional mobility will change respectively. Numerous economical and political and social changes substantially influence the professional sphere that leads to the development of large-scale sociogenic and professional crises. The crises of the professional formation are connected also with the age periodization. Scientists have allocated vital crises for each age which got various definitions: crisis of an implementation failure, exinanition, hopelessness, experience acquiring, the research of borders, sobering up and hiring, emancipation from parents, the maximum achievements, the correction of vital plans, the middle of life, etc.

In case of the characteristic of vital crises difficulties of personality's professionalization, a collision of career and discrepancy of professional life are, as a rule, analyzed. It is well-known that as the basic in the professional development of the personality the factor of interaction between the subject and object of professional activity acts. At the same time such questions as the developing characteristics of the subject of professional activity (focus, orientation, professionally important qualities, knowledge, skills, professional competence, line items, etc.) developing integrated characteristics of the personality are studied (interests, an orientation, emotional and behavioral flexibility similar to that); stages of age mental development of the person as subject of work from the point of view of its dominating vital or professional tasks; stages of the professional formation of the personality (professional preparation, professional adaptation, etc.); forms of professional formation of the personality (individual, personal, individual and personal) according to forms of mental regulation of activities; dynamics of professional functioning (adaptation, formation, stagnation) and stages of psychological reorganization of the personality (self-determination, self-expression, self-realization) in connection with adaptive behavior or development of the personality in a profession [4].

In the course of professionalization the personality endures a number of the crisis moments which can change the direction of the professional development. The researches of foreign and domestic psychologists are devoted to the problem of the crisis phenomena in human life: K. O. Abulkhanova-Slavskaya, L. I. Antsiferova, E. Erikson, E. F. Zeyer, I. S. Kohn, V. P. Larichev, S. D. Maksimenko, L. E. Orban-

Lembryk, T. M. Titarenko, E. Fromm, N. V. Chepeleva, G. Shikhi, L. B. Schneider, etc. The crises are described by scientists, endured in the course of the professional activity; standard crises of actually professional formation (crisis of educational professional orientation, crisis of audit and correction (change) of the professional choice, crisis of professional expectation, crisis of professional growth, crisis of professional prospect, crisis of social and professional self-updating, crisis of the profession loss) substandard crisis as a result of individual activity of the personality (crisis of discredit of all value system in connection with a special form of the personality formation), biographic career crises, etc. [2; 7, 9].

T. M. Titarenko [7] considers crisis as a driving force of the personality development. According to the author, any crisis is always identity crisis, time of crisis experiences, possibilities of constructive or destructive recovery from the crisis are substantially caused by feature the relation to this phenomenon such as ignoring, exaggerating, demonstrative, forcible, productive. Not only the "unmature" personality can endure crisis, but also the "mature", creative person at a certain stage of the development can endure sharp, painful, crisis conditions. However, unlike "unmature", the creative person can turn by means of semantic correction local, situational crisis into crises of self-improvement, personal growth. Depending on the individual and psychological identity of originality and life story various styles of way out of a crisis are possible. In particular, the productive option of cognitive style of recovery from the crisis consists in the identification of the reasons of real situations, the hidden motives, the forced-out desires. The productive option of behavioral style assumes the expressed desire to search the way out of the created situation, the formulation of the new purposes, identification of the hidden reserves, modification of the way of life.

G. Shikhi [9] highlights the main of crisis of the adult:

1. The crisis of "pulling out the roots" (18-22 years). The position of the young man is often expressed through the motto: "I know what I want!". Young men and girls quite often fall into imaginations in the course of check of these beliefs. One part of the young man tries to become the individual, and another - to ensure the safety and comfort (on this basis appears the main contradiction).

2. "Searches when being twenty years old" (23 years). The young man seeks to do more and more that "has to". But this "has to" strongly depends on the model of family, influence of culture and prejudices of society. A typical mistake of the twenty-year-olds is the conviction that the choice which they had made, is final. Two main impulses during such crisis: a) to create comfort and safety on a ready sample; b) the desire to experiment.

3. The attempt "to realize being thirty" (30 years). Quite often there is an understanding that the choice (choices) when being twenty years old was unsuccessful, and, as a result, the desire to accuse of it "all and all". Main criticism of former choices: there was no place for career, too fantastic choices (like "I want to become a President"). Often there is a desire "to start everything from start". There is a serious desire to make a family, to build a house.

4. The crisis of "the middle of life" (35-37 years), according to G. Shikhi is the most difficult period. The loss of feeling of youth, fading of physical forces, changing of habitual roles promote the appearance of crisis during this period. The feeling amplifies that regardless of the fact that became still, what was suppressed is and now it is torn outside.

5. The recovery or humility ("the problem of being 45 years old"). If the person showed an active position and successfully overcame the previous crises, then up to 45 years the sense of stability and satisfaction appears. If the person reconciled to his state, then the feeling of humility appears: children grow up and leave; friends become strangers; the career turns into regular work... New crisis will appear about 50 years. But if the person finds for himself the new purpose, then these years can become one of the best in his life.

Researching the influence of a certain stage of lifecycle of the personality on success of its socialization taking into account the stability fact - the instability of the development of society, L. E. Orban-Lembric [6] proved such features of socialization of the personality as socialization of the personality who is in the condition of activity, creativity during the stable periods of development of society; socialization of the personality who is in the crisis stage during the stable periods of the society development; the socialization of the personality who is in a stage of activity, creativity during the unstable periods of the society development; socialization of the personality who is in a crisis stage during the unstable periods of development of society. The combination of the society stability with the individual raising of the personality gives in most cases such examples of social behavior as positive - socially active, weighed position; professional growth; achievement of high rates; preservation of the available social relations and contacts; group level of identity; mutual understanding in communication, the desire to solve problems by discussion, the analysis, studying, dialogue; reflexive behavior; activity of the personality in search of the necessary information and so forth; negative - continuous operation of potential opportunities, including communicative as stable society (a stage of stagnation of a particular) not always offers various options of manifestation of activity and creativity; against the background of operation of potentialities there are psychoneurotic failures, activity falls; the habit to "social cosiness" slows down creativity; inability to adapt quickly to changes and so forth. The combination of stability of society development with the individual crisis can give such examples of social behavior of the personality as positive - "soft" passing of the crisis period of development of the person due to social protection of the person; social stability prevents to fatal manifestations of individual problems and so forth; negative - the deepening of public apathy; the insufficient quantity of options in society for manifestation of identity tightens crisis "the period of development of the personality; personal stagnation, stagnation and so forth.. The combination of instability of the society development with the individual activity gives such examples of social behavior: positive - acquisition of new experience (including socially psychological) updating of communicative and other potential: reorganization of status and role line items; preference to the group; if during the stable periods of development of society

the people not quite realized the opportunities or was among social outsiders, then socialization happens rather productively, in crisis conditions its mature identity was necessary; negative - search of "external" enemies; sharp social changes can enter a certain disharmony into the system of the relations which developed to cause crash of ideals, apathy, a suicide. etc.; the most gifted individuals fall into a condition of the psychosocial moratorium that is shown in unacceptance of a value system of society and forming own; conflictual behavior; complexity of adaptation to new living conditions; experiences deep personal crisis (the is more complete there is an implementation of potential of the personality during the stable periods of society development, the crisis will be deeper individual), etc. The combination of instability of the society development with the individual crisis can give such examples of social behavior as positive - crisis in society can reduce individual crisis on type " fight fire with fire ", give an impetus to new mobilization; spiritual, creative, psychoemotional splash; instability of society can be a propitious moment for reevaluation of values, rest, for a necessary stop to consider, adapt and make the relevant decision and so forth; negative "deepening in the past"; "Short circuit in"; complexity of adaptation; apathy, immoral, antisocial acts.

Psychological crisis can be a symptom of physical and mental sufferings, on the one hand, and a symptom of transformation, development and personal body height – on another hand. Any crisis is a special stage in the development of the person when process of association of internal subsystems material, social and spiritual "I" in uniform integrated space is initiated. During crisis process of reevaluation of all values begins and in this process the person begins to reinterpret the place in life. A full-fledged becoming of the person assumes overcoming that stage of the development during life which puts the person in unique conditions and causes problems of material, social and spiritual contents which the person has to solve to develop further. Staying in crisis state can lead to change of the perception and experience of life and itself, to change of vital strategy, positions, beliefs, etc.

G. Shikhi [9], concretizing psychological bases of experience by the identity of professional crises, notices that it is necessary to distinguish four strategy of an exit from crisis situations: protective, passive, depressive and affective and aggressive.

The passive strategy is peculiar to adaptive persons who aren't sure of the professional competence, show a rigidity in the development of new methods of self-realization and submit to external circumstances in the form of accomplishment of social requirements, expectations, regulations. Protective strategy is characterized by persistent self-realization in the non-professional sphere. To many persons who choose such strategy of overcoming crisis, the underestimated self-assessment, professional stagnation and indifference are inherent. Leaving or flight from the solution of a difficult situation can be carried out not only in practical, but also in a psychological format due to alienation from a situation or oppression of thoughts of it. Depressive strategy is typical for people who have failed in professional activity, the condition of depression, pessimistic forecasts are peculiar to them. In general they discontent with life and as a result - a depression and apathy which cause a certain disorganization of professional activity; the personality appears incapable to perform

the professional functions, doesn't worry concerning assessment of own professionalism and completely loses interest in activity. The inadequate understanding of the professional situations leads to the choice of the destructive way of overcoming crisis of professional formation by the personality that sometimes causes professional stagnation. Affective and aggressive strategy is peculiar typical persons. Such people usually differ by ambition, aggression, tendency to opposition to others. Events are perceived by them one-sidedly, flexibility is absent that leads to the development of a destructive way of overcoming crisis. The low level of the professional consciousness doesn't allow them to go beyond a continuous stream of daily activity, to be exempted from own egoistical installations. Aggression increases due to accumulation of negative emotions and becomes means of fight and uncertainty in which danger can disappear.

E. Zeer and E. Simanyuk [3] specify two possible options of crisis:

- constructive shown in the activization of efforts to as much as possible faster adaptation and the acquiring of work experience;
- destructive - inadequate, low-quality and unproductive accomplishment of the professional functions that leads to hiring.

A. K. Markova [5] on the basis of generalization of researches of violations of the professional development of the personality has allocated and has described such tendencies of professional destructions as lag, delay of the professional development in comparison with age and social norms; the disintegration of the professional development, the disintegration of professional consciousness and as a result -unreal purposes, the professional conflicts; low professional mobility, inability to adapt to new working conditions and disadaptation; emergence of deformations of the personality (emotional exhaustion, burning out) the termination of professional development through occupational diseases or disabilities. The specified factors slow down the process of professional mobility of a specialist.

Conclusions. The crisis phenomena are the integral attribute of the specialist's dynamic development. At different stages of the professionalization the personality repeatedly appears in the crisis situations demanding a new trajectory professional and life way. And, of course, a positive psychological new growth of the crisis period is the accumulated new experience, reconsideration of a situation, desire to professional mobility in the new direction. The way out of the crisis is rather individual as it substantially depends on the features of the previous period, on personality's personal professional experience and is closely connected with circumstances of life in general.

1. Goryunova L. V. The professional mobility of a specialist as a problem of the developing education in Russia. / L. V. Goryunova Abstract. diss. dr. ped. sciences.: Rostov-on-Don. - 2006.
2. Pryazhnikov N. S. The psychology of work and human dignity: the education guidance (for students of higher educ. establishments) / N. S. Pryazhnikov, E. Yu. Pryazhnikova. – M.: Publishing center "Akademiya", 2001. – 480 pages.
3. Zeyer E. F. Psychology of professions: The education guidance (for students of higher educational establishments) / E.F.Zeyer. – 3rd prod., redone, additional – M.: Academic center Project, Fund «Piece», 2005. – 336 p.

4. Klimov E. A. The conflicting realities in work with people (psychological aspect) / E. A. Klimov: Educational guidance. M.: The Moscow psychological and social institute, - 2001.
5. Markova A. K. Professionalism psychology / A. K. Markova. – M.: International humanitarian fund "Znaniye", 1996. – 308 p.
6. Orban-Lembryk L.E. The impact of the crisis and stable periods of human life in the process of socialization in society / L.E. Orban-Lembryk // Psychology and Society. - Ternopil, 2003. - № 2. - P.55-65.
7. Titarenko T.M. Life crisis through the eyes of a psychologist / T.M.Tytarenko // The psychology of life crisis. - K: Ahropromvydav. Ukraine, 1998. - P. 8-38.
8. Fokin V. A. About some problems of the professional psychologists/V.A. Fokin/Young specialist of the XXth century: theses of the 1st All-Russian scientific and practical conference, on May 24-25, 2001 – M., 2001. – P. 63-65.
9. Shikhi G. Age crises. Levels of personal growth / G. Shikhi. – SPb.: Yuventa, 1999. – 436 p.

УДК 159.923

Олена Семак

МЕХАНІЗМИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ЯК ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

У статті розглянуто питання духовного розвитку особистості як чинника впливу на продуктивність фахової діяльності. Подано типологію механізмів духовного розвитку у зв'язку із формуванням професійної продуктивності. Професійна продуктивність розглядається через призму професійного становлення, яке визначається духовним розвитком особистості. Духовний розвиток розуміється нами як динамічна зміна ціннісних, світоглядних та буттєвих орієнтацій загалом. Сформованість системи духовних цінностей та орієнтирів слугує, на наш погляд, основним показником фахової компетентності особистості, що має наслідком підвищення рівня продуктивності діяльності психолога.

Ключові слова: духовний розвиток, продуктивність діяльності, рефлексія, мотивація, саморозвиток.

The questions spiritual development as a factor of influence on the performance of professional activities. Posted typology of spiritual development mechanisms relating to the creation of professional performance. Professional performance is viewed through the prism of professional development, which is defined as the spiritual development of the individual. Spirituality refers to us as the dynamic change? Values, ideological and existential orientations in general. Formation system of spiritual values and orientations serves, in our opinion, the main indicator of professional competence of the individual, resulting in improving the performance of a psychologist.

Keywords: spiritual development, performance activities, reflection, motivation and self-development.

Актуальність дослідження. Продуктивність професійної діяльності є важливим складником системи фахової компетентності загалом. Виконання професійних обов'язків на високому рівні фаховості позначає професійно розвиненого спеціаліста, чий професійні обов'язки гармонійно поєднуються із внутрішніми духовними потребами в їх реалізації. Іншими словами, ми вважаємо, що в основі високої продуктивності професійної діяльності

знаходиться глибока внутрішня (духовна) потреба якісно та відповідно до етико-моральних норм реалізовувати вказану діяльність.

Питання продуктивності професійної психологічної роботи через призму духовності особистості доцільно розглядати саме у вказаному контексті. Як особистісний, так і духовний розвиток визначають безперервний шлях професійного становлення психолога. Окрім цього, основні складники духовної сфери особистості тісно переплітаються з професійно важливими якостями фахівців психологічних професій.

Аналіз останніх досліджень. Значний внесок у науково-психологічний розвиток проблематики духовності в контексті психологічної діяльності був здійснений такими провідними вітчизняними вченими, як І. Бех, Н. Бібік, М. Боришевський, І. Зязюн, В. Кремень, С. Максименко, В. Рибалка, О. Савченко, М. Слюсаревський О. Сухомлинська та ін. Змістові аспекти впливу духовних аспектів на професійний саморозвиток і становлення фахівців-психологів розкрито в працях І. Дичківської, І. Кондратець, М. Марусинець, Е. Помиткіна, О. Шкіренко та ін.

Проте ґрунтовна дослідженість вказаної проблематики не вичерпує кола нагальних питань, пов'язаних зі специфікою професійної підготовки фахівців професій системи «людина – людина», передовсім спеціалістів-психологів, для яких провідним завданням є взаємодія не лише між психічними явищами і станами індивіда, а й з духовним світом людини, її системою ціннісно-сміслових уявлень, моральних норм і світоглядних орієнтирів. Усі вищезазначені поняття тісно пов'язані з поняттям духовного розвитку, тому не можуть бути нітучно відділені як предмет окремого науково-психологічного вивчення. Заданий напрям підвищення фахової майстерності, внаслідок чого суттєво підвищується продуктивність професійної діяльності, наскрізною лінією повинен супроводжувати весь процес фахової підготовки в умовах сьогодення.

Мета статті полягає у виокремленні специфічних рис і механізмів духовного розвитку особистості психолога в контексті підвищення рівня продуктивності його професійної діяльності.

Виклад основних положень. Питання досягнення особистістю вершин власного розвитку, якомога більш повної реалізації власних здібностей та потенційних можливостей наскрізь пронизує всі сфери знань про людину. Духовність є вищою метою розвитку особистості, так само як і професіоналізм – вищою метою розвитку людини у сфері фахової діяльності. Глибоко обумовлена спільна причинність і дає можливість розглядати ці явища поєднано, як чинники впливу одне на одного.

Продуктивність професійної діяльності зазвичай визначається як кількісний показник трудової діяльності певного фахівця, виражений через число відповідних ресурсів (продуктів, товарів, послуг), вироблених за одиницю часу. Проте для представників багатьох професій, зокрема і фаху психолога, кількісне вимірювання результатів діяльності видається складним завданням. Об'єктивність оцінки результатів праці психолога є досить умовною, тому для виявлення міри продуктивності трудової діяльності фахівця

із психології ми керуємося деяким отождоженням продуктивності діяльності і професіоналізмом, розвиненістю професійно важливих рис і якостей, а також внутрішнього прагнення особистості до якісного здійснення власної професійної діяльності.

Звернемося до сутнісних засад у розумінні єдності духовного розвитку та психологічно орієнтованої професійної діяльності. У цьому аспекті примітними є положення, викладені в працях А. Ліхачова [7]. Професійно важливими якостями психолога, що є одночасно і провідними характеристиками духовності людини, є добротність, милосердя, віра, терпеливість, поміркованість, лагідність, безоціночність тощо. Окрім цього, стосовно людських взаємовідносин слушне зауваження зробив видатний вітчизняний педагог В.О. Сухомлинський, відзначаючи, що «у невичерпному джерелі народної моралі нам треба черпати духовну енергію справжньої людяності, дружби, товариськості, справжнього братства вільних людей» [14, с. 46].

Е.О. Помиткін [12], усебічно аналізуючи феномен духовного розвитку особистості у психологічному контексті, виділяє ключову закономірність, яка полягає у становленні духовності особистості через призму самовдосконалення. Потреба професійного самовдосконалення, як наслідок, пригнічує споживацькі тенденції й актуалізує духовні аспекти особистісного розвитку, що безпосереднім чином впливає на професійне становлення особистості. Гуманістичні, естетичні та самоактуалізаційні потреби стають домінуючими складниками професійної свідомості фахівця. Т.Ф. Михайлов [10] також є прихильником цього підходу.

Ціннісно-орієнтований підхід до духовності пропонує і А.П. Алексеєнко [1]. Суміжними для аналізу духовної та професійної сфер розвитку особистості є поняття цінностей, норм, ідеалів, мотивів, намірів, прагнень тощо. Указані складники психічної організації особистості та їх спільність для духовного й особистісного розвитку свідчать про спільні механізми професійного становлення фахівця.

Г.Г. Ващенко [4] наголошує, що основою духовного розвитку особистості є мораль. Система моральних норм і правил, притаманна людині, визначає сутнісний тип її духовного світогляду. Високі моральні ідеали необхідні й у фаховій психологічній роботі. Вузкопрофесійно це виражається в дотриманні етичного кодексу психолога, а також у сформованості продуктивного ставлення до виконання власних фахових обов'язків, неупередженості в здійсненні професійної діяльності та безоціночному ставленні до клієнта.

А.І. Погромська [11] розглядає мораль як вагомий складник духовності особистості. Мораль, будучи складним та різномірним суспільним утворенням, духовно й особистісно обумовленим системою уявлень людини, регулюється соціальною мотивацією: тими нормами поведінки, зразками й еталонами прийнятими в соціальному оточенні індивіда. Моральні дії та відносини, які регулюють соціальну, і зокрема професійну, діяльність людини, визначають відповідні моральні обов'язки: зобов'язання, відповідальність тощо. Вагомим мотиваційним регулятором моральних дій є совість.

Керуючись точкою зору М.В. Савчина [13], відзначимо, що моральні дії та моральна свідомість слугують механізмом духовного розвитку особистості й значним чином впливають на підвищення продуктивності діяльності психолога. Система моральних уявлень, норм і цінностей складає ті духовні орієнтири, якими людина керується, здійснюючи вибір у тих чи інших життєвих ситуаціях. У такому розумінні основним механізмом підвищення продуктивності діяльності психолога через морально-духовну сферу є їх орієнтація на вищі («вічні»), загальнолюдські цінності. Окрім цього, як відзначає Ю.М. Білодід [3], мораль слугує чинником суттєвого зниження рівня конфліктності (як внутрішньо-особистісних, так і міжособистісних конфліктів), переорієнтовуючи людину на гуманістично спрямовані цінності.

Уточнюючи специфіку даного механізму духовного розвитку та його вплив на професійну психологічну діяльність, відмітимо суттєву роль психолога як фахівця у своєрідній суспільній пропаганді духовно-моральних цінностей та орієнтирів. Фах психолога певною мірою зобов'язує спеціаліста виступати «провідником» вищих цінностей, радником в організації власних життєво-духовних начал клієнта. У процесі психологічної роботи незмінно актуалізуються ті чи інші грані життєдіяльності людини, які зазвичай тісно пов'язані з духовними аспектами буття. Психолог у такому випадку повинен бути і поведирем у складному світі внутрішніх переживань, і прикладом для наслідування морально-етичних і духовно-сутнісних ідеалів і цінностей [6].

З мораллю як чинником духовного розвитку тісно пов'язане поняття відповідальності. Як зазначає В. Шусть [15], духовно розвинена особистість здатна бути відповідальною за власні дії та вчинки, цінності й ідеали, переконання, уявлення та світоглядні орієнтації. Відповідальність, як професійно важлива риса, слугує індикатором того, що особа бере на себе зобов'язання стосовно власних професійно орієнтованих рішень, вчинків, висловлювань, дій та усвідомлює міру взятих на себе обов'язків. Тому відповідальність також вважаємо важливим механізмом духовного розвитку як засобу підвищення продуктивності діяльності психолога.

Суттєвим механізмом духовного розвитку особистості як чинника підвищення рівня професійної продуктивності є емоційна сфера, зокрема емоційна культура людини, уміння виражати емоції, що переживаються в певній ситуації. У релігійно-духовному аспекті йдеться про смирення як поведінкову й особистісну властивість, у психологічному ракурсі говоримо про емоційну регуляцію поведінки та діяльності. Важливим у підвищенні продуктивності професійної психологічної діяльності та в духовному розвитку особистості є вміння долати сильні негативні емоційні переживання, спрямовувати їх у гармонійне русло.

І.М. Андрєєва вводить поняття емоційного інтелекту, позначаючи ним здатність людини усвідомлено й цілеспрямовано регулювати власні емоційні прояви, адекватно розуміти емоційні вияви оточуючих, розрізняти та виокремлювати різні типи емоційного реагування тощо [2, с. 78 – 85].

Емоційний інтелект тісно пов'язаний із ключовим складником

професійної майстерності фахівця-психолога у структурі його професійно важливих якостей – здатності до емпатії. У духовному вимірі говорять про уміння слухати іншого, здатність поставити себе на його місце, терпеливість і надання підтримки – фактично говорять про емпатійні складники. Тому толерантне ставлення до почуттів і думок інших, здатність співпереживати проблемним ситуаціям та емоційним станам, що виникають як реакція на негативні чи інші життєві обставини, – усі ці риси формують ще один вагомий механізм підвищення продуктивності діяльності психолога засобами духовного розвитку.

Провідним механізмом духовного розвитку особистості в контексті фахової психологічної діяльності є професійна рефлексія. Фахова рефлексія в діяльності психолога виконує функції усвідомлення, розуміння й аналізу власних професійних можливостей і здібностей, рівня комунікативних навичок, специфіки взаємовідносин у системі «психолог – клієнт», а також потенційних шляхів і засобів професійного саморозвитку.

Рефлексія власного професійного «Я» є важливим складником підвищення рівня продуктивності професійної діяльності. Як зазначає М.М. Марусинець, розвинена професійна рефлексія слугує засобом переходу особи на особистісно-смысловий рівень виконання професійних обов'язків і фахової діяльності загалом [8, с. 116]. Г.О. Дегтяр вказує, що професійна рефлексія, будучи формою активного переосмислення сутності й змісту власної професійної діяльності, керується механізмами проб лематизації, мотивації, самооцінки, фіксації та самовизначення [5, с. 50].

Концепт самоактуалізації, розкритий передовсім у працях А. Маслоу [9], також містить духовно-особистісне підґрунтя. Особа, з точки зору Маслоу, прагне до якнайповнішої реалізації власних здібностей і можливостей, зокрема й у професійній галузі. Відчуття власної професійної компетентності слугує й причиною, й одночасно наслідком прагнення самоактуалізації, каталізатором процесів духовно-особистісного розвитку людини.

У зв'язку з потребою професійної самоактуалізації відзначимо ще один вагомий механізм підвищення продуктивності діяльності психолога через духовний розвиток – професійну ідентифікацію. Ототожнення психологом себе з ідеалом фахівця, вироблення високодуховного професійного «Я», узгодження із власними професійними інтересами та запитамі формують стійкий духовно-особистісний інтерес до здійснюваної професійної діяльності, стимулюючи підвищення продуктивності роботи за фахом.

Професійна ідентифікація тісно пов'язана з професійною творчістю, яку ми теж вважаємо ключовим механізмом підвищення продуктивності психологічної праці через духовний розвиток особистості. Творчість у духовному вимірі можна вважати основою самоздійснення, оскільки саме творчі стимули виражають здатність особистості до вироблення, реалізації й застосування тих чи інших ідей і продуктів власної діяльності. Творчий складник при цьому виражає високий рівень професійної майстерності фахівця, і, як наслідок, – якісне покращення продуктивності праці, зокрема й у

психологічній роботі.

З професійною ідентифікацією також тісно пов'язаний механізм централізації (центрації), у даному випадку на особистості. У духовному розгляді йдеться про домінуючу роль внутрішнього світу особистості в її розвитку загалом і суспільного розвитку, як наслідок. У фаховому психологічному розрізі особистість з її внутрішнім світом, переживаннями та іншими складниками психічного життя індивіда є першочерговим об'єктом уваги. Тому до механізмів духовного розвитку, що безпосередньо впливають на фахову продуктивність, додамо і центрацію на особистості, на її внутрішньому світі та стимуляції її саморозвитку й самоусвідомлення, що приводить до ефективно-життєвої реалізації індивіда.

Таким чином, можемо виокремити сутнісні групи механізмів духовного розвитку, які чинять вплив на продуктивність діяльності психолога: етичні, естетичні, гуманістичні та альтруїстичні. Пропонована типологія не є вичерпною, проте охоплює основні механізми духовного становлення особистості, включаючи ціннісно-смыслові та світоглядні складники.

Типологізуючи наведені механізми, до етичних типів віднесмо моральність і відповідальність; до естетичних – професійну й особистісну творчість, до гуманістичних – ідентифікацію й центрацію, до альтруїстичних – емпатійність, рефлексивність.

Підсумовуючи виділені механізми духовного розвитку як чинники впливу на продуктивність психологічної професійної діяльності, відзначимо вагомий роль параметра готовності фахівця-психолога до реалізації вказаних механізмів. Навіть не відзначаючи окремо вплив духовних аспектів на власну професійну діяльність, психолог усе ж повинен усвідомлювати міру своєї відповідальності за впровадженню психологічну роботу з людьми, прагнути до постійного професійного вдосконалення, розширення фахових горизонтів, глибоко сфери професійно орієнтованих знань, умінь і навичок.

Отже, провідними механізмами духовного розвитку, як засобу формування продуктивності діяльності психолога, ми визначаємо: усвідомлення цінності здійснення власної професійної діяльності; постійну рефлексію власних знань, умінь і навичок; творчий підхід до вирішення виникаючих професійних задач, проблемних ситуацій і спірних аспектів професійної діяльності; стійку підтримувану мотивацію до максимально повної реалізації власних можливостей і здібностей у фаховій роботі; взаємодію з колом фахівців-однодумців (колег) з метою підтримки необхідного рівня знань щодо професійних аспектів діяльності, а також як засіб стимуляції подальшого особистісно-професійного розвитку; орієнтування на високі моральні ідеали та вироблення відповідної системи морально-етичних і ціннісних уявлень.

Висновки. Науково-теоретичне обґрунтування питання про механізми духовного розвитку, як способи стимуляції продуктивності діяльності психолога ще не знайшло свого достатнього вивчення в психологічній науці і практиці. У статті зроблено спробу окреслення взаємозв'язку духовного й професійного розвитку фахівця-психолога, а також представлено ключові

механізми, що безпосередньо впливають на ефективність професійної психологічної діяльності, а також слугують чинниками духовного розвитку індивіда. До них віднесено моральність, творчість, ідентифікацію, центрацію, емпатію та рефлексію.

1. Алексєнко А. П. Природа духовності : монографія / А. П. Алексєнко. – Х. : Факт, 2004. – 238 с.
2. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 78 – 85.
3. Білодід Ю. М. Структура духовності особистості / Ю. М. Білодід // Вчені записки Харк гуманіт. ін-ту «Народна українська академія». – 2000. – Т. 6. – С. 239 – 248.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для виховників, учителів і українських родин / Г. Ващенко. – Брюссель ; Торонто ; Нью-Йорк ; Лондон, 1976. – 236 с.
5. Дегтяр Г. О. Роль рефлексії у структурі свідомості особистості // Проблеми становлення інноваційних підходів у сучасній освіті : [зб. наук. пр.]. – Х. : Стиль-Іздач, 2004. – С. 48 – 52.
6. Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика : матеріали міжнар. наук. конф., 2 – 3 черв. 2004 р., м. Луганськ / ред.: Г. П. Шевченко ; Ін-т духовн. розв. людини. – Луганськ, 2004. – 303 с.
7. Лихачев А. Духовно-нравственная жизнь в категориях психологии / А. Лихачев // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3. – С. 20 – 50.
8. Марусинець М. М. Професійна рефлексія як чинник самовдосконалення особистості майбутнього педагога / М. М. Марусинець // Педагогічний дискурс. – 2010. – № 8. С. 116 – 118.
9. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2008. – 478 с.
10. Михайлов Т. Ф. Первый постулат общего человековедения / Т. Ф. Михайлов // Психологическая наука и образование. – 2002. – № 2. – С. 46 – 52.
11. Погромская А. И. Духовность: Понятие и факторы формирования / А. И. Погромская // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2004. – № 18. С. 25 – 31.
12. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
13. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин ; ред. О. Пілько. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 204 с.
14. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності. – К. : Рад. школа, 1966. 230 с.
15. Шусть В. Класифікація відповідальності у науковій літературі / В. Шусть // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 4. – С. 46 – 48.

УДК [612.8..159.923].355.1/2

Віталія Скиданович

ВПЛИВ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ НА ФОРМУВАННЯ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті висвітлено домінуючі копінг-стратегії військовослужбовців. Установлено рівні сформованості НПС опитуваних. Досліджено співвідношення НПС і копінг-стратегій. Виявлено, що високий рівень НПС певною мірою пов'язаний з адаптивними копінг-

Скиданович Віталія Вплив нервово-психічної стійкості на формування...

стратегіями, а задовільний чи незадовільний рівні НПС із відносно адаптивними та неадаптивними копінг-стратегіями військовослужбовців.

Ключові слова: копінг-стратегії, критичні ситуації, військовослужбовці, стрес, нервово-психічна стійкість (НПС).

In his article, we elucidate the dominant coping strategies of servicemen. There were established the levels of neuropsychic stability formedness of the interviewed persons. Also, we have studied the ratio of the neuropsychic stability and coping strategies. It has been found out that the high level of the neuropsychic stability to certain extent is connected with the productive adaptive coping strategies, and sufficient or insufficient levels of the neuropsychic stability are connected with relatively adaptive or non-adaptive coping strategies of servicemen.

Key words: coping strategies, critical situations, servicemen, stress, neuropsychic stability

Актуальність дослідження. Загострення військових протистоянь зосереджує увагу на питанні професійної та особистісної готовності українського військового до професійної діяльності власне в умовах бойових дій. Готовність військовослужбовців до професійної діяльності передбачає ефективне подолання стресів, тому варто дослідити індивідуально-психологічні особливості сучасного військовослужбовця, а саме, НПС та її вплив на вияв копінг-стратегій у критичних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням копінг-стратегій особистості займалися такі зарубіжні дослідники, як Дж. Адамс, Ф. Александер, Дж. Амірхан, Р. Ласарус, Г. Сельє, М. Тейлор, С. Фолькман та ін, а у вітчизняній психології – Є.П. Ільїн, Л.О. Китаєв-Смик, Т.М. Титаренко, Т.С. Кириленко, І.П. Маноха, О.П. Саннікова, Ф.Є. Василюк, О.В. Тімченко. Дослідженню стресостійкості військовослужбовця присвячено праці таких науковців, як П.Б. Зільберман, В.Л. Марішук, В.М. Писаренко, В.А. Плахтійко, О.А. Сіротін, О.А. Черніков, Л.О. Кандилович, С.І. Сівін, І.І. Ліпатов, А.Л. Злотніков, А.В. Чирва, А.В. Порицький, І. Джемс, М. Арнольд, Л. Мюрфі, Дж. Роттер та інші. Чимало військових психологів вивчали проблему психічних станів і поведінки військових у бойових умовах, психологічні особливості бойової діяльності представлені в роботах Р.А. Абдурахманова, А.Я. Анцупова, В.Ф. Дубяга, М.І. Дьяченка, Л.Ф. Железняка, С.В. Захарика, П.А. Корчемного, А.В. Ответчикова, І.М. Панарина, В.Ф. Перевалова, В.С. Попова, В.В. Сисоева, С.И. Седина, Н. Ф.Феденка, В.Т. Юсова. Потребус детальнішого вивчення вплив нервово-психічної стійкості на формування копінг-стратегій військовослужбовців.

Мета дослідження: проаналізувати взаємозв'язок рівня нервово-психічної стійкості та ефективності копінг-стратегії військовослужбовців у критичних ситуаціях.

Виклад основних положень. У сучасному світі однією зі складових суспільства є військова служба, яка передбачає зустріч особистості з низкою перешкод і нестандартних ситуацій. У сукупності ці перешкоди й ситуації створюють певне стресове середовище у якому перебуває особистість в подальшому. Загострення військових протистоянь зосереджує увагу на питанні

професійної й особистісної готовності військового до професійної діяльності власне в умовах бойових дій. Військовослужбовці, які перебувають на території бойових дій, зустрічаються з різними стресовими та критичними ситуаціями отже, їм потрібні знання, уміння, навички використання продуктивних копінг-стратегій долаття стресу. Як самостійний науковий феномен, він став предметом спеціальних досліджень усього три-чотири десятиліття тому. Зародження цієї проблеми пов'язане з досягненнями у вивченні біологічного і фізіологічного стресу, психології і фізіології емоцій, адаптації людини до екстремальних умов, розвитку психосоматичних захворювань і низки інших напрямів. Істотний внесок у становлення зазначеної проблеми зробили дослідження таких психічних станів, як емоційний стрес, психічна (нервово-психічна) напруга, стомлюваність (перевтома) та інші.

За визначенням Г. Сельє, стрес – це не специфічна, стереотипна, філогенетично древня реакція організму, яка виникає у відповідь на різні стимули середовища та готує його до фізичної активності (наприклад, утечі й т. д.). Поняттям «стресор» він позначив фізичні, хімічні й психологічні навантаження, які може відчувати організм. Дослідження довели, що стресор, незалежно від природи походження (біологічної або соціальної), викликає схожі неспецифічні реакції, специфічні наслідки яких обумовлюються індивідуальними особливостями військового. Якщо навантаження надмірне або соціальні умови не дозволяють реалізувати адекватну фізичну відповідь, ці процеси можуть призвести до фізіологічних і навіть структурних порушень.

За безперервної дії стресового фактора прояви “тріади стресу” змінюються за інтенсивністю. Згідно із Г.Сельє у стрес-реакції слід виділити три стадії: 1) стадія тривоги (бойової тривоги) – являє собою струс усього організму, заклик до “зброї”, мобілізацію всіх захисних механізмів; 2) стадія резистентності (стійкості) за якої зростає стійкість організму до даного стресора, й одночасно до інших агентів (перехресна резистентність); 3) стадія виснаження, характеризується тим, що знову повертає організм до стану “бойової тривоги”, але захищатися стає просто нічим, що й зумовлює загибель організму на цій стадії [7].

Вищеописані стадії відбивають динаміку відповіді організму на довгостроково діючий стресор. Подолання стресу відбувається завдяки копінг-стратегій.

Копінг-стратегії розглядаються як стратегії подолання труднощів і врегулювання взаємин із навколишнім середовищем. Психологічне значення копіngu полягає в ефективній адаптації суб'єкта до складних ситуацій. Копінг є динамічним процесом зі складовими структурними елементами, тобто він не є постійним, а схильний до модифікації зі зміною соціального контексту. Копінг-стратегія “знаходить” вирішення проблеми, розкриває здатність особистості визначати проблему й знаходити альтернативні рішення щодо них, ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями, у які “попадає” людина, тим самим сприяючи збереженню як психічного, емоційного, так і фізичного здоров'я. Основними завданнями копіngu для подолання кризових ситуацій є мінімізація

негативного впливу обставин, подій і підвищення відновлення психічних та фізичних ресурсів; підтримка емоційної рівноваги та збереження тісних взаємозв'язів з іншими людьми. Копінг-стратегії включають емоційний, когнітивний, поведінковий компоненти.

Стосовно критичних ситуацій варто пам'ятати, що не йдеться про ті обставини, які є звичними й періодично повторюються, у яких військовослужбовець застосовує звичні способи їхнього подолання. Йдеться про ситуації, які для свого подолання вимагають від людини пошуку нового для неї способу подолання, використання для розв'язання такої ситуації незвичних психологічних ресурсів.

Для досягнення мети в розкритті проблеми психологічних особливостей копінг-стратегій військовослужбовців у критичних ситуаціях проводилося емпіричне дослідження у військовій частині Івано-Франківської області.

У дослідженні вищезазначеної проблеми взяло участь 29 військовослужбовців обох статей віком від 22 до 57 років. Також опитуванні належали до різного військового звання. Усі опитуванні не були учасниками АТО чи учасниками інших бойових дій.

Діагностичні виміри емпіричного дослідження передбачають розгляд когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів копінг-стратегій; типи (види) копінг-стратегій, до яких входять продуктивність, непродуктивність, їх адаптивність – неадаптивність, індивідуально-психофізіологічні особливості особистості (нервово-психічна стійкість), оцінка самопочуття, настрою й активності при виявленні копінг-стратегіях, а також ставлення до ситуацій професійної діяльності військовослужбовців як критичних чи некритичних.

Дослідження проводилося за допомогою таких методик, як тест Е. Хайма (необхідний для визначення стилю боротьби зі стресом); Опитувальник Лазаруса, Фолкмана “Способи оволодіння поведінкою” (для визначення способів подолання труднощів у різних сферах); методика “Прогноз” В.А. Бодрова (призначена для початкового орієнтовного виявлення осіб із ризиком нервово-психічної нестійкості) і методика САН, яка дозволяє вимірювати емоційний стан людини в період інтенсивних психічних і фізичних навантажень.

Пі час обробки даних результату емпіричного дослідження проводився кореляційний аналіз для виявлення співвідношення особливості взаємозв'язку копінг-стратегій і нервово-психічної стійкості та стану самопочуття у військовослужбовців.

Згідно з результатами емпіричного дослідження виявлено, що серед опитуваних переважають адаптивні продуктивні компоненти копінг-стратегії серед 42% респондентів й адаптивні відносно продуктивні компоненти копінг-стратегії, які нараховують 38% опитаних, відносно адаптивні відносно продуктивні компоненти копінг-стратегії представлені меншою мірою в 17% військових і неадаптивні непродуктивні компоненти притаманні незначній кількості військовослужбовців – 3%.

Серед когнітивних копінг-стратегій переважають відносно адаптивні відносно продуктивні (відносність, надання сенсу, релігійність); з незначними відмінностями представлені адаптивні – адаптивно продуктивна (проблемний аналіз), адаптивні відносно продуктивні (збереження самоволодіння, утвердження особистісних цінностей).

Серед емоційних копінг-стратегій домінує продуктивно-адаптивна стратегія «оптимізм». Серед поведінкових копінг-стратегій переважають адаптивні, до яких відносять адаптивно-продуктивна (співпраця) й адаптивні відносно продуктивні (звернення, альтруїзм). Також виявлено відносно адаптивні відносно продуктивні (відволікання, компенсація). Неадаптивні непродуктивні поведінкові компоненти копінг-стратегії виявлено у незначній кількості опитуваних (див. таб. 1).

До домінуючих типів копінг-стратегій опитуваних військовослужбовців можна віднести такі: «планування вирішення проблеми»; «позитивна переоцінка»; «прийняття відповідальності»; «пошук соціальної підтримки».

Установлено, що більшість опитуваних відчуває труднощі у процесі означення критичних ситуацій у професійній діяльності. Критичні ситуації військовослужбовці пов'язують здебільшого із соціально-економічними чинниками (скорочення, низька заробітна плата), частково – з аваріями, війною.

Таблиця 1

Аналіз результатів дослідження копінг-стратегії військовослужбовців

Ефективність копінг-стратегії	Копінг-стратегії					
	Когнітивна складова		Емоційна складова		Поведінкова складова	
Адаптивна	проблемний аналіз	22%	протест	0%	Співробітництво	31%
	установка особистісних цінностей	7%	оптимізм	97%	звернення	10%
	Збереження самовладання	13%			альтруїзм	7%
Неадаптивні	примирення	0%	подавлення емоцій	3%	активне уникнення	3%
	розгубленість	0%	покірність	0%	відсулення	
	дисиміляція	10%	самозвинувачення	0%		
	ігнорування	0%	агресивність	0%		
Відносно-адаптивні	відносність	22%	емоційна розрядка	0%	компенсація	7%
	надання смислу	17%	пасивна кооперація	0%	відволікання	21%
	релігійність	10%			конструктивна активність	0%

Серед опитуваних переважає нормальний і вищий від нормального стани самопочуття, настрою й активності.

Досліджено домінування серед опитуваних хорошого й високого рівнів НПС, що є сприятливим показником для участі військових у критичних ситуаціях. Виявлено 21% учасників з малосприятливим рівнем НПС, за якого можливі зриви, особливо в критичних ситуаціях. Результати шкали відвертості свідчать, що значна частина опитуваних виявляла соціальну бажаність у відповідях (Рис. 1).

Для підтвердження результату емпіричного дослідження взаємозв'язку між рівнем нервово-психічної стійкості та ефективністю копінг-стратегії військовослужбовців у критичних ситуаціях проведено кореляційний аналіз. Результат розрахунку передбачає число пар значень $n = 29$, коефіцієнт кореляції становить: $r_{xy} = 134.103 / (64.103 \times 5.465) = 0.383$. Для вибірки рівнем значимості $p = 0.05$ критичне значення коефіцієнта становить $r_{крит} = 0.37$, з рівнем значення $p = 0.01$ становить $r_{крит} = 0.47$. Така кореляція є статистично значущою.

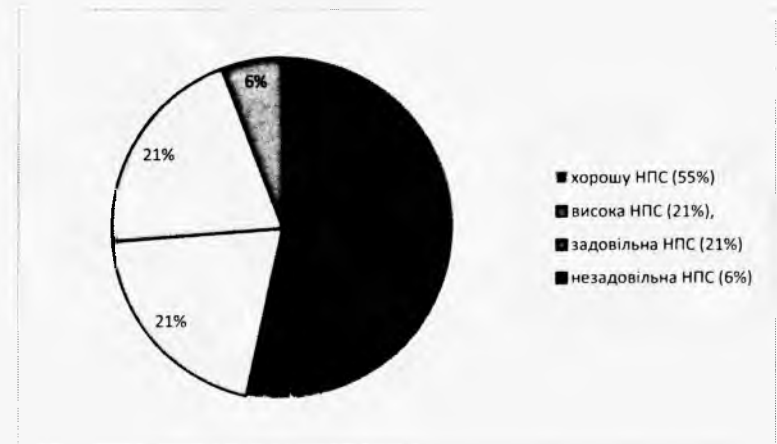

Рис. 1. Аналіз рівнів нервово-психічної стійкості військовослужбовців

Кореляційний аналіз проводився задля встановлення особливості взаємозв'язку копінг-стратегій і нервово-психічної стійкості й стану самопочуття у військовослужбовців. Виявлено зв'язок між конфронтацією (вирішення проблеми за рахунок не завжди цілеспрямованої поведінкової активності) і дистанціюванням (0,536) (подолання негативних переживань через проблему за рахунок суб'єктивного зниження її значущості й ступеня емоційної залученості в неї); конфронтаційним і самоконтролем (0,481); утечею, уникненням (0,589); позитивною переоцінкою (0,576).

Дистанціювання, як компонент, корелює із прийняття відповідальності (0,479); утечею, уникнення (0,706). Спостерігається обернена кореляція з активністю дистанціювання (-0,389), що свідчить про негативний зв'язок.

Самоконтроль, як копінг-стратегія, має позитивний зв'язок із соціальною підтримкою (0,528), плануванням вирішення проблеми (0,608) проглядається їхня взаємодія та активне спрацювання в критичних ситуаціях. Копінг-стратегія соціальної підтримки позитивно розкривається разом із плануванням вирішення проблеми (0,540).

Виявлено кореляційний зв'язок між прийняттям відповідальності та настроєм (0,441), самопочуттям (0,421), утечею та уникненням (0,505).

Згідно з даними кореляційного аналізу виявлено зворотний зв'язок між незадовільним рівнем НПС й активністю як типом копінг-стратегій (-0,495) і прямолінійну залежність із копінг-стратегіями: «втеча та уникнення» (0,377), «дистанціювання» (0,635) і «прийняття відповідальності» (0,507). Це свідчить про те, що за не задовільного рівня НПС у військовослужбовця знижується активність до діяльності й спрацьовують копінгі, які є неадаптивними.

Існує пряма кореляція між задовільним рівнем НПС і копінг-стратегією «втеча та уникнення» (0,569). Високому рівню НПС притаманний зв'язок з адаптивною копінг-стратегією «планування вирішення проблеми» (0,449), а також, обернена кореляція із копінг-стратегіями «втеча та уникнення» (-0,387) і «дистанціювання» (-0,454). Це є вагомим показником військовослужбовців, у за високої НПС значно занижуються неадаптивні копінгі.

До основних шляхів формування адаптивно-продуктивних копінг-стратегій військовослужбовців в умовах бойових дій (без попереднього такого досвіду) варто віднести: психологічну просвітницьку роботу з роз'ясненням основних елементів функціонування психіки в екстремальних умовах, розкриття феномену стресу та можливих продуктивних способів його подолання, впливу шкідливих звичок на можливості виходу зі стресів; активні методи навчання, спрямовані на відпрацювання практичних навичок надання першої психологічної допомоги військовослужбовцям, які мають ознаки бойових психічних травм; відпрацювання навичок самопомоги й нормалізації власного психоемоційного стану. Також до шляхів формування адаптивно-продуктивних стратегій військовослужбовців варто зарахувати власні захисні якості до копінг-ресурсів особистості, які містять такі компоненти: звернення за допомогою до інших при досягненні цілей; аналіз ситуації, її планування; переосмислення й пошук позитивних сторін. Згідно з результатами дослідження, в опитуваних переважають адаптивні копінг-стратегії, високий і хороший рівні НПС, нормальний і завищений стани самопочуття. Разом із тим дані шкали відвертості свідчать про соціальну бажаність відповідей. Тобто можна припустити, що частина опитуваних демонструвала власні характеристики відповідно до вимог, які ставляться до особистості військовослужбовця з можливою переоцінкою власних здібностей.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що серед опитуваних переважають адаптивні продуктивні й адаптивні відносно продуктивні копінг-

стратегії, відносно адаптивні, відносно продуктивні копінг-стратегії представлені меншою мірою та не адаптивні непродуктивні притаманні характерні незначній кількості військовослужбовців.

Серед опитуваних виявлено домінування хорошого рівня НПС, проте на одному рівні представлені високий і задовільний рівні НПС та незначна кількість незадовільного рівня НПС. Виявлено, що серед осіб з високим рівнем НПС переважають продуктивно-адаптивні копінг-стратегії; із середнім рівнем НПС майже нарівні представлені як продуктивно-адаптивні, так і відносно продуктивно адаптивні копінг-стратегії; серед опитуваних із задовільним рівнем НПС переважають відносно продуктивні відносно адаптивні копінгі, хоча є й відносно продуктивно адаптивні; незадовільному рівню НПС (який малопредставлений) характерні як відносно продуктивні відносно-адаптивні, так і неадаптивні непродуктивні копінг-стратегії.

Перспективи подальшого дослідження є аналіз копінг-стратегій військовослужбовців учасників бойових дій, дослідження копінг-стратегій військових, які стають найнефективнішими в умовах бойових дій, сприяють уникненню посттравматичних стресових розладів.

1. Абдурахманов Р. А. Стрессовые состояния в боевой обстановке и их психологические последствия / Абдурахманов Р. А. Мир психологии. – 1998. № 2. – С. 86 - 88.
2. Варій М. Й. Морально-психологічний стан військ та його оцінка. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психол. наук : 20.02.02 / Варій М. Й. - К. : Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1997. – 478 с.
3. Диденко И. В. К вопросу об адаптации военнослужащих к различным условиям службы: Человек. Власть. Общество : сб. науч. трудов III Азиатско-Тихоокеанского междунар. конгр. / Диденко И. В. – Хабаровск : «Импульс-Восток ВТ», 2004. – С. 15 - 19.
4. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Китаев-Смык Л. А. – М. : Наука, 1983. – 36 с.
5. Корольюк Н. И. Психическая саморегуляция военнослужащих пограничных войск. : Учеб. – метод. пособ. / Корольюк Н. И. - М., 1992. – 46 с.
6. Скиданович В.І. Психологічні особливості копінг-стратегій військовослужбовців в критичних ситуаціях : дипломна робота на здобуття окр. магістра / Скиданович В. І. – Івано – Франківськ; Прикарпат. Нац. ун-т ім. В. Стефаніка, 2015. – 84 с.
7. Селье Г. Стресс без дистресса / Селье Г. - М. : Прогресс, 1979. – 124 с.
8. Lazarus R. S. Psychological stress and coping process / Lazarus R. S. – New York : Mc Graw-Hill, 1966.
9. Lazarus R. S. Cognitive and coping processes in emotion / R. S. Lazarus / Stress and coping. – N. Y. : Columbia Univ. Press, 1977. – P. 144 – 157.

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

УДК 316.61: 316.356.2 – 053.81

Віктор Пліцький

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ В ШЛЮБІ

Стаття присвячується проблемі соціально-психологічного благополуччя особистості в шлюбі. Виокремлено критерії та ознаки суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі: стабільність сім'ї (як наслідок – виконання її основних сімейних функцій), задоволеність шлюбом, можливість самореалізації в шлюбі. Відзначено, що широкий спектр умов успішності взаємовідносин дає підставу вважати, що суб'єктивне благополуччя особистості в шлюбі характеризується наявністю не всіх умов одночасно, а деякої їх сукупності (яка, можливо, і визначає специфіку взаємин у конкретній парі).

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, критерії благополуччя, шлюбні відносини.

In the article, the author raises the issue of social and psychological well-being of the individual in the marriage. Thesis there is determined the criteria and subjective well-being of the individual features in marriage, family stability (as a result the implementation of major family functions), satisfaction with marriage, the possibility of self-fulfillment in marriage. It is noted that a wide range of conditions, successful relationship suggests that subjective well-being of the individual in marriage characterized by conditions not all at once, and some of their population (which may also determine the specific relationship in a particular pair).

Key words: subjective well-being, prosperity criteria, marital relations.

Актуальність дослідження. Однією з найбільш значущих сфер життєдіяльності особистості є сім'я, у якій центральне місце посідають шлюбні відносини, що створюють психологічний простір життєвого світу особистості, визначають якість її сімейного життя. Благополуччя в шлюбі забезпечує переживання суб'єктивної задоволеності особистості подружніми стосунками і є основою її психологічного комфорту та позитивного психоемоційного самопочуття, а отже проблема дослідження соціально-психологічної сутності суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі в умовах динамічних суспільних відносин є особливо актуальною.

Мета статті теоретично обґрунтувати соціально-психологічну сутність суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі.

Аналіз останніх досліджень. Проблема суб'єктивного благополуччя особистості стала предметом психологічних досліджень і активно розробляється в останні роки: вивчаються питання структури суб'єктивного благополуччя особистості (Е. Дінер); вплив життєвих цілей на суб'єктивне благополуччя (Р. Еммонс); гендерні відмінності в переживанні суб'єктивне благополуччя (Р. Інґлехарт); особливості суб'єктивного благополуччя та його зв'язок з емоційним інтелектом (І. Горбаль, М. Єлейко); функції особистісних прагнень у переживанні молодою людиною суб'єктивного благополуччя (Е. Кологривова); суб'єктивного благополуччя розглядається як чинник самоактуалізації особистості (Г. Пучкова). Серед робіт науковців, у яких опосередковано

розглядаються проблеми благополуччя в шлюбі, слід відзначити дослідження, присвячені психологічній сумісності подружжя та емоційній адаптації в перші роки після укладання шлюбу (М. Обозов, А. Султанова, Т. Трапезникова, П. Якобсон та ін.); чинникам, що впливають на задоволеність шлюбом чоловіків і жінок, характер їх сімейного спілкування (Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Камінська, Н. Хлопоніна та ін.); впливу ціннісних орієнтацій і шлюбно-сімейних установок партнерів на внутрішньосімейну взаємодію (В. Бочелюк, Т. Говорун, Г. Дубчак, Л. Мороз, І. Хитріна та ін.), ідентифікації особистості в подружжі як умови благополуччя сімейних стосунків (Ю. Дмитрук); процесу формування шлюбно-сімейних відносин та специфіці шлюбного вибору особистості (О. Кляпець).

Виклад основних положень. Проблема суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі є достатньо важливою і актуальною через свою соціальну затребуваність і наукову значущість.

З метою оцінювання рівня успішності подружніх взаємин дослідники виділяють принаймні три аспекти групової життєдіяльності: міжособистісні емоційні взаємини членів групи, структуру взаємодії між ними в процесі спільної діяльності, характер ціннісних орієнтацій, установок і нормативних уявлень, що утворюють групу осіб [1; 3; 9].

Проблема визначення ознак, на підставі яких можна констатувати благополуччя відносин у подружній діаді, неодноразово підіймалося в психологічних дослідженнях. Упродовж тривалого часу основним критерієм благополуччя подружніх взаємин вважався показник стабільності відносин (їх юридичне збереження), стійкість сім'ї при цьому вважалася основним фактором виконання шлюбно-сімейним інститутом покладених на нього соціальних функцій. Дослідження, орієнтовані на виявлення факторів благополуччя подружніх відносин, будувалися, відповідно, на порівнянні двох категорій: шлюбів, які розпалися і сімей з різними варіантами оптимального шлюбу («щаслива сім'я», «вдале подружжя», «здорова сім'я»). Таким чином, порівнюючи пари, що розлучаються та інтактні пари, дослідники традиційно вважали, що вони свідомо відрізняються за показником «задоволеність». Критерієм розподілу сімей на «щасливі» і «нщасливі», крім розлучення, також нерідко слугував факт звернення подружжя в консультаційний центр з сімейних проблем. У такому випадку пари, які не зверталися за допомогою в розв'язанні сімейних проблем до фахівців, умовно вважалися задоволеними шлюбом.

Проте переважна більшість досліджень за минулі роки свідчить про неправомірність розгляду стабільності шлюбу як показника успішності психологічної взаємодії подружжя. Дійсно, очевидно, що факт збереження шлюбу нічого не свідчить про психологічну грань взаємодії шлюбних партнерів. Таким чином, стабільність й успішність шлюбу не є тотожними характеристиками – стабільні шлюби не завжди визначають високий рівень задоволеності подружжя, а шлюби, у яких подружжя задоволене міжособистісними відносинами, можуть бути нестабільними

Л. Гозман, Ю. Альошина стверджують, що основоположні характеристики шлюбу визначаються, насамперед, тим, наскільки успішним вважає свій шлюб саме подружжя, наскільки задоволене ним [1; 4].

Іноді дослідники не розводять поняття стабільності подружнього союзу й задоволеності шлюбом, а об'єднують їх у рамках єдиної класифікації. Так, дослідники пропонують схему рівнів стабільності. При цьому першим, найбільш загальним, рівнем є стійкість (юридичне збереження) шлюбу. Другий рівень – «притосування в шлюбі», «адаптованість подружжя», за яких спостерігається не тільки юридичне збереження шлюбу, а й спільність подружньої пари за такими характеристиками, як розподіл домашньої праці, виховання дітей і т. п. Нарешті, третій, найбільш глибокий, рівень – рівень «успішності шлюбу», який характеризується насамперед збігом ціннісних орієнтацій подружжя [3; 9].

Разом з тим задоволеність шлюбом уявляється досить нечіткою характеристикою, що вимагає конкретизації. «Щасливість» сімейних відносин, на думку Н. Самоукіної, оцінюється такими критеріями: набуття душевного, внутрішнього спокою (що створює відчуття комфорту, стабільності, захищеності); відчуття внутрішньої свободи в настроях, вчинках; простота і ясність відносин (що виникає за взаємної довіри), прагнення відкрито обговорювати проблеми; що виникають можливість бути самим собою [10].

Поняття «успішний шлюб» передбачає побутову, емоційну й сексуальну адаптацію, супроводжувану певним рівнем духовного взаєморозуміння при неодмінному збереженні та підтвердженні індивідуальних потреб кожного з подружжя.

Останнім часом одним з критеріїв благополуччя сімейних відносин дослідники називають можливість самореалізації в подружній парі. Модель самореалізації в особистому житті може бути представлена такими етапами: самовизначення й вибір супутника життя, становлення стабільних особистісних взаємин, подальший особистісний ріст і розвиток подружжя [9, с. 110]. Самореалізація у сфері особистого життя передбачає глибокий і інтенсивний характер взаємин і взаємодії, їх інтимність. Високий ступінь самореалізації в подружжі забезпечується гармонізацією внутрішніх ресурсів людини, їх адекватним перерозподілом, самовідновлення й оновленням. Л. Коростильова, зокрема, зазначає, що самореалізація в особистому житті допускає наявність задоволеності й корисності на кожному з рівнів взаємодії: психофізіологічному, психологічному, соціально-психологічному, духовному [9, с. 124]. На підставі численних даних із царини психологічного консультування та психотерапії сім'ї автор наголошує, що задоволеність свідчить про психологічне здоров'я (за А. Маслоу), конгруентність (за К. Роджерсом) і, у цілому, про позитивну емоційну атмосферу в сім'ї. Корисність (продуктивність) відображає ту обставину, що шлюбно-сімейні відносини здебільшого сприяють розвитку членів сім'ї. Це дозволяє кожному з партнерів отримати додаткові можливості для здійснення своїх життєвих цілей, «знаходячи своє продовження один в одному» [9, с. 17].

Таким чином, дослідники називають серед основних критеріїв подружнього благополуччя: стабільність сім'ї (як наслідок – виконання її основних сімейних функцій), задоволеність шлюбом, можливість самореалізації в шлюбі.

Однак більше уваги дослідники приділяють саме внутрішнім чинникам подружнього добробуту. Група факторів, описаних як «внутрішні», налічує більшу кількість умов, ніж розглянута вище. Найбільш повний набір внутрішніх умов, що визначають якість шлюбу, знову знаходимо в Р. Левіса, Дж. Спанієр, які об'єднують їх у категорію «особистісні та внутрішньоподружні чинники». У числі умов: позитивне ставлення до партнера (сприймається подібність, легкість спілкування, сексуальна, фізична та інтелектуальна привабливість партнера, збіг ціннісних орієнтацій); емоційна задоволеність стосунками з партнером (вираження любові з його боку, взаємна допомога подружжя в особистісному зростанні кожного, обширні особистісні зв'язки між партнерами, сексуальна задоволеність, відчуття себе єдиним цілим – подружньою парою і т. д.); параметри ефективності спілкування в подружній парі (спільність очікувань, глибина саморозкриття партнерів, точність невербальної комунікації, наявність спільних символів, частота успішного спілкування в парі); рольова відповідність подружжя (компліментарність потреб і ролей, відповідність рольового виконання і рольових очікувань, особистісна подібність, чіткість розподілу ролей у сім'ї); взаємодія (дружба подружжя, спільність діяльності, ефективність діадної взаємодії, ефективність вирішення проблем, фізична близькість при взаємодії; спільне відвідування церкви).

Г. Волкова зазначає, що основною умовою, яка забезпечує стійкість й успішність шлюбу, є персональна сумісність подружжя. При цьому сумісність розуміється автором досить широко, включаючи психофізіологічний, соціально-психологічний, психологічний аспекти [3]. Про психологічну сумісність партнерів як умову успішного, ефективного функціонування сім'ї говорять також С. Кріченко, М. Обозов, А. Обозова, О. Сермягіна, В. Терьохін та ін.

Більшість авторів серед найбільш важливих внутрішніх умов благополуччя сімейних відносин називають успішність процесу подружнього спілкування (Ю. Альошина, Л. Гозман, Р. Левіс, Г. Навайтис, О. Новикова, К. Роджерс, В. Сисенко, В. Сікорова, Дж. Спанієр та ін.).

Ю. Альошина, Л. Гозман відзначають, що саме внутрішньосімейне спілкування є способом задоволення обов'язкової для подружжя потреби особистості у прийнятті, захисті та особистісному комфорті. В. Сисенко підкреслює, що тільки шлюб і сім'я дають людині таке спілкування, яке максимально відверте і довірливе. У сімейному спілкуванні людина немовби скидає з себе соціальні маски, усуваючи ті соціальні ролі, які вона виконує в суспільній, політичній чи професійній сферах. Життєстійкість подружньої пари, на думку автора, передовсім пов'язана з почуттям підтримки, взаєморозуміння і психічного комфорту. Кризові ситуації в шлюбному житті

наступають саме тоді, коли не задовольняються основні емоційно-психологічні потреби особистості, зокрема потреба в довірливо-дружньому спілкуванні. Автор, крім того, зазначає, що в благополучних подружніх парах довірливо-дружнє спілкування необхідно доповнюється спілкуванням інтимно-любнвим.

Ю. Альошина також підкреслює, що різні параметри подружнього спілкування є характеристиками, здебільшого диференціюючими успішні та неуспішні сім'ї [1]. Це підтверджується значною кількістю досліджень, проведених як у нашій країні, так і за кордоном. Цікавим видається той факт, що, на думку дослідників, спілкування подружжя – характеристика досить стабільна, особливості міжособистісного спілкування формуються в перший рік спільного життя подружжя і в подальшому важко піддаються змінам і корекції.

П. Вацлавік формулює такі умови успішності взаємин, які проявляються в процесі подружнього спілкування: відкритість, відсутність потреби приховувати що-небудь один від одного; підтвердження самооцінок один одного в ході спілкування, формування більш позитивного уявлення про себе в кожного з партнерів; активний транзактний обмін, постійне інтенсивне обговорення один з одним того, що кожен думає і відчуває; ситуативна адекватність, наявність безлічі різних форм подружнього спілкування, вибір яких здійснюється залежно від конкретної ситуації [2].

Так, Р. Левіс, Дж. Спанієр, виявляючи вплив особливостей спілкування на якість шлюбу, виділили фактори, що позитивно або негативно впливають на його успішність. На їхню думку, успішним відносинам між подружжям сприяє можливість саморозкриття, наявність значної кількості спільних очікувань і установок, точність невербальної комунікації, наявність спільних «символів» (прізвиська, звернення, традиції, обряди), глибоке взаєморозуміння, емпатія тощо. Г. Навайтіс зазначає, що психологічна гармонія стосунків між подружжям проявляється передовсім, у дружньому, щирому спілкуванні, у здатності прийняти Я близької людини без особливої критики, помічати її позитивні властивості й сприяти вдосконаленню її особистості. Подружжя має бути відкритим, визнавати свободу один одного, право бути самими собою. Автор зазначає, що подібні взаємини в жодній родині не можуть складатися відразу, з перших днів сімейного життя. Таким чином, дослідники погоджуються з тим, що успішність процесу подружнього спілкування є необхідною умовою благополуччя сімейних відносин.

Опитування, здійснене С. Голодом показало, що для чоловіків до найбільш важливих факторів стабільності шлюбних відносин увійшли любов до дітей, дружня прихильність і взаємна любов подружжя, спільність подружніх поглядів та інтересів, подружній обов'язок. Жінки також віддали перевагу дітям, дружбі та духовній спільності, відзначили сексуальну гармонію й заохочення індивідуальних прагнень кожного з подружжя. Пізніші дослідження того ж автора підтвердили, що саме перераховані вище компоненти визначають стабільність шлюбу (змінюються лише пріоритети

усередині групи розглянутих факторів) [6].

Н. Самоукіна [10] пропонує характеристики, що забезпечують, на її думку, стабільність шлюбу. По-перше, у стабільному шлюбі живуть ті, для кого сім'я сама по собі є цінністю. Такі люди не тільки прагнуть до сімейного життя, а й мають приклади сімейного життя батьків, бабусь і дідусів. Цю категорію людей характеризує ще й те, що вони мало замислюються над вдалістю чи невдалістю свого шлюбу, а також із самого початку відмовляються від потенційної можливості розлучення. Такий тип подружніх відносин, зазначає автор, характерний для зрілих відповідальних людей.

По-друге, у тривалих і багаторічних шлюбах живуть люди, які прагнуть жити разом із партнером і для яких життя на самоті неможливе. Їм важлива присутність близької людини у своєму будинку, можливість піклуватися про неї. По-третє, подружжя, які прожили в шлюбі багато років, як правило, вважають, що ні в одному шлюбі неможливо задовольнити всі свої бажання й потреби. Вони керуються тим, що будь-який шлюб пов'язаний з обмеженнями, абсолютна свобода або абсолютна досконалість недосяжні.

Зустрічаючись у шлюбі з певними проблемами, люди разом із тим вважають, що життя без проблем узагалі неможливе і що в іншому шлюбі вони мали б інші проблеми. На завершення Н. Самоукіна відзначає ще одну категорію орієнтованих на стабільний шлюб – це люди релігійні, які вважають для себе неможливим порушувати рішення, яке «прийняте зверху». Таким чином, автор виділяє три основні умови стабільного сімейного життя: установки подружжя на сімейне життя (за наявності об'єктивних труднощів і протиріч саме така загальна установка на шлюбний спосіб життя й рятує безліч сімей від розлучень); наявність сімейних традицій, ustalених, звичних для подружжя дій (важливо лише, щоб сімейні традиції встановлювалися природно, а не під тиском одного з членів подружжя); здатність людей до «психологічного балансування» (постійно, і обов'язково з обох сторін) [10].

Л. Шнейдер серед факторів, що стабілізують подружні взаємини, називає такі: постійне прагнення партнерів до збереження сім'ї; бажання й здатність партнерів до узгоджених дій на благо сім'ї; ініціативність кожного чоловіка у вирішенні сімейних проблем і реальний внесок кожного в суспільні справи; розумне поєднання різноманітних особистих цілей і потреб із загальносімейними справами й потребами; прагнення у важку хвилину до емоційного єднання і згуртування; естетична привабливість (зовнішній вигляд, манера поведінки); здатність емоційно зігріти дружину, створити атмосферу довіри, невимушеності, сердечності [12].

Певні поєднання особистісних характеристик подружжя також можна розглядати як передумови стабільності й успішності взаємин. Наразі момент не отримано однозначної відповіді на питання про вплив схожості (гомогенність) або взаємного доповнення (компліментарність) визначених особливостей темпераменту й характеру на гармонію і успішність шлюбу. Можна обґрунтовано припустити, що в деяких випадках позитивний вплив здійснює гомогенність (наприклад, у випадку екстравертованості – інтровертованості), а

в інших – компліментарність (домінантність – підлеглість) [12]. Підтвердження вищесказаному знаходимо в А. Співаковської [11], на думку якої, велике значення в зміцненні психологічної стабільності сім'ї слід надавати індивідуально-особистісним характеристикам подружжя. При цьому психологічне вивчення особистостей, які пояснюють своє сімейне неблагополуччя відмінністю характерів, вказує на їхню схожість, а не відмінність. Узагальнення подібних прикладів показує, що в разі об'єднання подружжя з полярними рисами характерів сім'я більш стабільна, тоді як при однаковості рис взаємини в сім'ї набувають ознак більшої конфліктності, а самі особистісні риси суб'єктивно сприймаються як характерологічно різні. Таким чином, на думку автора, стабільності сімейних відносин сприяє так звана компліментарність, взаємодоповнення особистісних рис. Характерно, що поляризація діє в основному стосовно глибинних, основних рис особистості. Поверхневі ж риси, пов'язані не стільки із системою значущих потреб особистості, скільки з певним стилем поведінки, навпаки, визначають стабільність шлюбу швидше своєю схожістю, ніж розбіжністю. Дійсно, узгодження другорядних поведінкових рис полегшує взаємодію людей у сімейному житті, сприяє створенню сімейної групи як єдиного цілого. Глибинні риси визначають емоційний фундамент, стійкість базисних компонентів сім'ї, тому їх відмінність збільшує внутрішню спільність, єдність і стабільність сімейної групи.

Порівнявши поведінку подружжя в щасливих і конфліктних шлюбах зазначимо, що в щасливих позитивні висловлювання на адресу партнера суттєво переважають над негативними і особливо над критичними. Для гармонійних шлюбів характерне переважання позитивних невербальних і поведінкових актів (наприклад, поцілунки, подарунки, допомога).

Ю. Альошина пропонує розглядати в як одну з детермінант задоволеності шлюбом (яка, своєю чергою, визначає суб'єктивну успішність благополуччя) подружній стаж. За результатами експериментального дослідження автор доходить висновку, що залежність задоволеності шлюбом від стажу існує, хоча й має складний характер. При цьому на декількох початкових стадіях циклу розвитку сім'ї задоволеність шлюбом у подружжя знижується, а потім поступово зростає [1].

Умовою нормального функціонування й розвитку шлюбу є наявність у чоловіка і дружини різноманітних ціннісних орієнтацій. Різноманіття систем цінностей служить природною базою для індивідуалізації особистості, а тому система, що забезпечує таке різноманіття, володіє, крім усього іншого, найбільшою стійкістю. Нерідко серед визначальних умов благополуччя шлюбу виступає шлюбна мотивація. Мотиви вступу в шлюб визначають структуру і зміст відносин подружжя, а в результаті – стійкість шлюбу. Деякі дослідники виділяють окремою умовою успішності функціонування сім'ї можливість особистісного розвитку кожного з членів подружньої діади. подружжя як особистостей.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що широкий спектр умов успішності взаємин дає підставу вважати, що суб'єктивне благополуччя особистості в шлюбі характеризується наявністю не всіх умов одночасно, а деякої їх сукупності (яка, можливо, і визначає специфіку взаємин у конкретній парі). Таким чином, проблема відповідності критеріїв суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі тим чи іншим умовам потребує більш ретельного розгляду і може слугувати перспективою подальших наукових досліджень.

1. Алешина Ю. Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Е. М. Добовская. – М. : МГУ, 1987. – 120 с.
2. Баранова В. А. Социально-перцептивные факторы интеграции малой группы и самовосприятие индивидов в ней / В. А. Баранова, А. И. Донцов // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 24 – 30.
3. Волкова А. Н. Психологическое консультирование семейных конфликтов / А. Н. Волкова // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2000. – № 1. – С. 12 – 21.
4. Гозман Л. Я. Психологические проблемы семьи / Л. Я. Гозман, Е. И. Шлягина // Вопросы психологии. – 1985. – № 2. – С. 74 – 83.
5. Головин С. Ю. Словарь практического психолога / С. Ю. Головин – Мн. : Харвест, 1998. – 248 с.
6. Голод С. А. Стабильность семьи: социологические и демографические аспекты / С. А. Голод. – Л. : Наука, 1984. – 135 с.
7. Жеребцов С. Н. Переживания личности в контексте культуры и истории: теоретические основания исследования / С. Н. Жеребцов // Психологический журнал, 2012. – № 3-4. – С. 4-14.
8. Каган В. Е. Воспитателю о сексологии / В.Е. Каган. – М. : Педагогика, 1991. – 256 с.: ил.
9. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности. брачно-семейные отношения / Л. А. Коростылева. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000. – 292 с.
10. Самоукина Н. В. Парадоксы любви и брака. Психологические записки о любви, семье, детях и родителях / Н. В. Самоукина. – М. : Деловая литература, 1998. – 192 с.
11. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья / А. С. Спиваковская. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – 304 с.
12. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

УДК 316.6

Галина Федоришин

РОЛЬ МАТЕРІ У ВИХОВАННІ ДИТИНИ З ОСОБЛИВОСТЯМИ У РОЗВИТКУ

У статті висвітлено типи материнського ставлення до дитини з відхиленнями в розвитку й особливості материнсько-дитячих відносин. Проаналізовано фактори, які впливають на особистісні характеристики матері й визначають її поведінку. Обґрунтовано доцільність психологічного супроводу материнсько-дитячих відносин в сім'ях, які виховують дитину з особливими потребами.

Ключові слова: материнсько-дитячі стосунки, материнське ставлення, відхилення «розвитку, прийняття, виховання, психологічний супровід».

This article analyses some factors which influence on personal properties of a mother with a child with special needs and define her behavior. Mothering and maternal-infant relations, viability of psychological accompaniment of maternal-infant relations in the families, which bring up a child with special needs, are explained here as well.

Keywords: maternal-infant relations, mothering, special needs, acceptance, bringing up, psychological accompaniment.

Актуальність дослідження. Діти з розладами розвитку – це діти, у яких унаслідок уродженої недостатності або набутого органічного ураження сенсорних органів, опорно-рухового апарату або центральної нервової системи є відхилення від нормативного розвитку психічних функцій. У деяких випадках розлади розвитку можуть бути спричинені й мікросоціальними факторами, не пов'язаними з патологією аналізаторів або центральної нервової системи (наприклад, несприятливі форми сімейного виховання, соціальна й емоційна депривація). Проте, якою б дитина не була, вона має право жити у своїй родині, зустрічатися й дружити з усіма, з ким їй приємно, ходити в дитячий садочок і школу, вчитися і тренуватися, розширювати коло спілкування й дізнаватися більше про навколишній світ, розвивати свою самостійність настільки, наскільки це можливо [1]. Роль матері в реалізації цього права важко переоцінити. Вона докладає усіх зусиль для розвитку своєї дитини, її максимальної інтеграції в суспільство та нормалізації життя.

Аналіз останніх досліджень. Специфіку материнсько-дитячих відносин у сім'ї, яка виховує дитину з обмеженими можливостями, досліджували Т. Дегтяренко, О. Зіборова, В. Синьов, Л. Туріщева та ін. До питання соціальної адаптації жінок, які виховують дитину з відхиленням у психофізичному розвитку, зверталися М. Матвеева, О. Хохліна, Л. Шипіцина та ін. Особистісні особливості жінок, які виховують дітей з особливостями розвитку, вивчали М. Дерюгіна, Т. Зінкевич, Н. Жутікова, Г. Калюжин, О. Мастюкова, Л. Нісневіч, Л. Шипіцина та ін. На необхідності психологічної допомоги вказаній категорії сімей наголошують М. Капська, О. Ляшенко, М. Радченко, О. Романенко, В. Тарасун, О. Тиха, І. Цимбалюк, О. Якубенко та ін.

Метою статті є обґрунтування факторів, які впливають на особистісні характеристики жінок, які виховують дитину з розладами у розвитку. Для досягнення мети вирішувалися такі завдання: висвітлити типи материнського ставлення до дитини з особливими потребами; виявити специфіку відносин у сім'ї, у якій виховується дитина з особливостями у розвитку; обґрунтувати доцільність психологічного супроводу материнсько-дитячих відносин.

Виклад основних положень. Традиційно саме жінка займається вихованням, освітою й лікуванням дитини з особливостями розвитку. Це стає сенсом її життя. Часто їй не вистачає знань і умінь, іноді заважають уявлення й очікування найближчого оточення. Ці та інші фактори впливають на особистісні характеристики матері й визначають її поведінку.

Більшість матерів, дізнавшись про діагноз дитини, переживають надзвичайно сильне почуття несправедливості. У відчайдушних пошуках відповіді на питання «Чому? За що?» вони відчувають свою провину, за яку їм доводиться відбувати покарання. «Спокута провини» відображається в надмірній турботі, що призводить майже до повного паралічу активності дитини, до її непристосованості, позбавлення можливості мобілізувати наявні потенції для соціальної адаптації [11]. Екстравертовані матері, як правило, звинувачують у трагедії себе. Вони впадають у відчай і виявляють депресивні реакції. Настрій їх сповнений сумом, а у свідомості домінує думка про те, що трапилося горе. З часом матері стають більш замкнутими, утрачають інтерес до оточення, до колишніх вподобань. В емоційній сфері проявляються образливість, дратівливість, нестриманість афектів, легкодухість і сльозливість у розмовах про дітей. Інтровертовані матері, навпаки, схильні звинувачувати медичний персонал у недогляді, неякісній роботі і т. д. Вони неадекватно сприймають хворобу дитини, вважаючи, що вона цілкомвилковна, – так виявляється механізм психологічного захисту від травмуючих переживань [8].

Ситуація «особливого» материнства порушує, з точки зору соціуму, загальноприйняті норми, що входять у соціальну роль матері. Не завжди дитина може оволодіти певним набором умінь і навичок, матері складно контролювати її поведінку – ці та інші, що не відповідають очікуванням оточення, прояви можуть сприйматися ними як результат нездатності жінки впоратися зі своєю роллю. З іншого боку, почуття провини й високий рівень тривожності можуть спотворювати сприйняття реальності. У такому разі жінка приписує оточуючим це засудження. Невідповідність сьогоденнішого материнського статусу колишнім очікуванням, викликана особливою ситуацією, своєрідністю дитини, її неадекватними проявами, веде до загальної незадоволеності роллю матері і, як наслідок, можливі або самозвинувачення, зростання внутрішньої конфліктності, або актуалізація психологічних захистів і підвищення їх рівня.

Відхилення в розвитку дитини в ряді випадків інтерпретується жінками як власна неповноцінність. Ідентифікуючи себе зі своєю дитиною, мати сприймає її невдачі як свої власні. Будь-яка несправедливість стосовно дитини об'єктивно чи суб'єктивно сприймається матір'ю, переноситься нею на власне «Я», знижує самооцінку, формує реакції протесту й підвищує рівень психологічних захистів. Серед матерів й особливо батьків нерідкі випадки гострого переживання критики своєї дитини, що часом супроводжується обуренням і войовничою реакцією. Більшість батьків виявляють украй негативне ставлення до зауважень, висловлювань і навіть поглядів оточуючих на адресу своєї дитини, готовність до активного протистояння.

До особливостей соціальної адаптації жінки в ситуації «особливого» материнства відносяться недостатня соціальна активність та егоцентричні цілі. Поведінка її характеризується відсутністю гнучкості, стереотипністю проявів. Егоцентризм переходить межі норми. Протиставляючи себе всім, мати мимоволі фіксується на одній темі – своїй «особливій» дитині. Часто її мова нестримна і втомлює оточуючих. Емоційний тон такого егоцентризму – «майже

хронічний дискомфорт». З роками ситуація ускладнюється через відчай, втому й відповідальність. Внутрішній і зовнішній тиск, незадоволення сімейним життям, нервово-психічна напруга – усі ці фактори змінюють погляд матері «на світ, ставлення до самої себе й інших людей» [3]. Стають іншими особистісні якості: невпевненість, сором'язливість змінюються завзятістю, теплота й прихильності до близьких – сухуватістю й педантизмом, доброта – дещо безсердечністю. У деяких жінок виникають суїцидальні думки. Тривалий душевний дискомфорт спричиняє виникнення в матерів почуття депресії й тривоги. Результати досліджень Д. Ісаєва показали, що депресивні стани властиві 60% матерів, а постійна тривожність – 90% опитаних. Причинами цієї тривожності є щоденні проблеми, з якими стикаються батьки. Так, вагомим чинником зростання рівня тривоги й емоційної нестійкості є недостатня психологічна підтримка з боку родичів, знайомих. Іншим важливим фактором, що формує почуття тривожності в батьків, чиї діти вже подорослішали, є невідомість в очікуванні найближчого майбутнього. Бачачи символічне продовження свого життя в дітях, а потім і в онуках, матері та батьки переживають, крім усього іншого, ще й імовірність припинення їхнього роду, особливо якщо ця дитина єдина [4].

Одним зі стійких компонентів віддалених емоційних переживань батьків, які виховують дітей-інвалідів, є екзистенційна криза, що виявляється в гострому відчутті нереалізованості. Вихідний пункт останнього – неповнота прояву почуття материнства, його незавершеність («діти так і залишаються дітьми»). У разі нормального розвитку первісний симбіотичний зв'язок дитини й матері поступово змінюється автономією сина чи дочки, що вивільняє час і сили батьків для реалізації особистих мотивів (професійний ріст, здобуття освіти, спілкування з друзями, поїздки, відвідування театрів, музеїв, власні захоплення). У процесі виховання дитини-інваліда надлишковий первісний симбіотичний зв'язок не тільки з часом не слабшає, але в окремих випадках посилюється [9]. Повне розчинення в дитині, як й інші випадки крайнього прояву якостей людської природи, не завжди є на благо й може призвести до втрати жінкою своєї індивідуальності, перешкоджати зростанню особистості. Через це різко порушуються або спотворюються життєві цілі. У більшості випадків матері залишають роботу, улюблену справу, відмовляються від перспективи кар'єрного зросту.

Відділення від батьків та індивідуалізація, яка відбувається в підлітковому віці, – природні процеси для здорової дитини й важлива стадія життєвого циклу батьків. «Утрата» може привести до позитивних зрушень, мати стає вільнішою фізично й психологічно. У разі виховання дитини з порушенням розвитку таке відділення затримується, а іноді не відбувається взагалі. З одного боку, мати несвідомо опирається зростаючій самостійності дитини, убачає в ній сенс свого життя й боїться залишитися непотрібною. Часто таку позицію підтримують й інші члени сім'ї, вважають її єдино правильною, звикнувши за довгі роки до певних ролей жінки. З іншого боку, мати відчуває при цьому незадоволеність і роздратування, викликані неприродно довгою

роллю матері «маленької» дитини. Амбівалентність почуттів веде до внутрішнього конфлікту й невротизації.

Невротичні прояви стають практично постійною складовою поведінки матері. Найбільш помітними серед них є [10]:

- зниження регулюючого самоконтролю, агресивність, дратівливість, нестриманість, буркотливість, недобррозичливість, настороженість;
- труднощі в спілкуванні зі значимими людьми, малознайомими й незнайомими в незвичних ситуаціях;
- вибіркковість контактів – жінки воліють спілкуватися з близькими за ціннісними орієнтаціями людьми;
- у спілкуванні зі значимими людьми самооцінка помітно коливається, це виражається вербально, інтонаційно та мімічно.

Часто зустрічаються соматичні порушення – вегетативні дистонії, підвищена схильність до простудних захворювань, функціональні порушення з боку серцево-судинної системи та шлунково-кишкового тракту.

Соціальна ізоляваність сім'ї, емоції, що стосуються проблеми ідентичності, впливають на формування в жінки таких захисних механізмів, як заперечення і проєкція. Симбіотичний зв'язок з дитиною і включення її у свої власні кордони викликає в матері афективні стани, що відносяться до проблеми територіальності. Наслідком цього може бути актуалізація захисних механізмів групи інтелектуалізації. Неприйняття дитини на несвідомому рівні й породжене цим почуття провини стримується за допомогою реактивного утворення, яке являє собою гіперкомпенсацію й проявляється у вигляді гіперопіки. Підвищення рівня захисних механізмів групи компенсації – результат проблеми тимчасовості, яка, маючи універсальний характер, гостро актуальна для матері дитини з порушенням психічного розвитку [7].

Можливі два варіанти неконструктивного вирішення проблеми. Екстрапунітивні реакції ведуть до пошуку винних. Зіставлення дійсності з ідеальною моделлю сім'ї та роллю в ній матері виливається в суб'єктивне відчуття особистої неадекватності. І в цьому є велика небезпека формування негативного світовідчуття, яке стає засобом морального самозахисту, що дозволяє виправдати й прийняти як належне всю палітру негативних відчуттів. Не менш руйнівним для особистості є самозвинувачення. Жінка вважає себе джерелом усіх бід, при цьому посилюється самокритика, зростає почуття незадоволеності собою. Можлива й така «парадоксальна адаптація», як звернення до нетрадиційних методів лікування дитини та відхід до різних релігійних систем [11]. Активне включення механізму психологічних захистів дозволяє жінці виправдати й прийняти як належне весь спектр наявних у неї негативних почуттів, пов'язаних з «особливим» материнством. Наслідком цього є порушення адекватного сприйняття ситуації, відчуття несправедливості долі по відношенню до себе. Проблеми батьків середнього віку посилює скорочення часової перспективи на майбутнє, страх власної смерті та пов'язані із цим зміни не на краще в житті їх «особливої дитини».

Аналіз досліджень типів ставлення матері до дитини з відхиленнями в розвитку вказав на деякі особливості, зокрема дефіцитарність позитивних емоцій матері від взаємодії з дитиною та дефіцитарність соціального схвалення жінки в ролі матері в соціумі [2]. Так, перманентний тиск проблем дитини, необхідність систематичних наполегливих занять і тренувань проявляються в матерів то відкиданням, то надмірною опікою. У ситуаціях, коли з дитиною необхідно чимось зайнятися, зрозуміти й задовольнити її бажання, у багатьох матерів спостерігається відкидання в тій чи іншій формі. У ситуаціях, що вимагають самостійних дій дитини, такі матері вважають це необхідне само виконати ці дії, захистити дитину від уявних або можливих небезпек. Отже, до переважаючих типів ставлення матері до дитини відносимо авторитарну гіперсоціалізацію. Жорсткий контроль поведінки дитини спостерігається в більшій половині сімей. Наступним типом є приписування дітям соціальної й особистісної неспроможності, тобто інфантилізація. Дитини сприймається як непристосована, неуспішна, відкрита до поганих впливів і викликає в батьків досаду й недовіру. Ще однією особливістю ставлення матері до дитини з особливостями в розвитку є емоційне відкидання як «маленького невдахи», який через свої особливості мало чого досягне в житті. Зі зростанням ступеня відхилень у розвитку спостерігається тенденція або до відкидання, або до інфантилізації та симбіотичних стосунків з дитиною

Емоційний стрес матері відображається на взаєминах з подружнім партнером та з іншими дітьми. Знижений фон настрою, постійне занепокоєння, дратівливість матері, повне самозречення, переключення уваги на хвору дитину формують у них почуття дискомфорту, емоційно хворобливий стан. Якщо взаємини подружжя нестабільні, то поява хворої дитини підсилює й проявляє прихований внутрішній конфлікт: неминучі взаємні звинувачення, стосунки стають усе більш напруженими, і часто досить одного необережного слова родичів чи лікаря, щоб зруйнувати сім'ю [6]. У тих сім'ях, де взаємини до народження дитини були довірливими, теплими, будувалися на взаєморозумінні й любові, народження хворої дитини може ще більше зцементувати сім'ю. Але й така родина потребує моральної підтримки оточуючих, близьких і суспільства. Отже, ступінь проблемності сімейних стосунків не залежить безпосередньо ні від характеру захворювання дитини, ні від ступеня вираження тієї чи іншої патології в розвитку. Вплив патологічного фактора суттєво опосередковується особистісними характеристиками батьків, особливо матерів, установками, психологічним кліматом сім'ї тощо.

Виокремимо категорію матерів, які всією душею віддаються турботам про «особливу» дитину й знаходять задоволення у своїй відданості їй. Одним стороння людина чітко побачить, що почуття обов'язку стосовно дитини настільки сильне, що вона не приділяє уваги ні чоловікові, ні іншим дітям і позбавляє себе всіх радощів життя. Зовсім інша ситуація складається в сім'ї, якщо мати знаходить у собі сили й зберігає душевну рівновагу. Така мати стає активним помічником своєму малюкові. Вона намагається якомога краще зрозуміти проблеми своєї дитини, прислухається до порад фахівців, виробляє

собі цілий ряд нових якостей і насамперед – спостережливість, відзначаючи найменші зміни в стані немовляти. Вона не забуває і про домашній затишок, про проблеми чоловіка, залишаючись не лише люблячою дружиною, а і його порадицею і другом, вона постійно намагається розширити свій кругозір, стежить за своєю зовнішністю. За таких обставин створюється найбільш сприятлива сімейна атмосфера для виховання й розвитку хворої дитини [5]. Багато матерів здійснюють буквально подвиги, домагаючись успіхів у розвитку своїх дітей із відхиленнями в розвитку. У їхніх руках і неможливе стає можливим. Вони, маючи хвору дитину, уміють зберегти душевну рівновагу, віру в можливість досягнення позитивних результатів у розвитку дитини. Ці мужні жінки, не приховуючи труднощів, щедро діляться своїм досвідом, знаннями, інформацією. Вони своєю подвижницькою діяльністю вселяють бадьорість й енергію у всіх тих, кого спіткало нещастя. Обмін таким досвідом дуже важливий тому, що допомагає батькам дитини з особливостями розвитку швидко знайти свої способи взаємодії з малюком і догляду за ним, налагодженню взаємної прив'язаності й любові (коли дитину її оточення просто любить, вона не зосереджується на тому факті, що відрізняється від більшості дітей).

Об'єднання матерів у групи взаємодопомоги мають величезний потенціал, сприяють розширенню соціальних контактів родин. Батьківські організації та групи особливо важливі в тих ситуаціях, коли в родині недостатньо спілкування з родичами, друзями, колегами. Для подолання кризової ситуації в сім'ї, яка виховує дитину з відхиленнями розвитку, матері потребують інформації про особливості й можливості психофізичного розвитку своєї дитини, специфіку материнської поведінки з такою дитиною. Проводячи семінари, маючи школи матерів, цілком можливо організувати групи взаємодопомоги жінок, у межах яких вони можуть обмінюватися досвідом, залучити до спілкування дітей, допомагати одна одній.

Щоб зміцнити зв'язок «мати – дитина з особливими потребами», необхідна допомога психолога. Вона однаково потрібна і матері, і дитині, але насамперед психологічної допомоги потребує мати. Психолог повинен допомогти їй змінити ставлення до дитини, до її розладу. Для цього матері необхідно подолати тиск соціальних стереотипів і переглянути своє ставлення до дитини, тобто не боятися його й більше довіряти самій собі. Психологічно підготовлена матір легше приймає ситуацію своєї дитини й допоможе їй адаптуватися у суспільстві.

Висновки. Щастя в родині, де росте дитина з відхиленням у розвитку, переживається з почуттям тривоги й побоюваннями за хвору дитину, за її майбутнє. Насправді, стрес від інвалідності дитини переживають більше її батьки, ніж вона сама: дітям нема з чим порівнювати, вони ніколи ще не будували планів на своє майбутнє – вони просто живуть і радіють кожному дню, як уміють.

Вагомими факторами, які впливають на формування особистісних характеристик матері, є: сприйняття жінкою особливостей своєї дитини й

почуття, які при цьому виникають; невідповідність соціальним і власним очікуванням щодо дитини; психологічний потенціал сімейної групи, тобто наявність чи відсутність у сім'ї стратегій і ресурсів подолання кризових ситуацій.

Переважаючими типами ставлення матері до дитини з особливостями її розвитку є авторитарна гіперсоціалізація, приписування дитині соціальної й особистісної неспроможності, тобто інфантилізація, емоційне відкидання як «маленької невдахи», яка через свої особливості мало чого досягне в житті. Зі зростанням ступеня відхилення у розвитку спостерігається тенденція або до відкидання, або до інфантилізації і симбіотичних стосунків з дитиною.

В емоційній сфері жінок переважає високий рівень особистісної тривоги. Цей стан постійно супроводжує жінку й може спричинити розвиток неврозу. Якщо матерям здорових дітей загалом притаманні хороші настрої і самопочуття, комунікабельність, високий життєвий тонус, то в матерів, які виховують особливих дітей, переважає низький рівень контактів, мінорний настрій, невпевненість у собі, самотність. Цим жінкам украй необхідна психологічна допомога – насамперед в усвідомленні матір'ю й прийнятті ситуації своєї дитини. Жінкам необхідно допомогти розширити горизонти їх життєдіяльності, жити, по можливості, повноцінним життям, вміти переключатися на інші значущі інтереси. Тоді буде легше допомогти їм у вихованні своєї дитини. Активна позиція матері, її віра в дитину та позитивні налаштованість, самоактуалізація в різних сферах життя, а також усестороння підтримка з боку сім'ї та найближчого оточення, громадських і релігійних організацій, ранній медико-психологічний та педагогічний супровід є невід'ємними складовими процесу інтеграції дитини з особливими потребами в суспільство. **Перспективи** подальших наукових розвідок вбачаємо в розробленні мультифакторного підходу стосовно допомоги сім'ям, у яких виховуються діти з особливостями в розвитку.

1. Виховання дітей раннього віку з особливостями у розвитку [Електронний ресурс] <http://www.unicef.org/ukraine/ukr/vihiv.pdf>.
2. Дегтяренко Т. Психологічні особливості материнського ставлення у жінок, які виховують дитину з відхиленнями у психофізичному розвитку / Т. Дегтяренко, О. Зіборова // Наука і освіта. – 2013 – № 7. – С. 146 – 150.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Как помочь «особому» ребенку: Книга для педагогов и родителей / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева, Л. А. Нисневич. – СПб. : Ин-т специальной педагогики и психологии, 2002. – 96 с.
4. Исаев Д. Н. Умственная отсталость у детей и подростков / Д. Н. Исаев. – СПб. : Речь, 2003. – 293 с.
5. Калюжин Г. А. От колыбели до школы [Електронний ресурс] / Г. А. Калюжин, М. П. Дерюгина. – Режим доступу : <http://bookre.org/reader?file=753343&pg=1>.
6. Мастюкова Е. М. Они ждут нашей помощи [Електронний ресурс] / Е. М. Мастюкова, А. Г. Москвина. – Режим доступу : <http://www.scihealth.ru/zdorovie/36.html>.
7. Олифирова Н. И. Психология семейных кризисов / Олифирова Н. И., Зинкевич Куземкина Т. А., Велета Т. Ф. – СПб. : Речь, 2007. – 360 с.

8. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Силяевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
9. Сорокин В. М. Специальная психология : учеб. Пособ. / Сорокин В. М. / под науч. ред. Л. М. Шипицыной. – СПб. : Речь, 2003. – 216 с.
10. Ткачева В. В. Психокоррекционная работа с матерями, воспитывающими ребенка с отклонениями в развитии : практикум по формированию адекватных отношений / В. В. Ткачева. – М. : Гном-Пресс, 1999. – 64 с.
11. Шипицина Л. М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта / Шипицина Л. М. – СПб. : Речь, 2005. – 477 с.

КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9 + 614.23

Вікторія Горбунова, Віталій Климчук

ФАХІВЦІ У СФЕРІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Метою статті є аналіз досвіду підготовки фахівців у сфері психічного здоров'я у Великобританії. Установлюється коло та спеціалізація фахівців, залучених до діяльності у цій сфері, вивчаються межі їх компетенції. Аналізується законодавча регуляція та роль професійних об'єднань у процесі підготовки та подальшої практичної діяльності фахівців.

Ключові слова: психічне здоров'я, клінічна психологія, психотерапія, межі компетентності.

The aim of the article is to analyze the experience of education issues and legal framework for mental health professionals in Great Britain. Types of mental health practitioners and specialization of them are described. The regulation of their work and education by law and professional associations are analyzed.

Key words: mental health, clinical psychology, psychotherapy, the boundaries of competence.

Актуальність дослідження. Україна переживає нелегкі випробування, основні причини яких – реальна та інформаційна війна з їх наслідками. Людські втрати і травми, вимушені переселення, постійний стрес через хвилювання за життя та здоров'я близьких і рідних загострюють наше усвідомлення важливості підтримки і відновлення психічного здоров'я нації.

Утім, посттравматичні розлади, проблеми адаптації та потреби психологічного захисту, насправді, є лише вершинами айсберга, які з'явилися на видноколі через пережиті українцями стреси та неготовність фахівців відповісти на ці виклики. Вирішення потребують й інші проблеми психічного здоров'я, зокрема йдеться про тривожні розлади широкого спектру, депресії, залежності від психоактивних речовин та інше. Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я на 2013 р. (останні наявні в базі ВООЗ на цей момент) Україна є третьою країною в Європі за поширеністю психічних розладів. Йдеться про те, що понад 4,5% відсотка населення мають офіційно встановлений діагноз. З огляду на події минулих років, складнощі обліку, а також традиційні побоювання населення звертатися за допомогою до фахівців у сфері психічного здоров'я, можна припустити, що цей відсоток є значно більшим.

Шляхом вирішення згаданих проблем є розробка та впровадження якісної сучасної, такої, що відповідає міжнародним стандартам, програми розвитку усієї сфери охорони психічного здоров'я. Звісно, що основним її компонентом є фахівці високої кваліфікації. Це спеціалісти лікарського фаху, зокрема психіатри, неврологи; так і немедицинські працівники – клінічні психологи, психологи системи освіти, соціальні педагоги, реабілітологи, медичні сестри

тощо. Другий компонент – ефективна система координації взаємодії таких фахівців, яка базується на чіткому розподілі обов'язків та компетенцій. Третій компонент – науково-дослідна інфраструктура, яка дозволяє здійснювати активний пошук ефективних методів діагностики, реабілітації, психотерапії, лікування та відсіювати сумнівні.

Зауважимо, що будь-які реформи, і, звісно, ті, надважливі, які охоплюють сферу освіти й охорони здоров'я, мають бути ретельно зваженими, розробляться з урахуванням успішного досвіду та помилок як власних, так і інших країн. Тож, міркуючи над розвитком системи охорони психічного здоров'я в Україні, варто звернутись до напрацювань провідних країн світу, ознайомитись з колом фахівців, вивчити межі їх компетенції та особливості взаємодії, уважно та критично проаналізувати освітні моделі та саму специфіку професійної підготовки, дослідити роль фахових об'єднань у оцінюванні знань та компетенцій, вивчити наявні процедури сертифікації, акредитації та ліцензування, ознайомитись із законодавчою регуляцією діяльності.

Метою статті є аналіз досвіду підготовки фахівців у сфері психічного здоров'я у Великобританії з метою стимуляції процесів розвитку цієї сфери в Україні.

Виклад основного матеріалу. Фахівці у сфері психічного здоров'я та межі їх компетенції. Фахівцями у сфері психічного здоров'я традиційно називають працівників медичних та інших соціальних, державних та недержавних установ чиї зусилля спрямовані на профілактику і лікування психічних розладів та психологічних проблем, а також на покращення психічного добробуту людей, сімей та громад загалом.

Традиційно в різних країнах була побудована та розвивалась своя власна система підготовки, діяльності та взаємодії таких фахівців. Однак сучасні тенденції світового розвитку, зокрема прозорість європейських кордонів, а також набуття англійською мовою статусу універсального інструменту фахового спілкування, призвели до взаємних впливів та трансформацій, активних запозичень та перманентного перегляду ефективності систем охорони психічного здоров'я. На особливу увагу тут заслуговує саме Великобританія як країна, у якій за останнє десятиліття здійснилися кардинальні реформи, базовані на даних маси наукових та економічних досліджень ролі психічного здоров'я, методів психологічної допомоги і стратегій підготовки та взаємодії фахівців.

Відповідно до актуальної у Великобританії Стандарної класифікації професій (Standard Occupational Classification) [10] 2010 року, на території країни працює ціла низка фахівців, що мають стосунок до вирішення проблем психічного здоров'я. Перша група таких фахівців класифікується як медичні працівники (health professionals). Сюди належать, зокрема, психіатри, лікарі загальної практики (medical practitioners), консультанти (counsellors), а також і психологи: клінічні, освітні, судові (clinical, educational, forensic psychologists). До другої групи входять так звані фахівці у сфері терапії (therapy professionals), йдеться про широке коло психотерапевтів, серед яких виділяють аналітичних терапевтів (analytical therapists), поведінкових, когнітивних терапевтів

(behavioural, cognitive therapists), драматерапевтів (dramatherapists) тощо. Також сюди відносять ерготерапевтів (occupational therapists) та мовних терапевтів (speech and language therapists). Третя група фахівців – медичні сестри (nursing professionals), зокрема сестри, що спеціалізуються на психічному здоров'ї (mental health nurses). Четверта група об'єднує фахівців зі сфери забезпечення добробуту (welfare professionals), серед яких психічним здоров'ям опікуються безпосередньо соціальні працівники, а також інші підтримуючі працівники (support workers).

Зауважимо, що відповідно до положень Акта про психічне здоров'я (Mental Health Act) [5, 6] від 2007 року, розуміння медичної терапії (medical treatment) у Великобританії не обмежується лікуванням медикаментами та включає медсестринський догляд, психологічні інтервенції, підтримку, реабілітацію та загальну турботу, основна мета яких – сприяти покращенню та зміні психічних, розумових і соціальних здібностей людей у напрямі їх руху до нормального життя в спільноті.

Першими фахівцями, до яких звертаються особи із психічними розладами та психологічними проблемами у Великобританії, є переважно лікарі загальної практики. Їхня основне завдання – первинна діагностика та переспрямування до відповідних фахівців. Далі йдеться вже про роботу фахівців у сфері психічного здоров'я, які мають відповідні спеціалізації. Частиною є направлення до фахівців, які мають право скерування на примусове лікування. Ця група фахівців, відповідно до Акта 2007 року, поділяється на офіційних або відповідальних клініцистів (approved clinician / responsible clinician) та офіційних професіоналів у сфері психічного здоров'я (approved mental health professional).

До кола останніх входять соціальні працівники, медсестри, психологи, ерготерапевти, які власне і забезпечують усі види втручань, пов'язаних з новим розумінням медичної терапії. Вони здійснюють інтерв'ювання, визначають потреби, накреслюють план та власне здійснюють психологічну, соціальну, фізіотерапевтичну абілітацію та реабілітацію, виконують функції медіаторів між пацієнтами та власне лікарями.

Законодавча регуляція діяльності фахівців, вимоги до освіти та питання ліцензування. Передусім варто зазначити, що у цій країні діє три різні юрисдикції: Англія та Вельс, Північна Ірландія та Шотландія, і кожна з них має власне законодавство, у тому числі у сфері охорони психічного здоров'я.

Перший документ, який ми розглянемо – це «Акт про психічне здоров'я 2007» (Mental Health Act 2007), Англія та Вельс [6]. Цей документ регулює можливість направлення осіб із психічними розладами на примусове лікування до клініки, з метою убезпечення їх самих, або захисту оточуючих. Подібний Акт існує в Шотландії, з останньою редакцією 2015 року (Mental Health (Scotland) Act 2015) [3], який додатково розглядає питання кримінальних випадків за участі осіб із психічними розладами та права постраждалих. Також «Акт...» визначає перелік фахівців, які мають право робити таке скерування. Передусім, зазначається, що конкретних фахівців схвалюють місцеві соціальні

служби, однак національні служби можуть також визначати умови такого схвалення, а також курси, які мають пройти такі фахівці.

«Акт про психічне здоров'я (Пацієнти у громаді) 1995» (Mental Health (Patients in the Community) Act 1995) доповнює попередній акт і визначає забезпечення пацієнтів із психічними розладами після їхньої виписки зі стаціонарної клініки (Англія, Вельс), умови надання допомоги їм у громадах (Шотландія) [2].

«Оцінка психічного здоров'я 2010» (Mental Health (Wales) Measure 2010) (Вельс) – документ, спрямований на забезпечення роботи первинних служб підтримки психічного здоров'я (primary mental health support services) (оцінка психічного здоров'я та дії щодо відповідного скерування пацієнтів), координацію та планування вторинних служб психічного здоров'я та оцінку потреб їхніх користувачів [4]. Окремим документом визначається, хто може здійснювати оцінку й скерування в первинних службах підтримки психічного здоров'я (The Mental Health (Primary Care Referrals and Eligibility to Conduct Primary Mental Health Assessments) (Wales) Regulations 2012) [11]: ця особа має бути кваліфікованим зареєстрованим соціальним працівником (у Care Council for Wales або Health and Care Professions Council); медичною сестрою/братом першого або другого рівня, що спеціалізується у психічному здоров'ї або порушеннях пізнавальної сфери (зареєстрованими відповідно до Nursing and Midwifery Order 2001) [8]; практикуючим психологом, медиком або ерготерапевтом (зареєстрованими відповідно до Health Professions Order 2001) [1]; і при цьому цей фахівець має задовольняти вимоги локальних партнерів у сфері психічного здоров'я щодо досвіду, навичок та навчання.

Стратегічним документом, що визначає політику Великобританії щодо реформи системи підтримки психічного здоров'я, є «Немає здоров'я без психічного здоров'я: міжурядова стратегія щодо психічного здоров'я будь-якого віку» (No Health Without Mental Health: A Cross-Government Mental Health Outcomes Strategy for People of All Ages) від 2011 року [7]. Цей документ спрямований на вирівнювання якості підтримки фізичного й психічного здоров'я, на підвищення результативності допомоги при психічних розладах та покращення доступу до служб і сервісів, які надають цю допомогу на різних рівнях. Додатками до стратегії є такі документи: «Забезпечення кращих результатів у сфері психічного здоров'я» (Delivering Better Mental Health Outcomes), Економічне обґрунтування для покращення ефективності і якості у сфері психічного здоров'я (The Economic Case for Improving Efficiency and Quality in Mental Health), «Оцінка впливу» (Impact Assessment), «Аналіз впливу з точки зору рівності» (Analysis of the Impact on Equality) та «Аналіз впливу з точки зору рівності – доказова база» (Analysis of the Impact on Equality – Evidence base), «Розмовні терапії: 4-річний план дій» (Talking Therapies: A four year plan of action), «Розмовні терапії: оцінка впливу» (Talking Therapies: Impact Assessment), «Розмовні терапії: аналіз впливу з точки зору рівності» (Talking Therapies: Analysis of the Impact on Equality).

Варто звернути увагу на останні документи, які стосуються «розмовних терапій», або, як зазначено у їхньому тексті, «психологічних терапій». Їхньою метою є сприяння розвитку сервісів, які пропонують лікування депресій і тривожних розладів, схвалене Національним Інститутом Майстерності у сфері Здоров'я та Піклування (the National Institute for Health and Care Excellence, NICE). Цим документом посвідчується, що уряд визнає роль психологічних терапій для лікування таких розладів, та формується програма «Покращення доступу до психологічних терапій» (the Improving Access to Psychological Therapies, IAPT), включно із виділенням коштів на підготовку терапевтів, що спеціалізуються у модальностях, рекомендованих NICE для лікування вказаних розладів.

Сама організація NICE є незалежною від уряду структурою, основним завданням якої є створення керівництв, рекомендацій у сфері охорони здоров'я та піклування. NICE сертифікована як якісний провайдер інформації про здоров'я та соціальне піклування «Інформаційним стандартом» (The Information Standard). Це засвідчує, що NICE має усі необхідні процеси і системи, які забезпечують відповідність її інформації жорстким критеріям якості, і її можуть довіряти пацієнти, фахівці та громадськість.

Також існує окремий документ «Попередження суїцидів у Англії: між-урядова стратегія для збереження життів» (Preventing suicide in England: A cross-government outcomes strategy to save lives, 2012) [9]. У документі визначаються ключові сфери для дій, напрямки дій урядових департаментів, узагальнюються дані щодо груп ризику, ефективних інтервенцій, а також ресурси щодо підтримки локальних дій.

Що стосується питань ліцензування, то у Великобританії діє «Положення щодо професій про здоров'я» (The Health Professions Order 2001) [1], яким визначається, що фахівці у цій сфері повинні бути зареєстровані у Раді з професій у сфері здоров'я та піклування (The Health and Care Professions Council, HCPC), яка, своєю чергою, має комітет з освіти і навчання (який визначає освітні стандарти для цих професій і реєструє освітні та навчальні програми, у т. ч. післядипломні).

HCPC регулює і реєструє серед інших такі професії, як арт-терапевт та практикуючий психолог. Кожен, хто хоче офіційно працювати за цими професіями, повинен зареєструватися в Раді (інакше ризикує штрафом у розмірі 5000 фунтів стерлінгів). До професій арт-терапевта відносять: арт-психотерапевт (Art psychotherapist), арт-терапевт (Art therapist), драматерапевт (Dramatherapist), музичний терапевт (Music therapist). Практикуючий психолог може бути: зареєстрованим психологом (Registered psychologist), клінічним психологом (Clinical psychologist), консультуючим психологом (Counselling psychologist), освітнім психологом (Educational psychologist), судовим психологом (Forensic psychologist), психологом у сфері здоров'я (Health psychologist), професійним психологом (Occupational psychologist), спортивним психологом (Sport and exercise psychologist).

Крім того, HCPC офіційно визнає стандарти й вимоги громадських об'єднань психологів та арт-терапевтів: Британської психологічної спільноти (British Psychological Society), Асоціації освітніх психологів (Association of Educational Psychologists), Британської асоціації арт-терапевтів (British Association of Art Therapists), Британської асоціації драматерапевтів (British Association of Dramatherapists), Британської асоціації музичної терапії (British Association for Music Therapy).

Цікавими є відповідні визначення HCPC, а саме: здобувач якого освітнього рівня яким фахівцем може працювати. Так, наприклад, маючи рівень бакалавра, можна працювати, соціальним працівником (у Англії), щоб працювати арт-терапевтом, слід мати мінімум рівень магістра з відповідного фаху. Так само магістерський ступінь повинен мати судовий психолог, психолог у сфері здоров'я, професійний психолог, спортивний психолог, маючи крім того визнання (посвідчення) від Британської психологічної спільноти. Щодо клінічного та консультуючого психолога, то за цими фахами можуть працювати лише той, хто завершив професійний докторат (або здобув еквівалентну докторату освіту).

Висновки. Зміни у законодавчій регуляції та системі підготовки фахівців, розробки схем їх взаємодії, впровадження програм покращення доступу до психотерапії у Великобританії стимулювалося науковими психологічним та економічними дослідженнями, результати яких засвідчили: втрати на психологічному добробуті населення та економічні втрати країни від зниження психічного здоров'я громадян є величезними, і інвестування у якісні реформи системи підтримки психічного здоров'я є як мінімум економічно вигідними. Іншим суттєвим фактором, який сприяв успіху таких реформ, стала довіра уряду до громадських професійних спільнот, їх визнано як рівноправних учасників процесу реформування, ліцензування, формування стандартів освіти. Так само наділені довірою держави навчальні заклади, які готують відповідних фахівців. При цьому, самі організації і навчальні заклади є такими, що цінують власну фаховість, прискіпливо ставляться до перевірки компетентностей фахівців, створюють і самі дотримуються вимог до підвищення кваліфікації тощо.

Наразі зміни у системі охорони психічного здоров'я в Україні лише розпочинаються. І автори мають надію, що вони будуть так само ґрунтовані на наукових дослідженнях, економічній аналітиці, довірі до фахових спільнот та внутрішній вимогливості самих спільнот до освіти фахівців і їхній активній участі у реформах.

1. Health Professions Order 2001. – Mode of access : <http://www.legislation.gov.uk/ukxi/2002/254/contents/made>.
2. Mental Health (Patients in the Community) Act 1995. – Mode of access : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/52/contents>.
3. Mental Health (Scotland) Act 2015. – Mode of access : <http://www.legislation.gov.uk/asp/2015/9/contents/enacted>.

4. Mental Health (Wales) Measure 2010. – Mode of access : <http://gov.wales/topics/health/nhs/wales/mental-health-services/measure/?lang=en>.
5. Mental Health Act 2007: Workbook. – Mode of access : <http://www.rcpsych.ac.uk/pdf/AC%20%20RC%20Workbook-WAG.pdf>.
6. Mental Health Act 2007. – Mode of access : http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2007/12/pdfs/ukpgaen_20070012_en.pdf.
7. No Health Without Mental Health: A Cross-Government Mental Health Outcomes Strategy for People of All Ages. – Mode of access : <https://www.gov.uk/government/publications/no-health-without-mental-health-a-cross-government-mental-health-outcomes-strategy-for-people-of-all-ages-a-call-to-action>.
8. Nursing and Midwifery Order 2001. – Mode of access : <http://www.legislation.gov.uk/uksi/2002/253/contents/made>.
9. Preventing Suicide in England: A Cross-Government Outcomes Strategy to Save Lives, 2012. Mode of access : <https://www.gov.uk/government/publications/suicide-prevention-strategy-for-england>.
10. Standard Occupational Classification 2010. – Mode of access : <http://web.archive.nationalarchives.gov.uk/20160105160709/http://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/classifications/archived-standard-classifications/standard-occupational-classification-2000/index.html>.
11. The Mental Health (Primary Care Referrals and Eligibility to Conduct Primary Mental Health Assessments) (Wales) Regulations 2012. – Mode of access : <http://gov.wales/consultations/healthsocialcare/regulation2012/?lang=en>.

УДК 159.923:616.12

Мирослава Кулеша-Любінець

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ В ОСІБ З ІШЕМІЧНОЮ ХВОРОБОЮ СЕРЦЯ

У статті описано копінг-стратегії в осіб з ішемічною хворобою серця. Визначено, що в осіб зрілого віку з ІХС переважає екстернальний локус контролю, а в складній життєвій ситуації вони найчастіше обирають такі стратегії опанування як самоконтроль, пошук соціальної підтримки, втечу-уникнення.

Ключові слова: копінг-стратегії, ішемічна хвороба серця, дорослість, локус контролю.

This article describes the coping strategies in patients with coronary heart disease. It's determined that in adult people with coronary heart disease dominates the external locus of control, they often choose the coping strategies such as a self control, a search of social support, an escape-avoidance.

Key words: coping strategies, coronary heart disease, adulthood, locus of control.

Актуальність дослідження. У сучасному світі актуальним залишається питання збереження життя та підвищення психологічного благополуччя осіб працездатного віку із серцево-судинними захворюваннями.

Значні тривалі психоемоційні переживання особистості; незадоволені потреби в самореалізації, прив'язаності, любові та спотворення їх ієрархії; неспроможність висловити й пережити власні емоції; дифузна тривожність, депресія та ін. є чи не основними чинниками формування психосоматичної природи серцево-судинних захворювань. Водночас гіпоксичні зміни в серці та мозку призводять до складних психічних розладів, судомних нападів, вогнищевої неврологічної симптоматики, формування «коронарної особистості» загалом [7].

До групи найпоширеніших психосоматичних розладів серцево-судинної системи належать ішемічна хвороба серця (далі – ІХС) як гостра (хронічна) дисфункція серцевого м'язу, що виникає внаслідок зменшення кровопостачання міокарда артеріальною кров'ю (за ВООЗ). Ускладненням цього захворювання є інфаркт міокарда.

На жаль, ІХС є основною причиною смертності осіб віком 45 – 65 років у розвинених країнах, у два рази перевищуючи показник летальності від онкозахворювань. Так, у структурі розповсюженості захворювань серцево-судинної системи серед населення України ішемічна хвороба серця становить 33,7% [1, с. 41].

Аналіз останніх досліджень. Науковими дослідженнями в напрямі кардіопсихології займалися вітчизняні й зарубіжні вчені (Б. Божук, М. Довженко, М. Дробижев, І. Дроздова, А. Смулевич, А. Сиркін, С. Ушенін, О. Хаустова, Н. Яковенко, Т. Elderen, Е. Dusseldorp, N. Garnefsk та ін.); психологічні особливості осіб працездатного віку з ІХС вивчали В. Бабич, Д. Джонсон, О. Дукельський, А. Кірюхін, С. Клевеленд, Л. Лейн, Т. Ленгер, А. Лисконог, Б. Михайлов, В. Петренко, Р. Росенман, А. Сісцький, Н. Степанова, Є. Строкова, Р. Шевченко та ін.

На думку вчених, особи з ІХС характеризуються емоційною лабільністю, нетерплячістю, прагненням до конкуренції, можуть проявляти ворожість й упертість, прагнуть до досягнень за недостатньо визначених цілей, схильні до внутрішніх переживань, а прояви гніву у них не знаходять адекватного виходу в руховій активності [6-8]. Як свідчить емпіричне дослідження В.Ю. Петренка, у хворих із ІХС (постінфарктний кардіосклероз, стабільна стенокардія напруги) переважають застрягаючий, тривожний, педантичний, дистимічний та емотивний типи акцентуацій характеру [8]. Такі особистісні якості осіб з ІХС можуть призвести до тривалої психоемоційної напруги, зниження самооцінки, формування страху невдач, конфліктності, незадоволеності життям загалом.

Виклад основних положень. Відомо, що для зниження рівня напруги при взаємодії зі складними життєвими ситуаціями люди застосовують копінг-стратегії або стратегії опанування. На думку Л. Д. Заграй, успішність вирішення таких ситуацій буде залежати від здатності до інтерпретації, розуміння ситуації, її суб'єктивної значущості та наявності у досвіді людини

репертуару конструктивних способів опанування [3, с.3-4]. До того ж така форма активності є досить варіабельною, охоплює когнітивну, емоційну та поведінкову сфери психічного функціонування людини [2].

У попередніх дослідженнях ми з'ясували, що молодь із хронічними соматичними захворюваннями найчастіше використовує втечу (уникнення) як реакцію на складну життєву ситуацію; рідше – прикладає зусилля для позитивної переоцінки ситуації та формування відповідальності за власне життя [5].

Опитуючи осіб з артеріальною гіпертензією, Б. С. Божук виявив, що в умовах стаціонарного лікування хворі застосовують непродуктивні й відносно продуктивні копінг-стратегії. При цьому хворі з артеріальною гіпертензією, які активно вирішують ті чи інші життєві проблеми, мають нижчий рівень особистості та ситуативної тривожності, менше потребують соціальної підтримки з боку оточення [3].

Ураховуючи значну поширеність ІХС серед осіб працездатного віку та інвалідизуючі наслідки хвороби, важливо детально досліджувати типологію стратегій опанування у хворих кардіологічного профілю. Тому нашою метою є визначення переважаючих копінг-стратегій в осіб зрілого віку з ішемічною хворобою серця.

Особливості стратегій опанування в осіб зрілого віку з ІХС ми з'ясували в дослідженні, виконаному в рамках магістерської роботи Ю.С.Скидоненко [9].

Емпіричне дослідження відбувалося 2015 року на базі кардіологічного відділення Івано-Франківської Центральної міської клінічної лікарні. Вибірку (31 особа) склали хворі з різними нозологічними формами ІХС (дрібновогнищевий інфаркт міокарда, крупновогнищевий інфаркт міокарда, нестабільна стенокардія напруги, аритмія). Середній вік досліджуваних – 58,7 років, кількість осіб чоловічої статі – 18, жіночої – 13. Умова відбору осіб для дослідження – відсутність клінічно значущих супутніх неврологічних і соматичних захворювань.

У роботі застосовувалися методика «Опитувальник способів опанування» (адаптація методики WCQ) (Т.Л. Крюков, Є.В. Куфтяк), методика діагностики локусу контролю (Дж. Роттер), анкетування. Результати дослідження піддавалися кількісній та якісній обробці.

З метою виявлення ставлення осіб з ІХС до себе і своєї хвороби, а також рівня інтегрованості в соціальне життя, що відображає їхній загальний психоемоційний стан, було застосовано авторську анкету.

Аналіз результатів анкетування показав, що 6% досліджуваних, дізнавшись, що хтось із близьких захворів, відкладають усі справи й поспішають на допомогу; 11% опитаних не тривожаться щодо цього, адже в них багато інших справ; третина хворих визнають, що пригнічуються, але розуміють, що хворіти в наш час – це звичний стан речей (32%). Варто зазначити, що більшість опитаних за таких обставин починають дуже

хвилюватися (51%), що може свідчити про підвищений рівень тривожності вказаної категорії людей.

На погіршення роботи серцево-судинної системи впливає постійний контроль власних емоцій та невміння їх адекватно проявляти. Тому не дивно, що переважаюча більшість осіб з ІХС (65%) відповіли, що мовчки реагують на зауваження керівника, хоча «всередині все кипить». Проте 23% опитаних можуть «різко відповісти» керівнику; інші вважають, що будь-які зауваження керівника обгрунтовані і він завжди правий (12%).

Основною причиною захворювання, на думку 84% осіб з ІХС, є складні життєві ситуації, і лише 16% не поділяють цього твердження.

Характерною формою поведінки під час хвороби 45% опитаних обрали прохання про допомогу близьких (родичів і друзів). Частина досліджуваних переживає з цього приводу, але не припиняє виконувати свої службові обов'язки (29%), інші ж, навпаки, одразу беруть листок непрацездатності й купують необхідні ліки (23%). І лише один опитаний не надто переймається погіршенням свого стану здоров'я.

Цікавими виявилися результати дослідження переважаючого настрою хворих з ІХС: 35% відзначили перемінний настрій, 24% – похмурий, 12% – невизначений, і лише 29% опитаних відзначили веселий настрій.

За результатами анкетування, особи зрілого віку з ІХС по-різному оцінюють ставлення оточення до них: позитивне ставлення відзначає 58% опитаних; відносно позитивне ставлення (середній рівень) – 35% опитаних; негативне – 7% опитаних.

Хоча більше половини хворих із ІХС відмітили позитивне ставлення з боку оточуючих, усе ж майже всі опитані (90%) були одноставні, що їхнє життя за минулий рік можна сміливо характеризувати як напружене. На нашу думку, це також може бути спричинено сучасною політичною й економічною ситуацією в державі, продовженням воєнних дій на сході України.

Щодо проведення вільного часу, то 46% опитаних осіб зрілого віку з ІХС обирають пасивний відпочинок (перегляд телепередач, читання книг, споглядання природи та ін.), а 54% – активний відпочинок, особливо подорожі, катання на велосипеді, прогулянки тощо.

Цікавими виявилися результати опитування хворих із ІХС щодо ставлення до власного здоров'я. Як показало анкетування, 46% опитаних «завжди» відчувають необхідність контролювати своє здоров'я, 35% відповіли «часто», деякі надали відповідь «іноді» (19%). Варто зазначити, що жоден з опитаних не відповів «рідко» або «ніколи», що свідчить про підвищену увагу до свого здоров'я у хворих із ІХС.

Отже, результати анкетування осіб зрілого віку з ІХС свідчать, що в їхній поведінці переважає лабільність настрою, підвищений інтерес до власного здоров'я, контроль власних емоцій та невміння адекватно реагувати на критичні ситуації.

Для дослідження переважаючих копінг-стратегій в осіб із ІХС ми використали методика «Опитувальник способів опанування» (адаптація

методики WCQ, автори Т.Л. Крюков, Є.В. Куфтяк), результати якої відображені на рис. 1.

Установлено, що в складних життєвих ситуаціях особи зрілого віку з ІХС найчастіше використовують самоконтроль (високі значення – 45%, середні 26%).

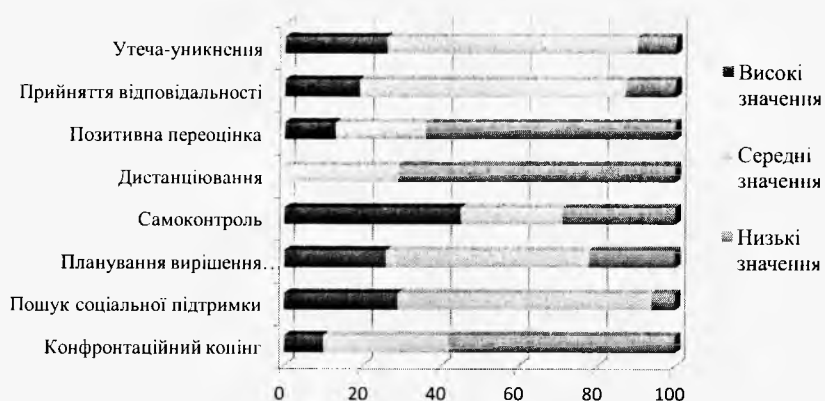

Рис. 1. Копінг-стратегії в осіб з ішемічною хворобою серця, 2015 р.

Стратегія опанування – самоконтроль – передбачає спроби знизити негативні переживання за рахунок цілеспрямованого стримування емоцій, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації. Тобто більшість осіб з ІХС у складних життєвих ситуаціях прагнуть повністю контролювати свою поведінку й не дозволяють прояв власних переживань. Часто така поведінка свідчить про страх до саморозкриття та надмірну вимогливість до себе. Але варто зауважити, що використання стратегії самоконтролю часто допомагає уникати імпульсивних учинків.

Ще однією стратегією, яку часто обирають особи з ІХС, є пошук соціальної підтримки (високі значення – 29%, середні – 64%). Вона передбачає спроби розв'язання проблеми за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної та дієвої підтримки. Важливою особливістю хворих є орієнтація на взаємодію з іншими людьми з очікуванням від них уваги, поради, співчуття. Однак існує загроза формування залежної позиції чи надмірних очікувань стосовно оточуючих. Можемо припустити, що переважання середніх значень вибору стратегії пошуку соціальної підтримки може вказувати на те, що особи з ІХС обирають таку емоційну підтримку як схвалення залежно від обставин.

В опитаних хворих із ІХС домінуючою копінг-стратегією є також утеча (уникнення) (високі значення – 32%, середні – 54%). Тобто особи з ІХС не

прагнуть активно долати труднощі в житті, а заперечують їх, надмірно фантазують, невинувато очікуючи їх самостійного вирішення тощо. При цьому третина опитаних у складній ситуації можуть бути пасивними, нетерплячими, роздратованими, переїдати чи проявляти інші форми залежностей з метою зниження психоемоційної напруги лише задля уникнення відповідальності за результат виходу із ситуації. Хоча ця копінг-стратегія є неадаптивною, в короткотерміновій перспективі і в разі гострих стресогенних ситуацій вона може бути доречною.

Частина опитаних хворих із ІХС використовує стратегію планування та вирішення проблеми (високі значення – 26%, середні – 51%), що відбувається за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації та вибору можливих варіантів планування власних дій. Такий спосіб подолання труднощів розглядається більшістю дослідників як адаптивний, що дає змогу конструктивно вирішити проблему. Проте зловживати ним ризиковано: це може призвести до надмірної раціональності, недостатньої емоційності, інтуїтивності й спонтанності в поведінці.

Варто відмітити, що стратегію прийняття відповідальності хворі з ІХС використовують залежно від ситуації (високі значення – 19%, середні – 68%, низькі – 13%). Тобто залежно від характеру стресової ситуації, її значення й наслідків, особи з ІХС будуть брати відповідальність на себе із застосуванням конкретних дій для її вирішення або ж заперечувати свою причетність.

Рідше хворі з ІХС використовують конфронтаційний копінг (високі значення – 10%, середні – 32%, низькі – 58%), що свідчить про небажання долати складну життєву ситуацію «будь-якою ціною». Стратегія опанування – позитивна переоцінка – також слабо виражена в осіб із ІХС (високі значення – 13%, середні – 23%, низькі – 64%). Тобто більшість хворих із ІХС не сприймає складну життєву ситуацію як ресурсну для особистісного розвитку.

Проте найменше особи з ІХС використовують стратегію дистанціювання (середні значення – 29%, низькі – 71%). Тобто вони не прагнуть емоційно і раціонально відгородитися від проблеми, не применшують її значення.

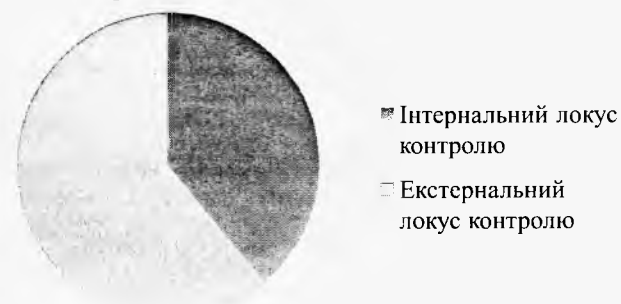

Рис. 2. Локус контролю в осіб з ішемічною хворобою серця, 2015 р.

Нижче наведемо результати дослідження виявлення локусу контролю. Адже від того, як хворі з ІХС поведуться в складних життєвих ситуаціях, залежить чи є вони відповідальні за прийняття рішення.

Аналіз результатів емпіричного дослідження за методикою діагностики локусу контролю Дж.Роттера показав, що у 61% хворих із ІХС переважили екстернальний локус контролю, а в 39% – інтернальний (рис. 2).

Тобто особи з ІХС схильні приписувати відповідальність за власне життя зовнішнім обставинам. Також у них можуть спостерігатися такі якості, як непевність у своїх можливостях, нерівноваженість, прагнення відкласти реалізацію намірів на невизначений термін, тривожність, підозрілість, конформність та агресивність. За неможливості впливу на перебіг подій в осіб із зовнішнім локусом контролю переважно формується безпорадність і знижується пошукова активність, на відміну від осіб із внутрішнім локусом контролю.

Висновки. Таким чином, аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що особи зрілого віку з ішемічною хворобою серця у складних життєвих ситуаціях прагнуть повністю контролювати свою поведінку, стримуючи істинні емоції, часто є пасивними в подоланні життєвих труднощів. Також хворі з ІХС потребують значної емоційної підтримки (співчуття, уваги, прагнення бути вислуханим, розділити з ким-небудь свої переживання тощо). Їм складно дистанціюватися від повсякденних труднощів, а складні життєві ситуації вони не сприймають як ресурс для особистісного розвитку.

Переважання екстернального локусу контролю в осіб із ІХС свідчить про схильність використовувати зовнішні ресурси для вирішення проблем, уникаючи відповідальності за прийняття рішень.

Перспективами дослідження є розроблення психокорекційної програми розвитку адаптивних копінг-стратегій в осіб з ішемічною хворобою серця, адже вміння адекватно реагувати на складні життєві ситуації може підвищити задоволеність життям загалом.

1. Артериальная гипертензия в фокусе психокордиологии / И. В. Дроздова, Л. Г. Степанова, Н. А. Яковенко, М. Н. Емец // *Медицина психология*. – 2014. – № 1. – С. 41–45.
2. Аршава І. Ф. Сучасний стан дослідження проблеми подолання особистістю складних життєвих ситуацій [Електронний ресурс] / І. Ф. Аршава, Я. Р. Амінєва // *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. – 2012. – Вип. 5. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_28.
3. Божук Б. С. Особливості копінг-поведінки соматичних хворих / Б.С.Божук // *Український науково-медичний молодіжний журнал*. – 2009. – № 4. – С. 61–64.
4. Заграй Л. Д. Опанування як умова забезпечення психологічної безпеки особистості [Електронний ресурс] / Л. Д. Заграй. – Режим доступу <http://www.pu.if.ua/depart/PedagogicalPsychology/resource/file.pdf>.
5. Кулеша-Любінець М. Особливості копінг-стратегій студентської молоді з особливими потребами / М. Кулеша-Любінець // *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, (Переяслав-Хмельницький, 2014 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://conferences.neasmo.org.ua/uk/art/404>.

6. Лейн Л. Ю. Персональні психологічні особливості у хворих з гострим інфарктом міокарда [Електронний ресурс] / Л. Ю. Лейн. – Режим доступу : http://www.journal.ukrcardio.org/cardio_archive/2002/2/lein.htm.
7. Никоненко Ю. П. *Клінічна психологія* : навч. посіб. / уклад. Ю.П.Никоненко. – К. : КНТ, 2016. – 369 с.
8. Петренко В. Ю. Нарушение сексуальной адаптации мужчин с ишемической болезнью сердца / В. Ю. Петренко // *Медицина психология*. – 2007. – № 3. – С. 65–69.
9. Скидоненко Ю. С. Вплив Я-образу на копінг-стратегії хворих з ішемічною хворобою серця : Магістерська робота / Ю. С. Скидоненко ; наук. кер. к. психол. н., доц. Кулеша-Любінець М. М. – Івано-Франківськ, 2015. – 124 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Боцвінок Світлана – аспірантка кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Вітнюк Надія – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Вітнюк Святослав – студент напряму підготовки «Психологія» філософського факультету ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Горбунова Вікторія – доктор психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри клінічної психології, Український Католицький Університет.

Гринчук Олександра – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Дзьон Іванна – аспірантка кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Дубчак Юлія – аспірантка кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Загرای Лариса – доктор психологічних наук, завідувач кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Климчук Віталій – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри клінічної психології, Український Католицький Університет; виконавчий директор Інституту психічного здоров'я УКУ.

Кулеша-Любінець Мирослава – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Куравська Надія – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Матейко Наталія – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Мельник Наталія – здобувач кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Оран Марина – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Пілецька Любомира – доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Пілецький Віктор – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Семак Олена – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Скиданович Віталія – аспірантка кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Федоришин Галина – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Чуйко Оксана – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Шкраб'юк Вероніка – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Наукове видання

Збірник наукових праць: психологія

Випуск 21

Голова редакційної колегії *Л. Заграй*
Літературний редактор *Р.Боднар*
Комп'ютерна правка і верстка *О. Голіней*
Коректор *О. Чуйко*

Підп. до друку 28.12.2016 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк цифровий. Ум. друк арк. 8,37
Наклад 100 пр. Зам. № 21.

Друк: підприємць Голіней О.М.
Свідцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
Серія В01 № 585433 від 19.07.2002 р.
76008, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128
тел.: (0342) 58-04-32, +38 050 540 30 64
e-mail: gsm1502@ukr.net

